

ЕЛЕКТРОННЕ ПЕРІОДИЧНЕ
МІЖДИСЦИПЛІНАРНЕ НАУКОВЕ ВИДАННЯ

№ 2 / 2023

ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

**Спеціальності: 051 Економіка/076 Підприємництво та торгівля/
231 Соціальна робота/24 Сфера обслуговування**

Національний університет «Запорізька політехніка»

ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

ENTREPRENEURSHIP AND MANAGEMENT OF THE DEVELOPMENT OF
SOCIOECONOMIC SYSTEMS

Електронне періодичне міждисциплінарне наукове видання

ВИХОДИТЬ ДВА РАЗИ НА РІК

№ 2'2023

Заснований у 2022 році

Засновник та видавець – Національний університет «Запорізька політехніка»

Рекомендовано до видання Вченою радою НУ «Запорізька політехніка» від 19.12.2023 р. № 5

Запоріжжя
2023

**ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ**

**ENTREPRENEURSHIP AND MANAGEMENT OF THE DEVELOPMENT OF SOCIO-
ECONOMIC SYSTEMS**

Електронне періодичне міждисциплінарне наукове видання

за такими галузями знань і спеціальностями:

05 Соціальні та поведінкові науки: 051 Економіка.

07 Управління та адміністрування: 076 Підприємництво, торгівля та біржова діяльність.

23 Соціальна робота: 231 Соціальна робота.

24 Сфера обслуговування: 241 Готельно-ресторанна справа; 242 Туризм.

Редакційна колегія

Головний редактор

Ткаченко Алла Михайлівна – завідувач кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності НУ «Запорізька політехніка», д.е.н., професор.

Заступник головного редактора

Карпенко Андрій Володимирович – професор кафедри економіки та митної справи НУ «Запорізька політехніка», д.е.н., професор.

Левченко Наталія Михайлівна – професор кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності НУ «Запорізька політехніка», д.держ.упр., професор.

Пожуєва Тетяна Олександрівна – професор кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності НУ «Запорізька політехніка», д.е.н., професор.

Васильєва Олена Олексіївна – декан факультету міжнародного туризму та економіки, професор кафедри економіки та митної справи НУ «Запорізька політехніка», д.е.н., професор.

Шелеметьєва Тетяна В'ячеславівна – професор кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу НУ «Запорізька політехніка», д.е.н., професор.

Віндюк Андрій Валерійович – професор кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу НУ «Запорізька політехніка», д.пед.н., професор.

Попович Василь Михайлович – професор кафедри соціальної роботи та психології НУ «Запорізька політехніка», д.філос.н., професор.

Плинокос Дмитро Дмитрович – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу комплексних оцінок озброєння та військової техніки Державного науково-дослідного інституту випробувань і сертифікації озброєння та військової техніки, к.е.н., доцент.

Севастьянов Родіон Вікторович – доцент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності НУ «Запорізька політехніка», к.е.н., доцент.

Крайнік Олена Миколаївна – доцент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності НУ «Запорізька політехніка», к.е.н., доцент.

Карпенко Наталя Миколаївна – доцент кафедри економіки та митної справи НУ «Запорізька політехніка», к.держ.упр., доцент.

Кузьмін Віктор Володимирович – учений секретар Вченої ради НУ «Запорізька політехніка», к.соц.н., доцент.

Щербина Сергій Степанович – доцент кафедри соціальної роботи та психології НУ «Запорізька політехніка», к.соц.н., доцент.

Зайцева Валентина Миколаївна – завідувач кафедри, професор кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу НУ «Запорізька політехніка», к.пед.н., професор.

Шарова Світлана Василівна – в.о. завідувача кафедри кафедри фінансів, банківської справи та страхування НУ «Запорізька політехніка», к.е.н., доцент.

Брутман Анна Богданівна – професор кафедри іноземної філології та перекладу НУ «Запорізька політехніка», к.філ.н., доцент.

Полежаєв Юрій Григорович – доцент кафедри іноземної філології та перекладу НУ «Запорізька політехніка», к.н. з соц. ком., доцент.

Чернова Ірина Вікторівна – доцент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності НУ «Запорізька політехніка», к.філолог.н., доцент.

Кійко Сергій Геннадійович – голова правління ПрАТ «Дніпроспецсталь», д.т.н.

Дороніна Ольга Анатоліївна – завідувач кафедри менеджменту та поведінкової економіки Донецького національного університету імені Василя Стуса, д.е.н., професор.

Трачова Дарія Миколаївна – професор кафедри фінансів, обліку і оподаткування Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного, д.е.н., професор.

Бондаревська Ксенія Валентинівна – професор кафедри соціального забезпечення та податкової політики Університету митної справи та фінансів, д.е.н., професор.

Шушпанов Дмитро Георгійович – завідувач відділом демографічного моделювання та прогнозування Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, д.е.н., професор.

Козик Василь Васильович – завідувач кафедри економіки підприємства та інвестицій ІНЕМ Національного університету «Львівська політехніка», д.е.н., професор.

Шафалюк Олександр Казимирович – декан факультету маркетингу КНЕУ, професор кафедри маркетингу, д.е.н., професор.

Андрющенко Катерина Анатоліївна – професор кафедри бізнес-економіки та підприємництва КНЕУ, д.е.н, професор.

Варава Лариса Миколаївна – завідувач кафедри менеджменту і адміністрування КНУ, д.е.н., професор.

Карпенко Наталія Володимірівна – завідувач кафедри маркетингу ПУЕТ, д.е.н., професор.

Мінакова Світлана Михайлівна – професор кафедри підприємництва та маркетингу Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, д.е.н., професор.

Іванова Марина Іллівна – професор кафедри менеджменту виробничої сфери Національного технічного університету «Дніпровська політехніка», д.е.н., професор.

Манн Руслан Володимирович – завідувач кафедри економіки та управління ЧДТУ, д.е.н., професор.

Смеричевський Сергій Францевич – декан факультету економіки та бізнес-адміністрування Київського національного авіаційного університету, д.е.н., професор.

Шаульська Лариса Володимирівна – професор кафедри економіки підприємства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д.е.н., професор.

Стадник Альона Георгіївна – доцент кафедри соціальної роботи та психології НУ «Запорізька політехніка», к.соц.н., доцент.

Кукліна Тетяна Сергіївна – доцент кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу НУ «Запорізька політехніка», к.е.н., доцент.

Висоцька Наталя Іванівна – начальник патентно-інформаційного відділу НУ «Запорізька політехніка».

Технічний редактор

Лоза Світлана Петрівна – доцент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності НУ «Запорізька політехніка», к.е.н., доцент.

Редакційно-консультативна рада

Алірзаєв Елвін – завідувач кафедри митної справи та менеджменту Академії державного митного комітету республіки Азербайджан (Баку, Республіка Азербайджан), к.е.н., доцент.

Ізмайлов Віляят – завідувач кафедри економіки та управління Азербайджанської академії праці та соціальних відносин (Республіка Азербайджан), д.е.н., професор.

Чютене Рута – професор школи економіки та бізнесу Каунаського технологічного університету (Литва), д.е.н., професор.

Несторенко Олександр Васильович – доцент Сілезької академії м. Катовіце (Польща), к.е.н., доцент.

Богаєвська Яніна – професор ділового адміністрування та зовнішнього обліку Берлінського університету економіки і права (Німеччина), доктор, професор.

Антонюк Дмитро Анатолійович – віце-президент Запорізької торгово-промислової палати, д.е.н., професор, науковий дослідник Східно-Баварського університету Амберг-Вайден (Німеччина).

69063, Україна, м.Запоріжжя, вул.Жуковського, 64.

e-mail: redjourn@zr.edu.ua

ЗМІСТ

Редакційна колегія.....	3
Зміст.....	7
СЕКЦІЯ 051 ЕКОНОМІКА.....	12
Віляят ІЗМАЙЛОВ, Вусала КАРІМОВА	
РОЗРОБКА ІНТЕГРОВАНОЇ МОДЕЛІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО КАПІТАЛУ НА ОСНОВІ РІЗНИХ ПІДХОДІВ ДО «ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ»	12
Тетяна СЕРГІЄНКО, Олена КРАЙНІК, Сергій ЛОБАНЬ	
ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВА В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ.....	25
Наталія ФАТЮХА, Софія ЛОТАРЬОВА	
ОЦІНКА СТРУКТУРНИХ ЗМІН ЗАПОРІЗЬКОГО РЕГІОНУ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	37
Андрій КАРПЕНКО, Наталя КАРПЕНКО	
РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ТА БІЗНЕС-МОЖЛИВОСТЕЙ ММСП У БІЗНЕС-ОБ'ЄДНАННЯХ.....	53
СЕКЦІЯ 076 ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА ТОРГІВЛЯ.....	69
Дмитро АНТОНЮК, Олександр КОЛЯДА	
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ В ПІДПРИЄМНИЦТВІ: ЯК ТЕХНОЛОГІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТРАНСФОРМУЮТЬ БІЗНЕС-ПРОЦЕСИ.....	69
Марина ІВАНОВА, Олена ВАРЯНИЧЕНКО, Тетяна АРХИПЕНКО	
МІНІМІЗАЦІЯ РИЗИКІВ ПРИ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ІМПОРТУ В УМОВАХ ЗМІНИ ВАЛЮТНИХ КУРСІВ.....	84
Наталія КАРПЕНКО, Марина ІВАННІКОВА	
ПІДПРИЄМНИЦЬКІ ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ РИНКОВИХ СУБ'ЄКТІВ.....	97
Світлана МІНАКОВА, Олена ГРІГОРІ	
СУЧАСНІ МЕТОДИ ОПТИМІЗАЦІЇ ЛОГІСТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ.....	107
Алла ТКАЧЕНКО, Данило МЕЖЕРИЦЬКИЙ	
РОЛЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ЗАХИЩЕНОСТІ ЯК ІНСТРУМЕНТУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАБІЛЬНОСТІ БІЗНЕСУ.....	128
Ольга ДОРОНІНА, Єгор КРАВЕЦЬ	

ПОТЕНЦІАЛ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ ЯК ІМПЕРАТИВА ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ.....	141
Наталія ЛЕВЧЕНКО, Ганна РЯБІЧКО, Олександр БУГРІМ	
МОДИФІКАЦІЯ КОШТОРИСНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ З ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ ОБ'ЄКТІВ БУДІВНИЦТВА.....	156
Дар'я ТРАЧОВА, Тетяна ДАВИДЮК, Олена ДЕМЧУК	
ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ФІНАНСОВОМУ ОБЛІКУ.....	171
Катерина АНДРЮЩЕНКО, Мірослава ШАЛЬКО	
ВПЛИВ МЕХАНІЗМІВ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ТА РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ РЕФОРМУВАННЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ.....	192
Олексій ОЛЕКСЮК, Олександр ШАФАЛЮК, Анна ТАШЕНКО	
ІНФОРМАЦІЙНО-ЧАСОВІ ЧИННИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІННЯ КЛІЄНТСЬКИМ ДОСВІДОМ У МАРКЕТИНГУ ТА КОМЕРЦІЇ ПІДПРИЄМСТВ.....	201
СЕКЦІЯ 231 СОЦІАЛЬНА РОБОТА.....	215
Альона СТАДНИК, Віктор КУЗЬМІН, Марія КУЗЬМІНА, Катерина ЧЕРВОНА	
ПРАВОВИЙ ТА ПСИХО-ЕМОЦІЙНИЙ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ЖІНКАМИ, ЯКІ БУЛИ ЗАДІЯНІ У СФЕРІ НАДАННЯ СЕКС-ПОСЛУГ.....	215
Василь ПОПОВИЧ, Тетяна НОВАК, Сергій ЩЕРБИНА	
УПРАВЛІННЯ СИСТЕМОЮ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	223
СЕКЦІЯ 24 СФЕРА ОБСЛУГОВУВАННЯ.....	246
Родіон СЕВАСТ'ЯНОВ, Ольга ДОНЧЕНКО	
ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ І СВІТІ.....	246
Олена ЖИЛКО, Дар'я МАМОТЕНКО	
СТРАХОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ТУРИСТИЧНОМУ БІЗНЕСІ.....	258
Наталія ЗАЦЕПІНА, Вікторія ПРУСС	
ТЕНДЕНЦІЇ ТА ФАКТОРИ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ТУРИЗМУ У ПІСЛЯ	

ПАНДЕМІЙНОМУ ПЕРІОДІ.....	269
Тетяна БУТ, Ольга КОРНІСНКО, Іван БУТ	
МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНЮВАННЯ ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ.....	280

CONTENTS

Editorial board	3
Contents.....	9
SECTION 051 ECONOMICS.....	12
ISMAYILOV Vilayat Ibrahim, KARIMOVA Vusala Vachid	
DEVELOPMENT OF AN INTEGRATED MODEL OF INTELLECTUAL CAPITAL BASED ON VARIOUS APPROACHES TO "HUMAN CAPITAL".....	12
Tetiana SERGIENKO, Olena KRAINIK, Serhii LOBAN	
FORMATION OF THE SYSTEM OF STRATEGIC MANAGEMENT OF THE ENTERPRISE UNDER THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION.....	25
Natalia FATIUKHA, Sofia LOTAROVA	
ASSESSMENT OF STRUCTURAL CHANGES IN THE ZAPORIZHZHIA REGION DURING THE WAR.....	37
ANDRII KARPENKO, NATALIA KARPENKO	
HUMAN CAPITAL AND BUSINESS OPPORTUNITIES REPORT MSME IN BUSINESS MEMBERSHIP ORGANIZATION.....	53
SECTION 076 ENTREPRENEURSHIP AND TRADE.....	69
Dmytro ANTONIUK, Oleksandr KOLYADA	
INTELLECTUAL REVOLUTION IN ENTREPRENEURSHIP: HOW ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES ARE TRANSFORMING BUSINESS PROCESSES.....	69
Maryna IVANOVA, Olena VARIANYCHENKO, Tetiana ARKHYPENKO	
MINIMIZATION OF RISKS WHILE ENSURING IMPORT EFFICIENCY IN THE CONTEXT OF CHANGES IN EXCHANGE RATES.....	84
Nataliya KARPENKO, Maryna IVANNIKOVA	
ENTREPRENEURIAL FORMS OF INTERACTION BETWEEN MARKET	

PARTICIPANTS.....	97
Svetlana MINAKOVA, Olena GRIGORI	
MODERN METHODS OF OPTIMIZATION OF LOGISTICS PROCESSES.....	107
Alla TKACHENKO, Danylo MEZHERYTSKYI	
THE ROLE OF ECONOMIC SECURITY AS A TOOL FOR ENSURING BUSINESS STABILITY.....	128
Olha DORONINA, Yehor KRAVETS	
POTENTIAL FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP IN UKRAINE AS AN IMPERATIVE OF THE POST-WAR ECONOMY RECOVERY.....	141
Natalia LEVCHENKO, Hanna RYABICHKO, Oleksandr BUGRIM	
MODIFICATION OF ESTIMATE DOCUMENTATION FOR DETERMINING THE COST OF CONSTRUCTION PROJECTS.....	156
Daria TRACHOVA, Tetiana DAVYDIUK, Olena DEMCHUK	
PROSPECTS FOR THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN FINANCIAL ACCOUNTING.....	171
Kateryna ANDRIUSHCHENKO, Miroslava SHALKO	
INFLUENCE OF STATE REGULATORY MECHANISMS ON THE EFFICIENCY AND EFFECTIVENESS OF HEALTH CARE REFORM IN UKRAINE.....	192
Oleksii OLEKSIUK, Oleksandr SHAFALYUK, Anna TASHCHENKO	
INFORMATION-TIME FACTORS OF THE CUSTOMER EXPERIENCE MANAGEMENT EFFICIENCY IN MARKETING AND COMMERCE OF ENTERPRISES.....	201
SECTION 231 SOCIAL WORK.....	215
Aliona STADNYK, Viktor KUZMIN, Mary KUZMINA, Kateryna CHERVONA	
LEGAL AND PSYCHO-EMOTIONAL ASPECTS OF SOCIAL WORK WITH WOMEN WHO WERE ENGAGED IN THE PROVISION OF SEX SERVICES..	215
Vasyl POPOVYCH, Tetiana NOVAK, Sergey SHCHERBYNA	
MANAGEMENT OF THE SOCIAL WORK SYSTEM IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW IN UKRAINE.....	223
SECTION 24 SERVICE SECTOR.....	246
Rodion SEVASTYANOV, Olga DONCHENKO	

PROBLEMS OF GREEN TOURISM DEVELOPMENT IN UKRAINE AND THE WORLD.....	246
Olena ZHYLKO, Darya MAMOTENKO	
INSURANCE IN MODERN INTERNATIONAL TOURISM BUSINESS.....	258
Natalia ZATSEPINA, Victoria PRUSS	
TRENDS AND FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF WORLD TOURISM IN THE POST-PANDEMIC PERIOD.....	269
Tetiana BUT, Olga KORNIENKO, Ivan BUT	
METHODOLOGICAL APPROACHES TO ASSESSING TOURISM POTENTIAL....	280

СЕКЦІЯ 051 ЕКОНОМІКА

УДК 331.101.262-045.45

JEL classification: 2, 24

Вілят ІЗМАЙЛОВ

д.е.н., професор, завідувач кафедри економіки та управління Азербайджанської академії
праці та соціальних відносин (Республіка Азербайджан)

ORCID ID: 0000-0003-0892-0365

Вусала Вачид КАРИМОВА

аспірант, викладач кафедри економіки та управління Азербайджанської академії праці та
соціальних відносин (Республіка Азербайджан)

РОЗРОБКА ІНТЕГРОВАНОЇ МОДЕЛІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО КАПІТАЛУ НА ОСНОВІ РІЗНИХ ПІДХОДІВ ДО «ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ»

Анотація. У статті розглядається становлення та розвиток категорії "людський капітал", його роль у забезпеченні економічного розвитку, важливість використання людського потенціалу, важливість єдності його внутрішніх і зовнішніх аспектів. Також відображено усвідомлення важливості використання людського потенціалу в економічному розвитку, перетворення його на об'єкт дослідження, виникнення потреби в розширенні сфери досліджень у цьому напрямі. Детально охарактеризовано внесок представників основних наукових напрямів у розвиток категорії "людський капітал", окремі складові інтелектуального капіталу, методи їх вимірювання та шляхи створення ефективних систем управління. Систематизовано погляди різних дослідників у цій сфері.

Також при дослідженні категорії "людський потенціал" проведено порівняльний аналіз політико-економічного, технократичного, антропоцентричного підходів. Представлено інтеграційну модель розвитку інтелектуального капіталу на основі різних підходів до "людського капіталу" та визначено її складові.

Ключові слова: людський капітал, людський потенціал, інтелектуальний потенціал, соціальний капітал, перевага інтелектуального капіталу

ISMAYILOV Vilayat Ibrahim

Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations,

Doctor of Economics, Professor of the Department of Economics and Management

ORCID ID: 0000-0003-0892-0365

KARIMOVA Vusala Vachid

Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations,

Lecturer of the Department of Economics and Management, dissertation student

DEVELOPMENT OF AN INTEGRATED MODEL OF INTELLECTUAL CAPITAL BASED ON VARIOUS APPROACHES TO "HUMAN CAPITAL"

Abstract. *The article notes the formation and development of the category "human capital", its role in ensuring economic development, the importance of using human potential, the importance of the unity of its internal and external aspects. It also reflects the awareness of the importance of using human potential in economic development, turning it into an object of research, the emergence of the need to expand the scope of research in this direction.*

The contribution of representatives of the main scientific directions to the development of the category "human capital", individual components of intellectual capital, methods of their measurement and ways of creating effective management systems are described in detail, the views of various researchers in this field are systematized.

Also, in the study of the category "human potential", a comparative analysis of political-economic, technocratic, anthropocentric approaches was carried out. The article presents an integration model of intellectual capital development based on various approaches to "human capital", its components are defined.

Keywords: *human capital, human potential, intellectual capacity, social capital, intellectual capital advantage*

INTRODUCTION

The problems facing man and society require the globalization of all spheres of life, the development of new approaches and technologies, and the achievement of a level of civilized development that allows resolving internal contradictions. In this regard, the role of human capital in

the economic development of countries is gradually increasing, and, thus, the development of human capital, its rational use is of great importance in the conditions of modern political, economic and socio-economic changes. In other words, as the importance of using human potential in economic development was realized, it became necessary to turn it into an object of research and expand the scope of research. The main goal here is actively influence the development trends of the country by studying the factors affecting the development of socio-economic processes and taking them into account, using all possible options. Thus, the development and rational use of human capital in each country is one of the main directions of the country's policy [1].

In modern economic approaches, well-trained competent personnel and human capital are considered not just as a factor leading to an increase in production efficiency, but also as a driving force for the emergence of new production methods and technological discoveries.

According to many authors, the concept of “human capital” is a new term and was introduced into economics in the early 1960s in the work of the American economist, agricultural specialist Theodore Schultz “investment in Human Capital” [6].

In turn, T. Schultz referred to the work of a number of researchers in the study of various aspects of human capital. Examples of such are the all-inclusive concept of capital Irving Fisher, reflecting the development of common capital, including the development of human capital, the concept of Adam Smith, considering as capital the hereditary and acquired abilities of members of society, etc., can be shown.

In these studies, part of economic growth was explained by physical investments, and the other part by human capital, and the “theory of human capital” emerged.

MATERIALS AND METHODS

The "theory of human capital" largely belongs to the work of Gary S. Becker, an American student of Schultz, who considered human capital as a result of the investment process. Becker presented an important distinction between “general” human capital (which is valued by all potential employers) and “firm-specific” human capital (which includes only skills and knowledge of productive value in a particular company). While formal education levels produce “total human capital”, on-the-job training produces both types of human capital [5].

The theory of human capital is developing in parallel with a number of related fields, including human development, human potential, staffing and human resource management. In his work on human capital, Schultz focused more on the problem of the quality of human capital than on the lack of physical investment, which is the biggest obstacle to socio-economic development in backward

countries. Therefore, investments in human capital lead to an increase in production. This theory initially focused on two main factors, such as education and health care.

Quantitative indicators of human capital are realized depending on a number of factors. The role of education in determining this indicator is quite large. In this regard, with the current level of education in the formation of human capital, investments in the development of education as important factors come to the fore. It is important to finance an education system capable of ensuring effective economic development within the limits allowed by the development of the country's economy [6].

DISCUSSION

In international practice, the term "human potential" has long been used to denote the state of socio-economic development of countries and regions.

Human capital, which has been regarded as a factor of educated, healthy and high-quality work since the late 1980s, is regarded as the main driving force of economic growth.

In the economic literature, different definitions of the concept of human capital are given. Summarizing these definitions, it is possible to express human capital as the added value created by the labor factor in the production process, depending on the level of knowledge, skills, experience, professionalism, health, which leads to more efficient use of other factors of production.

The concept of human capital comes from the economic model of "human resources capitalism", which emphasizes the need for sustainable and long-term investments in human resources development. This model reflects the fact that investments in human capital development affect national and international economic indicators, or, in other words, investments in people are considered crucial for the efficiency of the enterprise.

The human resources capitalism model asserts that productivity improvement and the main source of economic development, whether in the economic sphere or in the individual economy, are directly related to human potential and its effective use. Therefore, in our country there is a need to develop training systems that will lead to the growth of human capital in the future, as well as to create strategies that allow the full use of the potential of this resource.

Looking at international experience, we see that developed countries have been able to move from an economy of raw materials and resources, characterized as the first stage of economic development, to an economy focused on innovation, achieving the development of human capital. The USA and leading European countries are successfully improving their development based on the theory of human capital and can achieve the creation of their own competitive national economy [12]. The national human capital of developed countries, according to experts of international reputable financial institutions, is more than 70-80% of their national wealth. These countries allocate funds

from State budgets for the development of human capital by more than 2.5-3 times compared to other developing countries. All this indicates that at the present stage of economic development, the decisive role in the development of society is not played by natural resources, physical capital, industrial capital and labor in general, but by human capital with high productivity, forming intellectual and creative work. The adopted national priorities also cover very important issues from the point of view of this approach to economic development [8].

The idea that human capital can become the creative basis of national development is in constant search. Among the ideas explored in the framework of a broad public discussion in this capacity, the subject of wide discussion were the directions of civil society, democratization, conservatism, modernization, social justice, stability, patriotism, trust in the authorities and society, the responsibility of the authorities to society.

Life itself made it possible to reach a consensus on the priority of human capital development and the approval of such a direction as a national priority, which was facilitated by the technological downturn, the accumulation of negative changes in the reproductive behavior of the population and the outflow of human capital from the country [1].

In this context, the idea of human capital development has become not only the basis of development, adequate to the current situation in the world and the country, but also a successful ideological structure.

The category of human capital has been formed and continues to be formed as a result of the research of many researchers (Table 1).

Table 1. Contribution of representatives of the main scientific fields to the development of the category “human capital”

Scientific direction	Researchers	Contribution to the development of the category "human capital"
Classical political economy	William Petty (1623-1687)	Aggregate labor is part of the national wealth.
	Adam Smith (1723-1790)	The same person who is engaged in his own business can receive rent, profit and wages. Wages directly depend on the degree of complexity and high cost of the vocational education received.
	David Ricardo (1772–1823)	Labor has a natural and market price. The natural price of labor is determined by the ability of an employee to provide for himself and his family with his own labor, to pay for food, basic necessities and household items. The market price of labor is a payment that takes into account the relationship between supply and demand.
	James Mill (1806-1873)	The influence of moral and intellectual qualities of workers on labor efficiency is shown.

Marxism	Karl Marx (1818-1883)	Social aspects of labor relations; the dual nature of labor, both "abstract" and "concrete". Labor is represented as a special commodity having value and use value.
Schools of scientific management	Frederick Taylor (1856-1915)	The main goal of management is to ensure the maximum well-being of the entrepreneur in combination with the maximum well-being of each employee.
Theory of human capital	Theodor Schulz (1902-1998)	Human capital is considered a factor of production, which makes up three-quarters of the net national product.
	Gary Becker (1930–2014)	Human capital is formed through investments in people, including expenses related to education, industrial training, healthcare, migration, and the search for information about prices and incomes. Investments in human capital in the United States bring higher interest rates than investments in securities.

Source: Compiled on the basis of [1]

Socio-economic phenomena, such as human capital and human potential, along with their specific characteristics have much in common, which especially stems from the characteristics of human capital.

The role and place in the system of social and labor relations of a person as a subjective factor in the economy began to attract more and more attention of scientists. Various approaches to the study of the human factor, it seems possible to distinguish three main, politico-economic, dealing with the concept of "labor force" and its characteristics; technocratic, including concepts such as "personnel", "personnel", "workers"; anthropocentric approaches that take into account the concepts of "human resources", "human capital" and directly "human potential" (Fig.1) [3, p.].

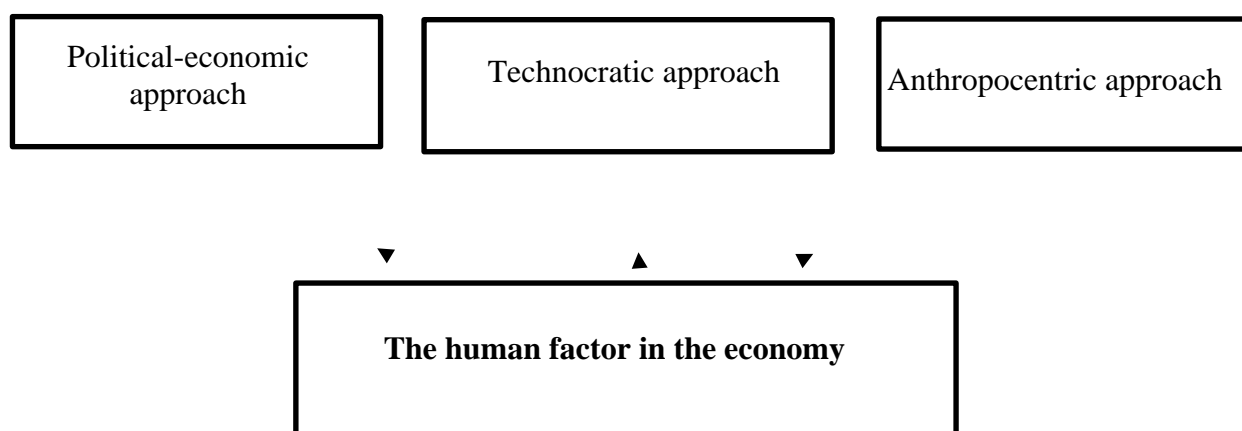

Figure 1. The main approaches to the study of the human factor

Source: Compiled on the basis of [3]

Thus, the first approach is based on the category of “ability to work”, interpreted in classical literature as an abstract “ability to work”, “a set of physical and intellectual abilities” possessed by a person and which ensure the improvement of his vital activity, which can function only in a certain system of industrial relations and is the main productive force of society, determining an element of productive forces. It is obvious that the definition of the category “labor force” is mainly of a materially significant nature, while other aspects of human potential are given much less attention than the labor force.

In the technocratic approach, researchers focus on such concepts as “personnel”, “staff” and “employees”. However, despite the fact that there are different opinions about the category in question, proponents of this approach emphasize the importance of bringing people together within one production system (enterprise) in order to achieve a common result. In the economic literature, the category of “personnel” in a broader sense is understood as “a person who is at the disposal of the enterprise and engaged in the work of the organization, as well as being part of the staff of the organization, but for various reasons (vacation, illness, infant care, etc.) the totality of all employees of the workforce who are temporarily absent in the workplace, performing various functions to achieve the set goal and development.” While the concept of personnel is explained as the main staff of the enterprise. The staff is divided into different categories depending on the functions performed: managers, specialists, service personnel, main and co workers. Workers from these categories (at manufacturing enterprises) are considered industrial and production personnel. A broader meaning is the concept of “employees”, which characterizes all subjects of labor law, individuals, all those who carry out activities under an employment contract. Specially this term is more often used in labor legislation, labor and collective agreements, local regulations of the organization and other documents.

The concept of the anthropocentric approach explains the leading role of man at all levels of the socio-economic system. The statement of the famous researcher V.O. Kelly is statement. “..modern economic realities require a broader, comprehensive understanding reflected in the concept of human potential is characteristic...”. The anthropological component of this approach reflects the fact that a person is a biological, social and individual (psychological) being.

Considering the study of a person as a subject of social and labor relations within the framework of an anthropocentric approach, one can meet different approaches in different periods of time. For example: in the 70s of the twentieth century, the main object of research was the category of “labor potential”, while the study of the needs and interests of people in the field of labor was relevant. In continuation of this, in the 70s and 80s, the concept of “human resources” appeared, where a person is treated as a public asset of society associated with a number of necessary conditions. In the mid-

80s, early 90s, the concept of “human potential” was formed, where the human factor is studied as a unity of physical and intellectual abilities. Since the mid-90s, the main object of research has been the category of “human capital”, which put forward the idea that the most effective investments in ensuring economic development are precisely investments aimed at developing human intellectual abilities. Since the beginning of the XXI century, the concepts of ”social capital” and ”intellectual capital” have become relevant. Social capital is explained by the fact that a person has the ability to establish social connections, which is considered one of the main factors in increasing individual and social efficiency. The concept of intellectual capital analyzes a person through the prism of social conditions for the realization of his intellectual abilities in order to generate income [7].

Intellectual capital is considered the main asset of any organization. Intellectual capital is not only science, but also the accumulation of experience, skills and internal connections that ensure the competitiveness of an organization in the market. It is also an Invisible set of assets that ensures the improvement of the results and competitiveness of the organization. It also includes knowledge, skills, experience, innovation and connections in the organization.

According to Ramazan, intellectual capital consists of five components: human capital, organizational capital (structural capital), technological capital, social capital and business process capital or client capital. Summarizing the existing literature, in our opinion, intellectual capital consists of six important components, which are shown in Fig. 2.

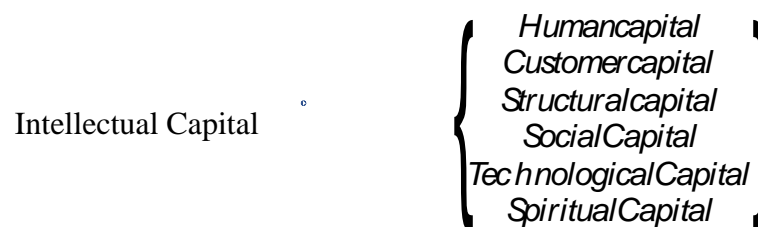

Figure 2. Integrated Intellectual Capital Model

Source: Compiled on the basis of [9]

In the article we will give a brief explanation about the components of intellectual capital. We will note one of the main components that is given in Fig.2 and is called human capital. Human capital is the heart of intellectual capital. This refers to the knowledge, competence, skills, abilities and innovations of the employee. It is noted that employees generate intellectual capital due to their competence, attitude and intellectual flexibility.

Consumer capital is also one of the most important components of intellectual capital. Consumer capital is mainly based on the relationship between an organization and its customers. It can be noted that it is based on the knowledge embedded in marketing channels and customer relationships that the organization develops in the course of doing business.

The structural capital of organizations is all non-human knowledge repositories, including databases, organizational charts, process guides, strategies, routines and policies indicating that structural capital is “what remains in the company when employees go home for the night.”

Social capital is an invisible resource based on certain norms and trust in relationships between people. Social capital provides equal opportunities in providing information and resources to all groups of the population, is based on common values, norms and requirements, depth and quality of relationships between people.

Indicators of the effectiveness of social capital include:

- Joint projects and initiatives;
- Mutual assistance and support;
- Mutual service and exchange of resources;
- Network cooperation and coordination of activities.

In the economic literature, the role of technological capital is highly valued. Fernandes et al. (2000) scientists argue that technological capital, which includes knowledge related to access, use of innovative production methods and product technology.

Spiritual capital is also one of the most important components of intellectual capital.

Spiritual capital is a combination of power, influence, spirit and knowledge that can be acquired through religion.

Intellectual capital is invisible assets that are not reflected in the financial statements, but have a fundamental impact on the final result. Financial capital is the means that an organization possesses for functioning and development [10].

The components of intellectual capital include:

- Intelligent personnel;
- Brand and reputation;
- Know-how or the secret of production;
- Design and innovation.

Let's look at each component in more detail to find out how these components work together to achieve business success:

Intelligent personnel are considered to be those persons who have high intellectual potential and help the organization to achieve a competitive advantage, improve the quality of work, develop,

innovate, etc. they have the opportunity to create many advantages in different areas. Therefore, companies strive to create comfortable working conditions that can ensure their development primarily by attracting personnel with high intellectual potential. To find a suitable candidate, the profiles and characteristics of the intellectual staff are determined, while taking into account important criteria - intellectual potential, motivation, professional knowledge and social skills. Along with this, mentoring is considered an important step to gain additional knowledge and experience from more experienced colleagues in order to ensure the rapid development of intelligent staff.

In order for intelligent personnel to work more efficiently, it is more appropriate for them to work at a high level of leadership. Because the career growth of intellectual personnel means that they establish regular and direct communication with other employees within the company, and as a result they instill new knowledge and skills, form new values. To motivate the continuity of activity (retention at work) of such personnel, it is necessary to recognize achievements (praise for any achievements), flexible work schedule (reasonable schedule, remote work, etc.). the provision of competitive wages and bonuses (wages should be organized in accordance with the quality of work and the potential of the employee), etc.

Brand and reputation are two important components of any successful business. A brand is a sign, symbol, design or name that distinguishes a product or service from the products or services of other competitors, is used to retain existing customers, attract new customers, improve reputation and increase customer loyalty. Reputation reflects the public's opinion about the organization's activities, products or services. A positive reputation gives an organization advantages such as attracting new customers, new business development opportunities and revenue growth. On the other hand, a negative reputation can lead to the loss of existing customers and the refusal of new ones to cooperate, a decrease in sales and the departure of talented employees from the enterprise.

Know-how is a unique methodology, confidential knowledge, etc. that can be used in business. Know-how includes various business elements, such as legally protected patents, hardware and software, and industrial design. The first step in the know-how process for creating a new and original product or service begins with exploring existing ideas through market research and analysis. At the second stage, the concept of ideas and prototypes is being developed, which may require several iterations and improvements before launching. Testing and evaluation is the last stage before launching. Here the effectiveness of the idea and the possibility of adjustments are evaluated. The creation and use of know-how can lead to great benefits, including improving production processes, reducing the time to get results, increasing business efficiency and competitive advantages.

Thus, it can be concluded that social capital plays a key role in achieving success in all spheres of activity, moving up the career ladder, building long-term relationships with reliable partners.

Innovation and design – Innovation is the main driving force for any of continued success. But the proses of design plays a big role in product or technological innovation. Design encourages thinking, development of creativity and talent in solving problems. This method makes it possible to find innovative solution used in the innovation process and develop prototypes more effectively. Innovation implementation can be completed quickly and effectively using advanced design technologies.

When design and innovation come together, all aspects related to work experience, functional and aesthetic quality of the product, customer experience are best reviewed, which helps to increase the reputation and revenue of the company. Partners acquire a profitable deep whole, and cooperation becomes more effective and expedient. It also improves the company's relationship with partners. The combination of design and innovation requires a number of necessary knowledge, a wide range of ideas and awareness. It is also important to take into account the dangerous situations that may arise in this process and be prepared for them [11].

There are many methods of measuring intellectual capital, such as the level of education of employees, the number of registered patents, the degree of goals achieved, etc. and they are all based on certain indicators.

The indicators obtained as a result of measuring intellectual capital can be used in determining the effectiveness of asset management, as well as in making strategic decisions on their development. Intellectual capital management involves the formation of a scientific culture, the systematization and structuring of information, the creation of a system of motivation for the development of intellectual capital, etc.

Formation of scientific culture: in order to create an effective intellectual capital management system, it is necessary to form a scientific culture within the organization that will guarantee high productivity, ensure the exchange of knowledge between employees and the integration of new employees into the company.

Systematization and structuring of information: for effective management of intellectual capital, it is necessary to systematize and structure it. At this stage, it is important to create a database and determine who is the “keeper” of this database.

Creation of a system of motivation for the development of intellectual capital: motivated employees are, without exception, a guarantee of the success of the organization and effective management of intellectual capital. In this regard, it is extremely important to create incentive and motivation systems that will contribute to the active development of innovative knowledge within the company.

The role of intellectual capital in various types of organizations - from small startups to large corporations - is explained not only by its competitiveness, but also by the construction of its development strategy and the achievement of specific goals.

Effective management of intellectual capital gives the company a number of advantages:

Maintaining a competitive advantage-effective management of intellectual capital allows an organization to ensure customer satisfaction and improve the quality of products and services, which leads to an increase in income and strengthening its own competitive advantage.

Improving labor productivity-effective management of intellectual capital allows an organization to increase the level of labor productivity by implementing mutually beneficial knowledge exchange between its employees and, as a result, achieving minimization of mistakes made in the performance of assigned tasks.

Increasing the value of the organization-effective management of intellectual capital allows you to attract investors and partners based on the analysis of the activities of the main competitors, thereby increasing the value of the organization as a whole.

CONCLUSION

The development of human capital is a single, objectively defined socio-economic process that manifests and functions in the dialectical unity of anthropological, socio-economic, cultural-historical, economic, organizational and managerial aspects of a person and society. At the same time, the methodology of the theory of human capital development has gone through a complex and long path of development, which was mainly accompanied by an increase in the number of employees, the working time fund and labor productivity. The information society in the process of socio-economic development brings a new way of life to the economic, social, cultural and political spheres. The importance attached to people and investments that improve the quality of people's lives have become a key moment of change, creating a new way of life. Intellectual potential outstrips physical potential all over the world. The days were gone when countries created added value by creating employment opportunities for workers with physical potential. The right step is to include new generations in economic life by providing services such as education, health, etc. The information society needs educated people who will understand the information it produced by it. And in the future, no country will be able to maintain its economy without investing in a person. It is important to individualize the approach to each intellectual structure in order to take into account human potential and characteristics.

References:

1. Ismailova A., Rzaeva V., Mikailov F., etc. Human capital development: theoretical aspects and evaluation methodology. Baku, 2017
2. Zia Erdem, "The place and importance of intellectual capital in the world economy", 2017
3. The role of human capital in accordance with desires, human capital and stages of socio-economic development. Journal of Business Relations, Electric Power and Human Resources, 2013
4. Human Development Report 2010. UNDP, 2010.
5. Becker G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis - 1994
6. Schulz T. Investment in Human Capital // The American Economic Review. – 1961. – № 1, March. p. 1-17.
7. Lithy D. The intellectual Capital and its Management.
8. Mezger, C.L. Human capital – der Schlüssel für wirtschaftliches Wachstum? Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2004.
9. Muhammed K., Shaari N. et al. Intellectual Capital and Its Major Components. International Journal of Current Research Vol. 3, Issue, 6, pp.343-347, June, 2011
10. Shih, Kuang-Hsun, Chang Chia-Jung, Lin Binshan 2010. Assessing Knowledge Creation and Intellectual Capital in Banking Industry, Journal of Intellectual Capital, Vol. 11(1).
11. http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2010
12. <http://la.utexas.edu/users/hcleaver/330T/350kPEESchultzInvestmentHumanCapital>
13. <http://www.3bus.osaka-eu.ac.jp/aspira98/archives/htmls/25html>
14. <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-chelovecheskogo-kapitala-kak-natsionalnyy-prioritet-sovremennoy-rossii>

УДК 338.2

JEL classification: L1

Тетяна СЕРГІЄНКО

к.політ.н., доцент, доцент кафедри міжнародних відносин
та соціально-гуманітарних дисциплін
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0002-4654-9248

Олена КРАЙНІК

к. е. н., доцент, доцент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності
Національний університет «Запорізька політехніка»
ORCID ID: 0000-0002-9787-0744

Сергій ЛОБАНЬ

аспірант спеціальності 073 «Менеджмент»
Інженерний навчально-науковий інститут ім. Ю.М. Потебні
Запорізького національного університету
ORCID ID: 0009-0004-2079-3025

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВА В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

***Анотація.** У статті досліджено формування системи стратегічного управління підприємством в умовах цифровізації. Визначено особливості впровадження сучасних цифрових технологій в усіх галузях економіки. Зроблено висновок, що реформи щодо впровадження цифрових технологій, дозволяють вийти на новий якісний рівень надання послуг і знизити собівартість. А сам процес цифровізації являє собою народження, трансформацію, впровадження нових цифрових технологій і модифікації в різних сферах діяльності.*

Обґрунтовано, що впровадження цифрових технологій сприяє підвищенню конкурентоспроможності різних секторів глобальної економіки, створює нові можливості для підприємств щодо їх підключення до цифрового глобального ланцюга та прискорює виведення нових цифрових товарів на світовий ринок. Зрештою, розвиток цифрових процесів управління на підприємствах сприяє підвищенню ефективності функціонування підприємств

у цілому за рахунок підвищення швидкості, точності та якості прийняття управлінських рішень. Отже, використання цифрових технологій в управлінні підприємством в умовах сьогодення – це комплекс антикризових та антициклічних заходів щодо управління підприємством, застосування концепції цифровізації планування та управління господарською діяльністю суб'єктів господарювання. Механізм застосування цифрових технологій в умовах сьогодення спрямований на координацію функціонування та розвиток всіх ланок економіко-управлінської системи, що вирівнює продуктивні сили та економічні відносини; — сукупність конкретних форм управління, організаційних та інституційних систем, методів і важелів регулювання економічних, виробничих і соціальних процесів. Отже, з урахуванням того, що підприємства виступають ядром цифрового переходу економіки країни, були розкриті стратегічні аспекти управління підприємством на основі цифровізації. Визначено, що стратегічне управління формується за наявності конкретних компонентів, які дозволяють оцінити та моделювати майбутній стан підприємства, виявити потребу у трансформаційних змінах і розробити стратегію розвитку, застосовуючи надійні методи та впроваджуючи її в практичну діяльність підприємства.

Ключові слова: підприємство, система управління, цифровізація, цифрова діяльність, стратегічне управління

Tetiana SERGIENKO

Ph.D in Political Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of
International Relations and Social and Humanitarian Disciplines
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs
ORCID ID: 0000-0002-4654-9248

Olena KRAINIK

Ph.D in Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Entrepreneurship,
Trade and Exchange Activities, National University "Zaporizhia Polytechnic"
ORCID 0000-0002-9787-0744

Serhii LOBAN

Ph.D student of 073 "Management"
Engineering Educational and Scientific Institute named after Yu.M. Desired
Zaporizhzhia National University
ORCID ID: 0009-0004-2079-3025

FORMATION OF THE SYSTEM OF STRATEGIC MANAGEMENT OF THE ENTERPRISE UNDER THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION

Abstract. The article examines the formation of the strategic management system of the enterprise in the conditions of digitalization. The peculiarities of the introduction of modern digital technologies in all sectors of the economy are determined. It was concluded that the reforms regarding the implementation of digital technologies allow reaching a new high-quality level of service provision and reducing the cost price. And the digitalization process itself represents the birth, transformation, introduction of new digital technologies and modifications in various spheres of activity.

It is substantiated that the introduction of digital technologies contributes to increasing the competitiveness of various sectors of the global economy, creates new opportunities for enterprises to connect them to the digital global chain, and accelerates the introduction of new digital goods to the world market. After all, the development of digital management processes at enterprises helps to increase the efficiency of the functioning of enterprises as a whole by increasing the speed, accuracy and quality of management decision-making. Therefore, the use of digital technologies in the management of the enterprise in today's conditions is a complex of anti-crisis and anti-cyclical measures for the management of the enterprise, the application of the concept of digitalization of planning and management of economic activities of economic entities. The mechanism of application of digital technologies in today's conditions is aimed at coordinating the functioning and development of all links of the economic and management system, which equalizes productive forces and economic relations; — a set of specific forms of management, organizational and institutional systems, methods and levers of regulation of economic, production and social processes. Therefore, based on the fact that enterprises are the core of the digital transition of the country's economy, the strategic aspects of enterprise management on the basis of digitalization are revealed. It has been established that strategic management is determined by the presence of certain elements, with the help of which it is possible to assess and simulate the future situation at the enterprise, identify the need for transformational changes and develop a development strategy, using reliable methods and implementing the strategy in the practical activities of the enterprise.

Keywords: *enterprise, management system, digitalization, digital activity, strategic management*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Посягання на територіальну цілісність Української держави

та її недоторканність свідчать про підвищену суспільну небезпеку та тяжкі наслідки. У цій війні наша країна щодня зазнає безпрецедентних людських втрат, масштабних фінансово-економічних втрат та значних руйнувань напрацьованого багатьма роками промислового та інфраструктурного потенціалу. Зміни, які відбуваються сьогодні на підприємствах в умовах військової агресії Російської Федерації, змушують їх адаптуватися до нових цифрових інновацій.

Успішна цифрова трансформація потребує правильної моделі управління організацією та ефективно побудованих внутрішніх процесів [5, с. 303]. Зміни в управлінні, спричинені процесами цифровізації, охоплюють всі аспекти діяльності підприємства, що вимагає створення ефективної системи стратегічного управління, реструктуризації всіх процесів і забезпечення якісного нового етапу в розвитку підприємства в майбутньому. Усе це призводить до формування ефективної системи стратегічного управління, яка включає низку радикальних змін, пов'язаних із трансформацією мислення менеджерів та переорієнтацією підприємства на стратегічні переваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Особливості розвитку економіки в умовах цифрових трансформацій та інформаційного суспільства є предметом досліджень таких закордонних учених: Х. Альбах, Д. Белл, Дж. Гелбрейт, М. Кастельс, Т. Месенбург, Х. Мефферат, Н. Негропonte, А. Пінкварт, Р. Рейхвальд; Д. Тапскотт, Е. Тоффлер, а також ці питання досліджували українські науковці, зокрема: В. Апалькова, С. Апальков, О. Воскобоева, М. Глутковський, Н. Демчишак, О. Джусов, М. Дубина, Г. Жекало, Н. Іванова, Г. Карчева, С. Коляденко, О. Ромащенко, М. Руденко та інші. Також, серед численних публікацій на тему цифровізації підприємств варто виокремити роботи О. Амоші, Н. Брюховецької, В. Вишневського, А. Грищенка, С. Давимуки, Л. Дейнеко, Л. Збаразської, Б. Кваснюка, Ю. Кіндзерського, С. Князева, О. Ляха, В. Ляшенка, В. Сіденка, В. Тарасевича, Л. Федулової та інших українських науковців.

Отже, аналіз стану наукової розробки даної проблеми дозволяє стверджувати, що в науковій літературі, особливо в зарубіжній, існує досить широке коло проблем, пов'язаних з дослідженням основних аспектів цифрової трансформації управління підприємством. Незважаючи на вагомий внесок вітчизняних та зарубіжних науковців у теорію, методологію та практику цифрової трансформації, слід зазначити, що проблематика, пов'язана із

специфікою формування стратегічної системи управління підприємством на різних етапах цифрової трансформації, недостатньо опрацьована, що потребує подальших досліджень.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у дослідженні особливостей формування системи стратегічного управління в умовах цифровізації.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. В умовах воєнного стану цифрова діяльність допомагає багатьом підприємствам залишатися на плаву та адаптуватися до цих реалій. Сьогодні велика кількість підприємств почали освоювати цифровізацію, збільшуючи свої можливості. Рівень конкурентоспроможності підприємства тісно пов'язаний з цим новим явищем, адже в епоху цифрової економіки всі процеси переходять в онлайн, і це впливає на середовище користувача. Отже, конкуренція змушує суб'єктів господарської діяльності постійно самовдосконалюватися, знижувати собівартість продукції, підвищувати якість продукції та послуг, що пропонуються на ринку [12, с.76].

Актуальна ситуація свідчить про те, що епоха цифрових технологій швидше, ніж будь-коли, перетворює бізнес-процеси. Тому підприємства не можуть ігнорувати тренди, такі як великі дані, машинне навчання, нейронні мережі, інтернет та інші передові інструменти. [3, с.146]. У таких умовах забезпечення конкурентоспроможності підприємства вимагає постійної модернізації, адаптації та розвитку через впровадження цифрової трансформації. Ефективність цих процесів забезпечується належною системою стратегічного управління, яка повинна включати стратегічний аналіз та оцінку впливу факторів цифровізації, створення цифрових альтернатив для розвитку продуктів і послуг, визначення стратегічних цілей цифрової трансформації підприємства і розробку інструментів з урахуванням ключових напрямків цифровізації.[9, с. 285].

Проблеми, з якими стикаються підприємства під час здійснення цифрової діяльності, складаються з внутрішніх і зовнішніх загроз. Зовнішні пов'язані з викликами зовнішнього середовища: поява нових технологій, посилення конкуренції, політичні перетворення, зміни в законодавстві. Внутрішні фактори представляють собою внутрішні стимули підприємства, що виявляються у свіжих ідеях, новаторських поглядах і турботливому ставленні. Таким чином, внутрішнє середовище організації зазнає оновлення виробничих процесів, трансформації бізнес-підрозділів, реорганізації структури управління та інших змін. Зовнішні фактори, у свою чергу, проявляються через створення нових підприємств, злиття, поглиблення та ліквідацію [4, с. 88]. Також зазначимо, що стратегічне управління визначається наявністю певних елементів, за допомогою яких можна оцінити та змодельовати майбутню ситуацію на

підприємстві, виявити необхідність трансформаційних змін, розробити стратегію розвитку шляхом використання надійних методи та впровадження стратегії в практичну діяльність підприємства.

Одним із джерел конкурентних переваг є внутрішній потенціал підприємства. Його ефективна розробка та правильна реалізація, що включає адаптацію внутрішнього середовища підприємства до змін зовнішнього середовища та призводить до підвищення рівня конкурентоспроможності. Отже, враховуючи усі внутрішні та зовнішні чинники, які впливають на функціонування підприємства, важливо відзначити, що для досягнення своєї мети у стратегічній перспективі можна вибрати різноманітні шляхи. Обрання конкретного напрямку для досягнення мети є стратегічним рішенням щодо розвитку підприємства [7, с. 143]. А завдання стратегічного управління на підприємстві полягає саме в тому, щоб зафіксувати те, що має робити підприємство сьогодні, щоб досягти мети в майбутньому, враховуючи при цьому той факт, що середовище та умови життя підприємства постійно змінюються [6, с. 193].

Основна мета стратегічного управління полягає в тому, що підприємство, по-перше, повинно мати добре організований комплекс стратегічного планування, а по-друге, структуру управління, яка відповідає «формальному» стратегічному плануванню та забезпечує розвиток довгострокової стратегії, досягнення цілей підприємства та впровадження механізмів управління реалізацією цієї стратегії через систему планів. Стратегічне управління можна охарактеризувати як систему, що базується на людському потенціалі як основі підприємства, спрямовану на виробничу діяльність, враховуючи потреби користувачів, застосовуючи гнучке регулювання та швидкі зміни в організаціях, реагуючи на виклики зовнішнього середовища та дозволяючи досягти конкурентних переваг. Ці аспекти взаємодіють, створюючи умови для того, щоб підприємство бачило та досягло своїх цілей у довгостроковій перспективі [10, с. 96]. Тому стратегічне управління є найважливішим чинником успішного виживання в жорсткій конкуренції, але постійно спостерігається відсутність стратегії в діях підприємства, що найчастіше призводить до поразки в ринковій боротьбі. Таким чином, стратегічне управління покликане створити конкурентні переваги свого продукту, а це можливо, якщо товар цікавіший покупцеві, ніж товар, вироблений іншими підприємствами з подібними споживчими якостями.

Формування стратегії розвитку підприємства включає кілька етапів, кожен з яких відіграє важливу роль у стратегічному управлінні. Цей процес включає розробку динамічної стратегії, ґрунтуючись на аналізі різноманітних факторів та ризиків. Також він враховує механізм координації стратегічних рішень, загальний контроль виконання заходів та

готовність оперативно реагувати на зміни в зовнішньому середовищі. Важливо відзначити, що стратегічне управління визначається принципом безперервності, що передбачає постійний розвиток та адаптацію до змін на ринках. [11, с. 140].

Поява цифрових технологій збіглася з хвилею ініціатив сучасних підприємств щодо стратегічних змін і підвищення організаційних ризиків від масштабних технологічних змін. Цифрова трансформація, яка стала двигуном змін у базових принципах управління, не могла не вплинути на стратегічні питання управління підприємством, стимулюючи дослідження у сфері розуміння нових трендів та розробки відповідних інструментів стратегічного управління. Звичайно, ці процеси можуть просто збігатися в часі, але цифрові технології можуть і викликають певні зміни як у самій стратегії, так і в інструментах її формування. Від того, які стратегії будуть обрані сьогодні, від того, які заходи будуть вжиті, залежатимуть і конкурентні переваги, і післявоєнне відновлення підприємств.

При виникненні нових технологій підприємство повинно вирішити, чи варто адаптуватися до нових умов, а також оцінити потенційні ризики технологічних змін та загроз, що виникають внаслідок інновацій. Треба мати на увазі, що цифрові технології можуть позитивно впливати на продуктивність, тому стратегія повинна передбачати рішення, пов'язані переважно з організаційними змінами. Стратегічні перетворення на підприємстві в основному пов'язані із змінами, викликаними еволюцією сучасного ринку, змінами в споживчих властивостях товарів, насиченням внутрішнього ринку, появою нових вимог і змінами у позиції споживачів, зростанням конкуренції за ресурси, глобалізацією бізнесу, новими можливостями розвитку, що впливають із досягнень сучасних цифрових технологій та розвитку інформаційних мереж. Зокрема, важливі довгострокові цілі стратегії визначаються довготривалим часовим інтервалом, що дозволяє забезпечити стійкість мети, і лише різкі зміни зовнішніх умов та внутрішні трансформації можуть викликати необхідність їх перегляду.

Рівень змін у цифровій трансформації сьогодні виходить за рамки переходу на нові технології та більше пов'язаний зі зміною парадигми управління та організації діяльності підприємства, яка базується на швидкій та постійній адаптації до зовнішнього бізнес-середовища [13, с. 211]. Тому під час розробки ідей щодо впровадження цифрових інновацій в управління процесами підприємства визначають конкретні технології виробництва та приймають техніко-технологічні рішення, які потім узгоджуються на контрольних етапах роботи. Після доведення ефективності використання ІТ-технологій відбувається їх широкомасштабне впровадження, і здобуті результати оцінюються з погляду рентабельності цифровізації процесів. При цьому аналіз можливостей впровадження конкретної

інформаційної технології на підприємстві включає оцінку ресурсної бази та стратегічних потреб у інноваціях. Після впровадження проводиться оцінка отриманих результатів та ефективності. [13, с. 9].

Розробка ефективної стратегії є ключовим аспектом для успішного розвитку підприємства. Вона спрямована на досягнення основної мети та виконання стратегічних планів. Таким чином, створення ефективного механізму стратегічного управління бізнес-процесами підприємства має базуватися на взаємодії цифрових технологій із стратегічним плануванням, враховуючи ресурсну базу, ринкові можливості та обмеження. Впровадження цифрових технологій в стратегію підприємства для управління бізнес-процесами у виробництві, маркетингу та логістиці сприяє активізації внутрішніх можливостей та більш ефективному використанню інформаційного простору підприємства. Забезпечення відповідного законодавчого фундаменту, відповідної цифрової інфраструктури, усунення цифрових відставань порівняно з іншими секторами економіки, створення сприятливих умов для використання мережевих інструментів, цифрова безпека та належна регуляторна підтримка є важливими умовами для розвитку бізнесу в умовах цифрової трансформації. [2, с. 106]. У цьому контексті доцільно економічно планувати ефективність діяльності підприємства, спираючись на концептуальні принципи, такі як мінімізація витрат, максимізація прибутку, оптимізація процесів, зниження трудомісткості операцій, підвищення продуктивності виробництва за допомогою збільшення кількості та якості продукції, зменшення негативного впливу на навколишнє середовище та скорочення залежності від людського фактору та інше. Під час прийняття виробничих рішень важливо координувати інформацію між різними аспектами, такими як сировина, матеріали, фінанси, робочі ресурси та інші. Для досягнення цієї мети використовується цифрова платформа підприємства, що включає необхідні програмні продукти для забезпечення якісного ухвалення остаточних управлінських рішень в межах стратегії.

В довгостроковій перспективі існування сучасних підприємств неможливе без розробки стратегії цифрової трансформації. Цифровізація надає підприємствам можливість ефективно адаптуватися до нових умов. В Україні все більше сфер бізнесу розглядають цифровізацію не лише як витрати на оновлення систем і технологій, але як конкурентну перевагу. Таким чином, стратегічний розвиток підприємств у сучасних умовах економіки повинен ґрунтуватися на їхній готовності впроваджувати цифрові технології. Цифровізація бізнес-процесів підприємств допомагає їм оптимізувати роботу, економити ресурси, систематизувати та групувати дані, а також зменшувати витрати, включаючи накопичення та

використання інформації, забезпечуючи конкурентоспроможність у довгостроковій перспективі. [8, с. 124].

Швидкий прогрес цифровізації вимагає від підприємств оперативно реагувати та бути більш гнучкими в формулюванні стратегій майбутньої виробничо-господарської діяльності. Впровадження передових технологій у виробничі процеси передбачає ретельне вивчення сутності цифрових технологій та ознайомлення з практичним досвідом їх застосування в умовах сучасного виробництва. У той же час, успішне впровадження ІТ-технологій в систему стратегічного управління можливе за умови активної ініціативи виробників, підтримки з боку держави та створення інтегрованих стратегічних партнерств на основі інновацій.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Система управління виробничо-господарською діяльністю як складний соціально-економічний і фінансовий механізм виявляє закономірну взаємозалежність між змінними – інноваційно-технологічним, економічним потенціалом підприємства, в результаті чого відбувається докорінна реструктуризація за рахунок нових цифрових трансформацій. Ідея пошуку інноваційних цифрових механізмів для управління підприємством у воєнний час є інноваційною у пошуку рішень, які сприяють відновленню порушеного балансу між трьома змінними – економічними, технологічними та фінансовими факторами, які можуть призвести до формування нових систем управління діяльністю підприємств у складний період. Тож, враховуючи особливості формування стратегії в цифровій економіці, можна зробити висновок, що процеси формування стратегії та впровадження цифрових технологій є одночасними або паралельними. Підприємство не може розробити нову стратегію без оцінки реального потенціалу нових технологій і своєї здатності придбати необхідні навички та ресурси. І навпаки, підприємство не може впроваджувати кожен новий компонент цифрових технологій без стратегічного плану їх використання.

Таким чином, у міру розвитку цифрових технологій підприємство, швидше за все, значно оновить свою стратегію. Важливо, що враховуючи ймовірність ризиків впровадження технології та стійкість персоналу підприємства до змін, якщо підприємство має намір впроваджувати лише передову технологію, радикально оновлювати стратегію такої технології недоцільно, оскільки є високий ризик вибору неправильно в одному напрямку для визначення реальних перспектив використання цієї технології. У зв'язку з цим кожне підприємство має спочатку визначити свої технологічні та цифрові пріоритети, потім розробити стратегію досягнення цілей у цифровому середовищі та розробити механізм адаптивного стратегічного управління.

Список літератури

1. Кіржецька, М., Кіржецький, Ю. Особливості цифрової стратегії підприємства залежно від розміру бізнесу. *Галицький економічний вісник*. 2020. № 5(66). С. 7–15.
2. Коляденко С. В. Цифрова економіка: передумови та етапи становлення в Україні і у світі. *Економіка. Фінанси. Менеджмент*. 2016. № 6. С. 106–107.
3. Крайнік О., Куріс Ю. Вплив цифровізації економіки на розвиток людського й соціального капіталу. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 26-27 листопада 2020 року*. Запоріжжя: ЗНУ, 2020. С.145-148.
4. Крайнік О.М. Інноваційні механізми стратегічного управління будівельних компаній в умовах сталого розвитку. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 87-90.
5. Мухай А.А., Халапсіс О.В. Майбутнє України. *Соціально-гуманітарні виміри правової держави: еволюційна парадигма: зб. тез матеріалів Всеукр. наук. - практ. конф.* (м. Дніпро, 28 берез. 2019 р.). Дніпро: ДДУВС, 2019. С. 303-306.
6. Сергієнко Т.І. Стратегічні зміни в процесі стратегічного управління підприємством. *Сучасний менеджмент: проблеми та перспективи розвитку: матеріали 4-ої Всеукраїнської наук.-практ. конф. / упоряд. Боліла С.Ю., Шепель Т.С.* Херсон, ДВНЗ «ХДАУ». 21.05.2019: тези доповідей. 2019. С. 192-195.
7. Сергієнко Т.І., Браїлов Д.Д. Стратегія управління як один із інструментів розвитку організації в довгостроковій перспективі в умовах інформаційного суспільства. *Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Формування освітнього простору в умовах інформаційного суспільства» 26-27 квітня 2018р.* Україна, м. Запоріжжя Вид-во ЗДІА, 2018. С. 143-144.
8. Сергієнко Т.І., Крайнік О.М., Куріс Ю.В. Цифрова трансформація системи управління промислових підприємств. *Цифрова трансформація промислового менеджменту: теорія і практика: монографія* за ред. д. філософ. н., проф. В. Г. Воронкової, д. е. н., проф. Н. Г. Метеленко. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 111-172.
9. Токмакова І. В. Стратегічне управління розвитком підприємств в умовах цифровізації економіки. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2018. № 64. С. 283-291.
10. Чепелюк М. І. Інструментарій стратегічного управління в контексті сучасних концепцій та трендів світового економічного розвитку: *монографія*. Харків: ФОП Лібуркіна Л. М., 2021. 396 с.

11. Черкасова М. В. Теоретичні засади стратегії та стратегічного управління у банківській сфері. Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. праць. Одеса: Одеський національний економічний університет. 2021. № 3-4(78-79). С. 132–141.
12. Шкурупій О.В. Зовнішньоекономічна діяльність підприємства: [навч. посіб.]. К.: Центр учбової літератури, 2012. 248 с.
13. Krainik O., Kuris Y., Sergiienko T. Opportunities and mechanisms of innovative development of the enterprise as the basis of competitiveness in modern market. *Theoretical and scientific approaches to the problems of modern economy: monography* / Polyvana L., Lutsenko O.A., Marenych T.H., Polyvana A. etc. – International Science Group. – Boston: Primedia eLaunch, 2020. P. 209-217.

References

1. Kirzhets'ka, M., Kirzhets'kyu, YU. (2020). Osoblyvosti tsyfrovoyi stratehiyi pidpryyemstva zalezho vid rozmiru biznesu. *Halyts'ky ekonomichnyy visnyk*. № 5(66). S. 7–15 [in Ukrainian].
2. Kolyadenko S. V. (2016). Tsyfrova ekonomika: peredumovy ta etapy stanovlennya v Ukrayini i u sviti. *Ekonomika. Finansy. Menedzhment*. № 6. S. 106–107 [in Ukrainian].
3. Kraynik O., Kuris YU. (2020). Vplyv tsyfrovizatsiyi ekonomiky na rozvytok lyuds'koho y sotsial'noho kapitalu. Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi 26-27 lystopada 2020 roku. Zaporizhzhya: ZNU. S. 145-148 [in Ukrainian].
4. Kraynik O.M. (2021). Innovatsiyini mekhanizmy stratehichnoho upravlinnya budivel'nykh kompaniy v umovakh staloho rozvytku. Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi. *Zaporizhzhya: Vydavnychyy dim «Hel'vetyka»*. S. 87-90 [in Ukrainian].
5. Mukhay A.A., Khalapsis O.V. (2019). Maybutnye Ukrayiny. *Sotsial'no-humanitarni vymiry pravovoyi derzhavy: evolyutsiyina paradyhma:zb. tez materialiv Vseukr. nauk.- prakt. konf.* (m. Dnipro, 28 berez. 2019 r.). Dnipro: DDUVS. S. 303-306 [in Ukrainian].
6. Serhiyenko T.I. (2019). Stratehichni zminy v protsesi stratehichnoho upravlinnya pidpryyemstvom. *Suchasnyy menedzhment: problemy ta perspektyvy rozvytku: materialy 4-oyi Vseukrayins'koyi nauk.-prakt. konf.* / uporyad. Bolila S.YU., Shepel' T.S. Kherson, DVNZ «KHDAU». 21.05.2019: tezy dopovidey. S. 192-195 [in Ukrainian].
7. Serhiyenko T.I., Brailov D.D. (2018). Stratehiya upravlinnya yak odyn iz instrumentiv rozvytku orhanizatsiyi v dovhostrokoviyi perspektyvi v umovakh informatsiynoho suspil'stva. Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi internet-konferentsiyi «Formuvannya osvith'oho prostoru v umovakh informatsiynoho suspil'stva» 26-27 kvitnya 2018r. Ukrayina, m. Zaporizhzhya Vyd-vo ZDIA. S. 143-144 [in Ukrainian].

8. Serhiyenko T.I., Krainik O.M., Kuris YU.V. (2023). Tsyfrova transformatsiya systemy upravlinnya promyslovykh pidpryyemstv. *Tsyfrova transformatsiya promyslovoho menedzhmentu: teoriya i praktyka: monohrafiya* za red. d. filosof. n., prof. V. H. Voronkovoyi, d. e. n., prof. N. H. Metenko. L'viv – Torun' : Liha-Pres. S. 111-172 [in Ukrainian].
9. Tokmakova I. V. (2018). Stratehichne upravlinnya rozvytkom pidpryyemstv v umovakh tsyfrovizatsiyi ekonomiky. *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti*. № 64. S. 283-291 [in Ukrainian].
10. Chepelyuk M. I. (2021). Instrumentariy stratehichnoho upravlinnya v konteksti suchasnykh kontseptsiy ta trendiv svitovoho ekonomichnoho rozvytku: monohrafiya. Kharkiv: FOP Liburkina L. M. 396 s. [in Ukrainian].
11. Cherkasova M. V. (2021) Teoretychni zasady stratehiyi ta stratehichnoho upravlinnya u bankivs'kiy sferi. *Visnyk sotsial'no-ekonomichnykh doslidzhen': zb. nauk. prats'*. Odesa: Odes'kyynatsional'nyy ekonomichnyy universytet. No 3-4(78-79). S. 132–141 [in Ukrainian].
12. Shkurupiy O.V. (2012). Zovnishn'oeconomichna diyal'nist' pidpryyemstva: [navch. posib.]. K.: Tsentru uchbovoyi literatury. 248 s. [in Ukrainian].
13. Krainik O., Kuris Y., Sergiienko T. (2020). Opportunities and mechanisms of innovative development of the enterprise as the basis of competitiveness in modern market. *Theoretical and scientific approaches to the problems of modern economy: monography* / Polyvana L., Lutsenko O.A., Marenych T.H., Polyvana A. etc. – International Science Group. – Boston: Primedia eLaunch. P. 209-217 [In USA].

УДК 336.1(477.64):311:355

JEL classification H56

Наталія ФАТЮХА

к. е. н., доцент, доцент кафедри «Фінанси, банківська справа та страхування»,
Національний університет «Запорізька політехніка»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1076-6713>

Софія ЛОТАРЬОВА

студентка групи ФЕУ-110,
Національний університет «Запорізька політехніка»
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-6816-043X>

ОЦІНКА СТРУКТУРНИХ ЗМІН ЗАПОРІЗЬКОГО РЕГІОНУ В УМОВАХ ВІЙНИ

***Анотація.** У даній статті досліджено та проаналізовано теоретичні засади та методологію оцінки структурних зрушень Запорізького регіону. Розрахунок структурних зрушень в економіці Запорізького регіону під час війни є надзвичайно важливим моментом для розвитку та відновлення цього регіону.*

Дослідження структурних змін в період повномасштабного вторгнення є досить непростим завданням, що ускладнюється відсутністю даних та інформації за 2021, 2022 роки, яка буде оприлюднена після завершення терміну для подання статистичної та фінансової звітності, встановленого Законом України «Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни».

Для більш детального розгляду проблематики досліджуваного явища в даній статті досліджено, проаналізовано та порівняно показники промисловості та сільського господарства за 2019-2022 роки, а також ВРП. Використання фактичних даних з достовірних джерел, розрахунки показників та аналіз отриманих результатів надають можливість об'єктивно оцінити масштаби зрушень в регіональній економіці, визначити основні сектори, які постраждали, і спрямовувати зусилля на відновлення саме цих галузей, розробити дієві стратегії відновлення та росту, що стають основою для подальших рішень та програм, спрямованих на поліпшення економічної ситуації в регіоні.

В даній статті проводилися розрахунки динаміки та структури, структурних зрушень, завдяки чому можна дослідити основні проблеми та зміни економіки досліджуваних територій, що дає можливість розробити та впровадити необхідні зміни для їх вирішення.

Ключові слова: економіка, структура, структурні зрушення, війна, динаміка, промисловість.

Natalia FATIUKHA

PhD in Economics, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Finance, Banking and Insurance,
National University "Zaporizhzhia Polytechnic"
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1076-6713>

Sofia LOTAROVA

student of the group FEU-110,
National University "Zaporizhzhia Polytechnic"
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-6816-043X>

ASSESSMENT OF STRUCTURAL CHANGES IN THE ZAPORIZHZHIA REGION DURING THE WAR

Abstract. *This article examines and analyzes the theoretical foundations and methodology for assessing structural changes in the Zaporizhia region. Calculating structural changes in the economy of the Zaporizhia region during the war is an extremely crucial aspect for its development and recovery.*

Studying structural changes during a period of full-scale invasion is a challenging task, further complicated by the lack of data and information for the years 2021 and 2022, which will be published after the deadline for submitting statistical and financial reports, as established by the Law of Ukraine "On the Protection of the Interests of Reporting Entities and Other Documents during the Period of Martial Law or State of War."

For a more detailed examination of the issue at hand, the article investigates, analyzes, and compares industrial and agricultural indicators from 2019 to 2022, as well as the Gross Regional Product (GRP). The use of factual data from credible sources, calculations of indicators, and the analysis of obtained results allow for an objective assessment of the scale of disruptions in the regional economy. This enables the identification of the main sectors affected and directs efforts

toward the recovery of these industries. It also aids in developing effective strategies for recovery and growth, forming the basis for subsequent decisions and programs aimed at improving the economic situation in the region.

The article includes calculations of dynamics and structure, as well as an analysis of structural shifts, providing insight into the major issues and changes in the economy of the studied territories. This allows for the development and implementation of necessary changes to address these issues.

Keywords: *economy, structure, structural changes, war, dynamics, industry.*

Постановка проблеми. У зв'язку з воєнним конфліктом та його впливом на соціально-економічну ситуацію Запорізького регіону дане дослідження є досить актуальним та значущим. Різноманітні підходи до аналізу цієї ситуації, які використовуються різними науковцями, визначаються відмінностями у визначенні сутності структурних змін в контексті війни. Така різноманітність підходів може ускладнити об'єктивну оцінку впливу війни на структуру Запорізького регіону, що вимагає подальших досліджень та розрахунків. Дана робота може допомогти визначити вплив конфлікту на розвиток регіону, ефективність господарських секторів, зміни в зайнятості та інші ключові аспекти розвитку території, що є важливими для прийняття рішень щодо її відновлення та розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема структурних перетворень в економіці привертала увагу численних вчених, які внесли вагомий внесок у її вивчення. Серед зарубіжних науковців, які досліджували це питання, можна відзначити Е. Домара, П. Друкера, В. Льюїса, Д. Кендріка, Дж. Б. Кларка, В. Парето, та інших. Серед вітчизняних дослідників також багато науковців, що внесли свій вклад у вивчення проблем структурних змін і зрушень в економіці та їх впливу на економічний розвиток. Серед них можна назвати Ю. Архангельського, А. Гальчинського, П. Єщенка, А. Чухно. Праці Л. Шинкарука, О. Карінцевої, О. Герасімова, І. Бевз та інших внесли вагомий вклад у вивчення теми структури, її впливу та змін. На сьогодні існує значна кількість наукових праць у цій галузі, але проблема даної теми ще не повністю досліджена та розкрита, адже всі вчені мають свої припущення щодо важливості структурних змін, їх складових та факторів, що на це впливають.

Постановка завдання. Метою дослідження є вивчення основних теоретичних засад структури економіки досліджуваного регіону, оцінка та порівняння її основних показників за 2019 - 2022 роки та визначення факторів, що негативно впливають на її рівень.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Структура національної економіки є складним і багатогранним явищем, що уособлює в собі сукупність різних елементів економічної системи, що характеризуються відповідними

взаємозв'язками між ними та взаємозалежністю один від одного та у кінцевому підсумку формують підґрунтя для стійкості системи, стабільного розвитку всієї економіки та сталого розвитку країни в цілому, зазначає Карінцева О.І. Залежно від підходу, за яким розглядається структура національної економіки, її можна аналізувати за формами та стадіями руху сукупного суспільного продукту чи складовими частинами суспільного виробництва, за окремими видами економічної діяльності, за інституційними секторами економіки, за технологічною базою виробництва чи за розміщенням продуктивних сил по території країни тощо [1].

Важливим елементом структури є структурні зрушення. Хоч це поняття є дуже значущим та досліджуваним, але ще досі не існує єдиного визначення та характеристики даного терміну. На думку Кіреєва С.І та Шинкарука Л.В., структурні зрушення в економіці є якісними змінами взаємозв'язків між зіставними елементами макроекономічної системи, обумовлені нерівномірною динамікою співвідношення їхніх кількісних характеристик. Вони виділяють декілька основних типів структурних зрушень в економіці: прогресивні, традиційні та регресивні, кожен з яких характеризується певним співвідношенням маси і якості взаємодіючих структурних зрушень. При цьому економічне зростання за рахунок прогресивних структурних зрушень матиме переважно інтенсивний, а за рахунок регресивних зрушень – екстенсивний характер [2, с. 23].

Повномасштабне вторгнення 2022 року повністю змінило структуру економіки нашої країни, адже велика частина України перебуває в окупації, що заважає повноцінному функціонуванню підприємств, значні людські втрати та руйнування інфраструктури не дають змогу нормально вести господарську діяльність і як наслідок виникають значні структурні зрушення, дослідження яких є необхідним у наш час. Внаслідок вторгнення, Україна була змушена розробляти нові економічні стратегії та пристосовувати їх до нових умов. Перерозподіл ресурсів, диверсифікація галузей та імплементація реформ стали необхідними етапами в управлінні економікою країни з метою адаптації до нової реальності.

Минуло вже більше року з початку повномасштабного російського вторгнення на українську землю. Тоді, у лютому 2022 року, багато хто у світі прогнозував швидку перемогу сильного агресора над Україною, проте наш народ здивував весь світ своїм героїзмом та зламав всі плани окупантів. Разом зі Збройними силами за цей рік кардинальним чином змінилася й вітчизняна економіка, яка, з одного боку, показала високий рівень адаптивності, пружності, а з іншого - зазнала суттєвої трансформації [3].

Ключовими викликами для нинішньої економіки України є падіння виробництва, ріст числа безробітних, послаблення стійкості державних фінансів, загрози валютній стабільності [4].

За оцінками уряду, національна економіка за підсумками самого складного в новітній історії країни року впала приблизно на третину, а у промисловості незворотні втрати вже перевищили 30 відсотків. Деякі сектори економіки постраждали значно більше. Наприклад, гірничо-металургійний комплекс, який втратив в результаті російської окупації та руйнувань два великих металургійних комбінати у Маріуполі та закриття морських портів, через які вивозилась продукція, завершив 2022 рік із падінням у 70 відсотків як у виробництві, так і експорті [3].

Незважаючи на великі втрати й руйнування, нинішній економічний стан країни, за оцінками респондентів, не є краховим. Звичайно, оцінки вересня-жовтня 2022 року виглядають гіршими, порівняно з травнем 2021 (коли країна практично «позбулася» тривоги коронавірусного нападу). Поряд з тим, загальний баланс позитивних і негативних оцінювань у вересні 2022 року практично збігається з відповідним балансом вересня 2020 [5, с.4].

Війна суттєво послабила адміністративний і фіскальний контроль бізнесу, і саме завдяки такому послабленню частина підприємств змогла продовжувати діяльність. На наше переконання прискорення відновлення країни може відбуватись через подальше посилення, з одного боку, вільного економічного вибору, з іншого — міжнародної координації й співпраці, насамперед інституційної [5, с.13].

Структурні зміни в контексті Запорізького регіону в умовах війни є суттєвими трансформаціями в різних сферах життя та функціонування даного регіону. Вони включають у себе різноманітні аспекти, такі як економічні, соціокультурні та політичні зміни.

Економічні зміни вказують на вплив війни на економіку Запорізького регіону. Цей вплив включає в себе руйнування інфраструктури, значне зменшення виробництва та показників промисловості, зміни в структурі економічних секторів, що створює потребу в перебудові та відновленні економічних процесів.

Соціокультурні зміни включають в себе зміни в соціальній структурі та культурному житті регіону. Повномасштабне вторгнення вже призвело до демографічних зсувів, змін у структурі зайнятості та впливу на місцеві традиції та цінності, що має далекосяжний вплив на спільність та ідентичність місцевого населення.

Всі ці зміни є ключовими для розуміння впливу війни на Запорізький регіон та для розробки стратегій відновлення та подальшого розвитку цієї території. Їх оцінка дозволяє

налагодити адекватну реакцію на виклики та можливості, які виникають у зв'язку з конфліктом.

Валовий регіональний продукт – є вагомим показником економічного стану як регіону, так і країни в цілому, тому для детальної картини структурних зрушень розглянемо таблицю 1, де можна побачити як змінювався ВРП Запорізького регіону в період 2018-2021 років.

Таблиця 1.

Валовий регіональний продукт Запорізького регіону за 2018-2021 роки

Роки	ВРП (у фактичних цінах), млн грн.	Абсолютне відхилення, млн грн.	Темп росту, %
2018	147043	-	-
2019	155158	8115	105,52
2020	167260	12102	107,80
2021	228906	61646	136,86

Джерело: Авторська розробка

Спостерігаємо, що протягом періоду з 2018 по 2021 рік валовий регіональний продукт Запорізького регіону демонстрував послідовний та значний ріст, збільшившись на 36,86% на кінець досліджуваного періоду. Цю позитивну тенденцію можна пояснити успішною реалізацією ефективних господарських стратегій, збільшенням інвестицій та розвитком інноваційних галузей у регіоні. Все це свідчить про стабільний економічний розвиток Запорізького регіону протягом вказаного періоду. Можна зазначити, що пандемія 2020 року вагомо не вплинула на ВРП даного краю, однак товарна структура зовнішньої торгівлі, що представлена на рис. 1 демонструє дещо іншу картину.

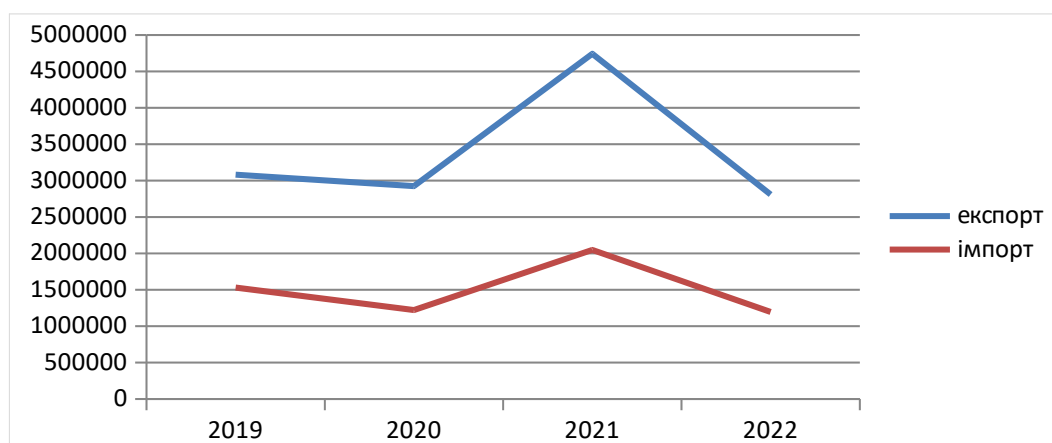

Рис.1. Товарна структура зовнішньої торгівлі Запорізького регіону, тис. дол. США

Джерело: Побудовано за даними [6, с.256]

Аналізуючи рис.1, можна зазначити, що складнощі у виробництві та економіці, викликані військовим конфліктом, суттєво вплинули на зовнішню торгівлю країни. Обсяг

експорту та імпорту в 2022 році значно скоротився порівняно з попереднім роком, що може призвести до складнощів у підтриманні торговельного балансу та бюджетних показників країни.

Динаміка промисловості – це важлива складова для визначення спрямованості економічного розвитку, адже зміни в її структурі можуть вплинути на зайнятість та навички робочої сили. Диверсифікація виробництва зменшує ризики для економіки в умовах коливань на ринку, а залежність від обмеженої кількості секторів може робити економіку вразливою перед змінами на світовому ринку.

За 2019 – 2021 роки основні показники промисловості Запорізького регіону зазнали вагомих змін, що можна спостерігати на рис.2.

Аналізуючи обсяги реалізованої промислової продукції за видами діяльності за 2019 і 2021 рік, можемо бачити значний ріст за всіма показниками. Також важливо відзначити стабільні темпи приросту в 2019-2021 роках, що свідчить про послаблення впливу пандемії COVID-19 на цей сектор. Усі підгалузі промисловості відзначилися позитивною динамікою, а обсяг фінансового показника промисловості в цілому, що у 2021 році становив 301073,9 млн. грн, зріс на 48,6% у порівнянні з 2019.

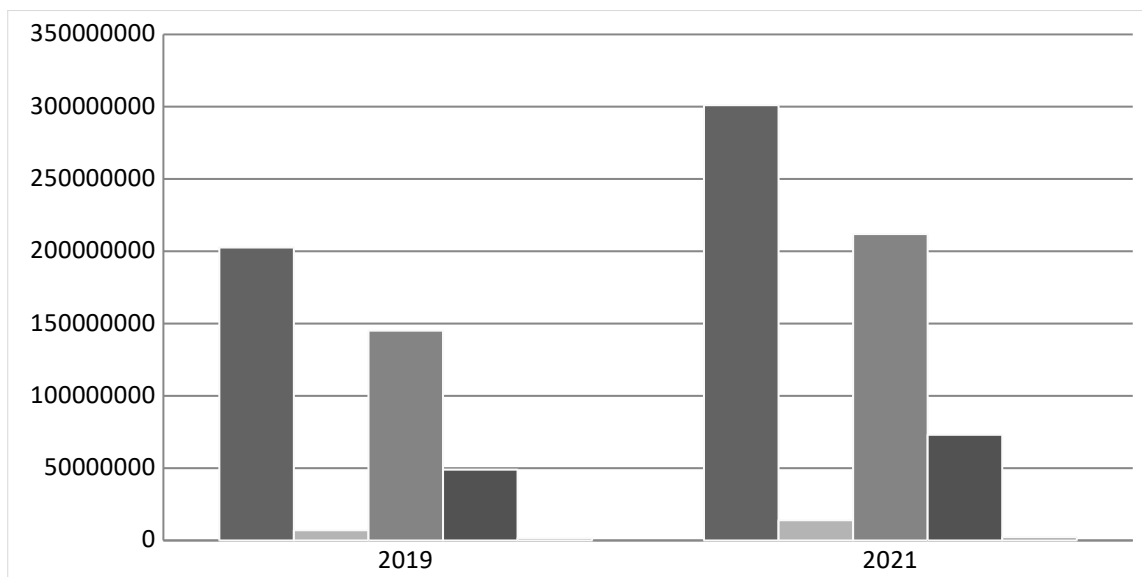

Рис.2. Обсяг реалізованої промислової продукції за видами діяльності у Запорізькому регіоні за 2019-2021 роки , тис. грн.

Джерело: Побудовано за даними [6, с.189-190]

На жаль, відсутність даних за 2022 рік ускладнює оцінку структурних зрушень за цей період, але цілком можемо припустити, що ситуація в регіоні, ймовірно, погіршилася. Це

пояснюється наслідками війни, яка завдала значних збитків інфраструктурі, економіці та суспільству загалом. Руйнування доріг, об'єктів енергетики, підприємств і сільськогосподарської інфраструктури призвело до втрати робочих місць і зменшення виробництва. Крім того, воєнні дії значно вплинули на інвестиції, розвиток інновацій та загальний економічний розвиток, що, швидше за все, в майбутньому спричинить складнощі в розвитку та відновленні економіки регіону.

Необхідно зазначити, що значного удару зазнало й сільське господарство, яке приносило значний вклад в економіку країни в цілому. Запорізький регіон був одним з найбільших постачальників сільськогосподарської продукції в Україні. У результаті військових дій, зокрема окупації територій та бойових дій, багато сільськогосподарських підприємств було зруйновано, що суттєво ускладнило виробництво продукції, яка традиційно складала значну частку експорту та внутрішнього споживання країни, що доводять дані інформаційного ресурсу Geograf.

За цими даними Запорізька область виробляла близько 3,5% валової продукції сільського господарства України, в тому числі і понад 13% загальноукраїнського виробництва соняшника. Площа сільськогосподарських угідь області складала 2246,3 тис. га, або 5,4% сільгоспугідь України [7].

Розглянемо структуру продукції сільського господарства за її видами у господарствах усіх категорій по Запорізькому регіону за 2019 та 2022 роки та проаналізуємо зміни, що демонструє рисунок 3.

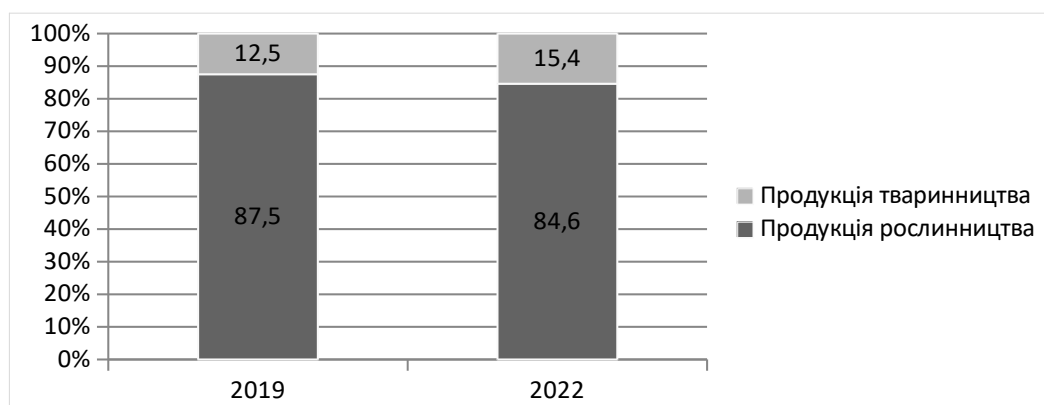

Рис.3. Структура продукції сільського господарства за її видами у господарствах усіх категорій Запорізької області у 2019 та 2022 роках, %

Джерело: Побудовано за даними [6, с.205]

Частка продукції рослинництва у структурі продукції сільського господарства на 2022 рік зменшилась, що може бути наслідком замінованих посівних площ, адже значна частина

полів і досі залишається на окупованих територіях. Детальніше прослідкувати ці негативні зміни можна на рис.4.

Тваринництво зросло в порівнянні з 2019 роком. Але хотілось би зазначити, що це лише показники структури, даних про продаж продукції у гривнях чи кількості збору врожаю у тонах на рис. 3 не представлено, тому більш детально структурні зрушення за даними показниками можемо побачити в подальших розрахунках.

Таблиця 2.

Структура продукції сільського господарства за її видами у господарствах усіх категорій по Запорізькому регіону

Джерело: Авторська розробка

Показники	Структура, %		Показники структурних зрушень		$(d j1 - d j0)$	$(d j1 - d j0)^2 / d j0$
	2019 ($d j0$)	2022 ($d j1$)	Абсолютні, п.п. ($d j1 - d j0$)	Відносні, % ($d j1 / d j0$)		
Продукція рослинництва	87,5	84,6	-2,9	0,97	8,41	0,096
Продукція тваринництва	12,5	15,4	2,9	1,2	8,41	0,67
Усього	100	100	0	x	16,82	0,77

Розрахуємо коефіцієнти структурних зрушень за формулами [8]:

Абсолютний коефіцієнт структурних зрушень розраховується за формулою:

$$\sigma_a = \sqrt{\frac{\sum (d|j1 - d|j0)^2}{n}} \quad (1)$$

Для продукції сільського господарства даний коефіцієнт складає:

$$\sigma_a = \sqrt{\frac{16,82}{2}} = 2,9 \text{ в. п.}$$

Відносний коефіцієнт структурних зрушень розраховується за формулою:

$$\sigma_{\epsilon} = \sqrt{\frac{\sum (d|j1 - d|j0)^2}{d|j0}} \quad (2)$$

Для продукції сільського господарства даний коефіцієнт складає:

$$\sigma_g = \sqrt{0,77} = 0,88 \text{ в.п.}$$

В контексті року 2022, де розпочалася війна, важко уникнути структурних змін у виробництві та сільському господарстві.

Абсолютний коефіцієнт структурних зрушень становить 2,9 в.п., тобто структура продукції сільського господарства Запорізької області у 2022 р. відрізняється від структури 2019 р. в середньому на 2,9 в.п. або на 0,82 в.п.

Тобто, можна зробити висновок про зміни у структурному відношенні за досліджуваний період, а саме частка структурних компонентів за видами у продукції сільського господарства області, протягом 2019-2022 роки років має суттєві зміни.

Ці зміни свідчать про необхідність адаптації сільського господарства до складних умов військових подій. Такий структурний зсув виробництва може відобразити складнощі та виклики, які стали відомими протягом 2022 року.

Розрахунок індексу структурних зрушень виробництва культур сільськогосподарських Запорізької області наведено у таблиці 3.

Зазначимо, що дані за показниками овес та гречка не оприлюднюються з метою забезпечення виконання вимог Закону України «Про офіційну статистику» щодо конфіденційності статистичної інформації.

Таблиця 3.

**Розрахунок індексу структурних зрушень виробництва культур сільськогосподарських
Запорізького регіону**

	Тис.т		у % до підсумку		Відхилення часток $ d_{j1} - d_{j0} $	$(d_{j1} - d_{j0})^2$
	2021 р.	2022 р.	2021 р. d_{j0}	2022 р. d_{j1}		
1	2	3	4	5	6	7
Пшениця озима	2706,5	567,6	45,7	40,15	5,6	31,36
Жито озиме	5,3	1,2	0,09	0,08	0,01	0,0001

Ячмінь озимий	363,2	41,3	6,13	2,92	3,2	10,24
Пшениця яра	10,1	2,3	0,17	0,16	0,01	0,0001
Ячмінь ярий	321,3	117,2	5,43	8,29	2,9	8,41
Овес	2,3	к	0,04	-	-	-
Кукурудза та зерно	278,5	28,5	4,7	2,02	2,7	7,29
Просо	14,2	1,4	0,24	0,1	0,1	0,01
Гречка	0,2	к	0,003	-	-	-
Зерно- бобові	135,7	8,4	2,29	0,59	1,7	2,89
Соняшник	1069, 5	228,6	18,06	16,17	1,9	3,61
Інші	1015, 2	417,3	17,14	29,52	12,38	153,26
Всього	5922	1413, 8	100,0	100	30,5	217,07

Джерело: Розраховано за даними [6, с. 212]

Для оцінки інтенсивності структурних зрушень в цілому по сукупності, яка поділяється на m складових, найчастіше використовують середнє лінійне відхилення часток [8]:

$$I_{сз} = \frac{\sum |d_{j1} - d_{j0}|}{m}. \quad (3)$$

Розрахуємо середнє лінійне відхилення часток для виробництва культур сільськогосподарських:

$$I_{сз} = \frac{30,5}{12} = 2,54_{в.п.}$$

Розрахунок квадратичного коефіцієнту абсолютних структурних зрушень за формулою 2:

$$\sigma_a = \sqrt{\frac{217,07}{12}} = 4,25 \text{ в.п.}$$

Лінійний коефіцієнт абсолютних структурних зрушень становить 2,54 в.п., тобто структура виробництва культур сільськогосподарських Запорізької області у 2022 р. відрізняється від структури 2021 р. в середньому на 2,54 в.п. або на 4,25 в.п.

Тобто, можна зробити висновок про зміни у структурному відношенні за досліджуваний період, а саме частка структурних компонентів за видами у загальному виробництві культур сільськогосподарських протягом 2021-2022 років має суттєві зміни. За всіма показниками відбулося суттєве скорочення в виробництві. Виробництво всіх категорій сільськогосподарських культур зазнало значних збитків. Урожайні площі зменшилися (див.рис.4), а врожайність культур суттєво скоротилася через руйнування інфраструктури, втрати доступу до ресурсів, втрати робочої сили та зниження загального виробництва, що призвело до серйозної нестабільності на ринках сільськогосподарської продукції.

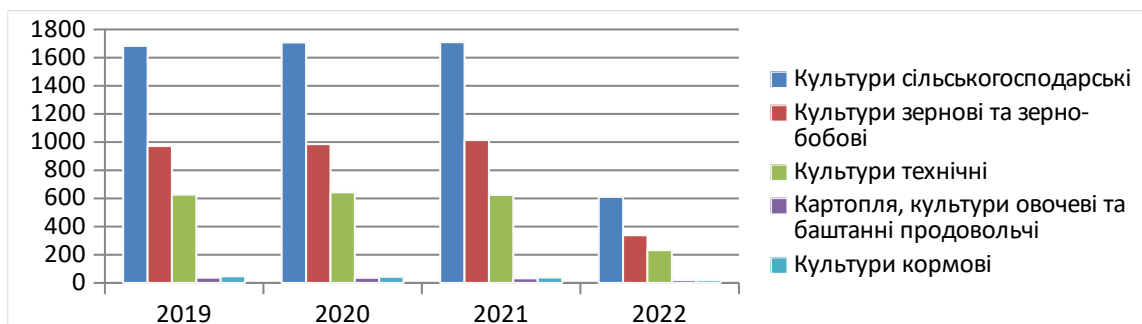

Рис.4 Посівні площі культур сільськогосподарських Запорізької області, тис. га

Джерело: Побудовано за даними [6, с.210]

У 2022 році в Запорізькому регіоні відбулися значні структурні зрушення в галузі рослинництва внаслідок повномасштабного вторгнення. Посівні площі культур сільськогосподарських значно скоротилися порівняно з попередніми роками. Особливо великі втрати відзначаються за всіма категоріями, адже найродючіші ґрунти сформувалися саме в лісостеповій і степовій зонах України, де зараз ведуться військові дії, що значно ускладнює ведення сільського господарства та збір врожаю, що демонструє рис.5. Наразі в окупації перебуває близько 70% території Запорізького регіону.

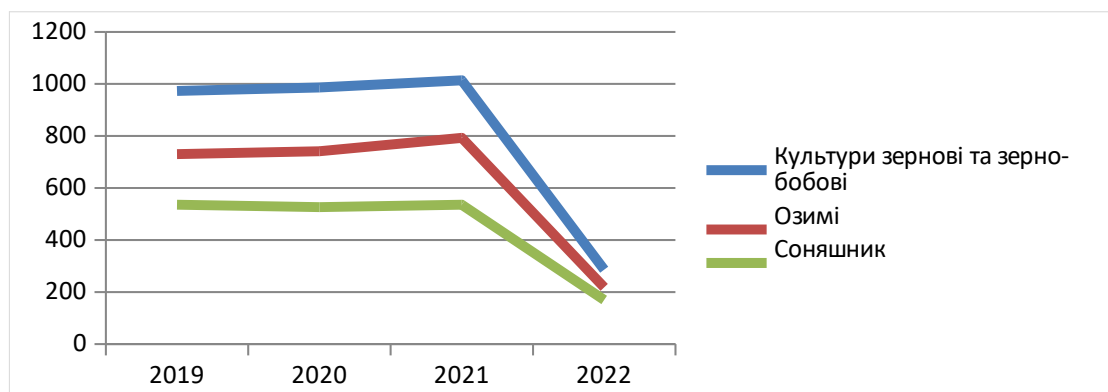

Рис.5. Площа, з якої зібрано врожай культур сільськогосподарських, тис. га

Джерело: Побудовано за даними [6, с.211]

За даними статистичного щорічника Запорізької області за 2022 рік можна виділити, що виробництво культур сільськогосподарських зазнало значних змін протягом воєнних дій. У 2022 році в порівнянні з 2021 виробництво зернових та зернобобових культур зменшилось на 3,07 млн тон; соняшнику – на 0,8 млн тон. За всіма іншими категоріями також спостерігається скорочення виробництва.

Необхідно зазначити, що у 2021 році Україна посідала перше місце в світовому рейтингу країн-виробників соняшникової олії, що підкреслювало її видатний внесок у галузь переробки олійних культур. Проте, внаслідок російської військової агресії, дана галузь у прифронтових регіонах значно постраждала. Важливо відзначити, що Харківська та Запорізька області, де розташовані деякі з найбільших ОЕЗ, зазнали основних втрат у галузі переробки олійних культур. Перед війною, ці області переробляли близько третини всього українського соняшнику. Мелітопольський та Пологівський ОЕЗ й досі залишаються в окупації, а Запорізький олійножировий комбінат (ЗОЖК) зазнав суттєвих обмежень у функціонуванні.

Тваринництво також зазнало значних втрат, а саме: кількість великої рогатої худоби у 2022 році зменшилась на 37,8 тис голів у порівнянні з аналогічним періодом попереднього року; кількість свиней зменшилась на 83,4 тис голів; птиця – на 1576,4 тис голів.

Загалом, структурні зміни в сільському господарстві у 2022 році вказують на серйозні виклики, з якими стикається країна через військовий конфлікт та окупацію територій. Ці зрушення в сільському господарстві можуть мати довгострокові наслідки для продовольчої безпеки та економічної стійкості України.

Висновки. Таким чином, структурні зміни в економіці є вагомим фактором, оскільки вони визначають спрямованість розвитку та динаміку суспільства і господарства. Вони включають в себе зміни в складі та співвідношенні галузей виробництва, обсягах виробництва

та використанні ресурсів. Зміни у структурі економіки можуть відображати розвиток суспільства, технологічний прогрес, демографічні зрушення, політичні реформи та інші фактори. Вони впливають на робочу силу, ринки, інфраструктуру та конкурентоспроможність країни чи регіону. Тому їх оцінка важлива для розробки політик, спрямованих на покращення стабільності, розвитку та конкурентоспроможності економіки. Розуміння цих змін дозволяє прогнозувати майбутні тенденції, адаптувати господарську діяльність до нових умов та розвивати стратегії, спрямовані на збалансований та стійкий розвиток.

Для України, яка після пандемії Covid-19 ще не повністю пристосувалася до нових змін в економіці, війна стала важким випробуванням, яке вимагає негайного аналізу та рішень. Ситуація вимагає ретельного вивчення впливу війни на різні галузі, а також розробки стратегій для відновлення та розвитку. Зміни в структурі економіки стануть ключовим елементом реформ та розвитку, спрямованим на покращення стійкості та довгострокового успіху країни.

Таким чином, важливо приділити увагу модернізації виробництва, стимулюванню інновацій та розвитку галузей, які можуть стати новими джерелами економічного зростання. Необхідно підтримувати та розвивати сільське господарство, що має потенціал для забезпечення продовольчої безпеки та збалансованого зовнішнього торговельного обороту. Важливо також розглядати можливості для диверсифікації економіки та залучення інвестицій для створення нових робочих місць та збільшення продуктивності.

Україна має потенціал подолати складнощі, які виникають внаслідок війни та геополітичних турбулентностей, шляхом розробки та впровадження ефективних економічних та структурних реформ. Необхідно зосередити увагу на розвитку людського капіталу, створенні сприятливого бізнес-середовища та зміцненні довіри інвесторів. Правильний підхід до розробки та виконання стратегій структурної перебудови може сприяти відновленню та сталому росту України в умовах викликів та невизначеності.

Список літератури

1. Карінцева О.І. Оптимальна структура національної економіки як запорука сталого розвитку держави. *Економіка та управління національним господарством*. 2018. № 1 (35). С. 62-68. URL: https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2018-1_0-pages-62_68.pdf
2. Шинкарук Л.В., Бевз І.А., Барановська І.В. та ін. Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток : наукова доповідь; за ред. чл.-кор. НАН України Л.В. Шинкарук ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». – К., 2015. – 304 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/sr/288.pdf>

3. Шварц Д. Вирватись з мороку: як виживала та змінювалась економіка України за рік війни. *Інформаційне агентство «Уніан»*. 2023. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/virvatis-z-moroku-yak-vizhivala-ta-zminyuvalas-ekonomika-ukrajini-za-rik-viyni-12157020.html>
4. Данилишин Б. Як забезпечити економічне зростання в умовах війни. *Економічна правда*. 2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/03/3/697664/>
5. Центр Разумкова Аналітична доповідь: Стан економіки та перспективи її відновлення у 2023 році. 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/05/18/2023-MATRA-I-KVARTAL-8.pdf>
6. «Запорізька область за 2022 рік» / Статистичний щорічник: за ред. М. Шейко. Головне управління статистики у Запорізькій області, Запоріжжя, 2023. – 365 с.
7. Економічні та соціальні умови Запорізької області. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.geograf.com.ua/geoinfocentre/20-human-geography-ukraine-world/733-ekonomichni-ta-sotsialni-umovi-zaporizkoji-oblasti>.
8. Попова Н.О., Коваль А.Ю. Статистична оцінка структурних відмінностей валового регіонального продукту Запорізької області. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2017. № 3 (39). С. 92-96. URL: http://old.bumib.edu.ua/sites/default/files/visnyk/22_12.pdf

References

1. Karintseva O.I. Optimal Structure of the National Economy as a Guarantee of Sustainable Development of the State. *Economics and Management of the National Economy*. 2018. No. 1 (35). P. 62-68. URL: https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2018-1_0-pages-62_68.pdf
2. Shynkaruk L.V., Bevz I.A., Baranovska I.V., et al. Structural Transformations in the Ukrainian Economy: Dynamics, Contradictions, and Impact on Economic Development. Scientific Report; Edited by Corr. Member of the National Academy of Sciences of Ukraine L.V. Shynkaruk; National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of] Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2015. – 304 p. URL: <http://ief.org.ua/docs/sr/288.pdf>
3. Schwartz D. Breaking Free from the Abyss: How Ukraine's Economy Survived and Evolved During a Year of War. *UNIAN Information Agency*. 2023. URL:

<https://www.unian.ua/economics/finance/virvatis-z-moroku-yak-vizhivala-ta-zminyuvalas-ekonomika-ukrajini-za-rik-viyni-12157020.html>

4. Danylyshyn B. How to Ensure Economic Growth in Times of War. *Economic Truth*. 2023. URL:

<https://www.epravda.com.ua/columns/2023/03/3/697664/>

5. Razumkov Centre Analytical Report: State of the Economy and Prospects for Recovery in 2023. 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/05/18/2023-MATRA-I-KVARTAL-8.pdf>

6. "Zaporizhia Region in 2022" / Statistical Yearbook: Edited by M. Sheiko. Main Department of Statistics in Zaporizhia Region, Zaporizhia, 2023. – 365 p.

7. Economic and Social Conditions of Zaporizhzhia Region. [Online]. URL:<http://www.geograf.com.ua/geoinfocentre/20-human-geography-ukraine-world/733-ekonomichni-ta-sotsialni-umovi-zaporizkoji-oblasti>.

8. Popova N.O., Koval A.Yu. Statistical Assessment of Structural Differences in the Gross Regional Product of Zaporizhia Region. *Bulletin of Berdiansk University of Management and Business*. 2017. No. 3 (39). P. 92-96. URL: http://old.bumib.edu.ua/sites/default/files/visnyk/22_12.pdf

УДК 334.75:005.336.5

JEL classification: 24

Андрій КАРПЕНКО

доктор економічних наук, професор,
професор кафедри економіки та митної справи
Національного університету «Запорізька політехніка»,
директор Запорізького кластеру «Інжиніринг-Автоматизація-Машинобудування»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5717-4349>

Наталя КАРПЕНКО

кандидат наук з державного управління, доцент,
доцент кафедри економіки та митної справи
Національного університету «Запорізька політехніка»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9301-3649>

РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ТА БІЗНЕС-МОЖЛИВОСТЕЙ ММСП У БІЗНЕС-ОБ'ЄДНАННЯХ

***Анотація.** Стаття присвячена дослідженню розвитку людського капіталу та інтелектуальних активів у бізнес-об'єднаннях. Обґрунтовано вагоме місце саме інтелектуальних активів у людському капіталі, що визначають вищу результативність діяльності підприємств. Інтелектуальні активи людського потенціалу доцільно розглядати як унікальний вид ресурсів – інтегральний компонент людського потенціалу, який трансформується (інтегрується) в структуру інтелектуального капіталу та ґрунтується на особливих (рідкісних та виняткових) економічних ресурсах, що є результатом інтелектуальної творчої, науково-дослідної й винахідницької діяльності і здатний забезпечити отримання майбутніх соціально-економічних вигід. Розкрито важливе місце мікро-, малих і середніх підприємств (ММСП) у розвитку національної економіки. Наведено динаміку змін у структурі обсягу реалізованої продукції та найманого персоналу. Визначено, що попри переваги ММСП мають ряд обмежуючих ресурсних можливостей (матеріальних і нематеріальних активів, фінансових ресурсів, вільний час тощо). Доведено можливість посилення спроможності ММСП у частині підвищення їх конкурентоспроможності та впливу на економічний розвиток через формування кластерів (та інших бізнес-об'єднань).*

Розкрито особливості кластерних організацій як створених за визначеними цілями і узгодженими принципами об'єднань підприємств та інших інституцій, які спроможні створювати ланцюги доданої вартості (ЛДВ) та продукувати синергетичний ефект, а це в свою чергу зміцнює і покращує їх позиції у конкурентній боротьбі в локальному середовищі конкретної країни чи регіону та забезпечує реалізацію нових можливостей на зовнішніх ринках. Кластери здатні забезпечувати суттєвий розвиток людського капіталу, оскільки в них концентрується переважно проактивні підприємці, які володіють певним знаннями й навичками, готові до власного розвитку та здатні ділитися досвідом і кооперуватися в нових проєктах. Поєднання різних ресурсів підприємств у кластерних організаціях (та інших бізнес-об'єднаннях) визначає суттєві можливості для отримання синергетичних ефектів. Охарактеризовано основні функції та переваги, які можуть посилювати ММСП при об'єднанні в кластери (та інші бізнес-об'єднання).

Ключові слова: людський капітал, кластер, бізнес-об'єднання, синергетичні ефекти, економічне зростання, інтелектуальні активи, інновації.

Andrii KARPENKO

Doctor of Economics, Professor,

Professor of the Department of Economics and Customs

National University «Zaporizhzhia Polytechnic»,

CEO Zaporizhzhia Cluster "Engineering–Automation–Machinery"

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5717-4349>

Natalia KARPENKO

Candidate of Sciences in Public Administration, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Economics and Customs

National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9301-3649>

HUMAN CAPITAL AND BUSINESS OPPORTUNITIES REPORT MSME IN BUSINESS MEMBERSHIP ORGANIZATION

Abstract. *The article is devoted to the study of the development of human capital and intellectual assets in business associations. The important place of intellectual assets in human capital, which determine the higher performance of enterprises, is substantiated. Intellectual assets*

of human potential should be considered as a unique type of resources - an integral component of human potential, which is transformed (integrated) into the structure of intellectual capital and is based on special (rare and exceptional) economic resources, which are the result of intellectual creative, scientific research and inventive activities and able to ensure receipt of future socio-economic benefits.

The important place of micro, small and medium enterprises (MSMEs) in the development of the national economy is revealed. The dynamics of changes in the structure of the volume of products sold and employed personnel are given. It was determined that, despite the advantages, MSMEs have a number of limiting resource capabilities (tangible and intangible assets, financial resources, free time, etc.). The possibility of strengthening the capacity of MSMEs in terms of increasing their competitiveness and influence on economic development through the formation of clusters (and other business membership organization) has been proven. The peculiarities of cluster organizations are revealed as associations of enterprises and other institutions created according to defined goals and agreed principles, which are able to create value-added chains (VCA) and produce a synergistic effect, which in turn strengthens and improves their position in the competition in the local environment of a specific country or region and ensures the implementation of new opportunities in foreign markets. Clusters are able to ensure significant development of human capital, as they are concentrated mainly proactive entrepreneurs who possess certain knowledge and skills, are ready for their own development and are able to share experience and cooperate in new projects. The combination of various resources of enterprises in cluster organizations (and other business membership organization) determines significant opportunities for obtaining synergistic effects. The main functions and advantages that can strengthen MSMEs when joining clusters (and other business membership organization) are characterized.

Keywords: *human capital, cluster, business membership organization, synergistic effects, economic growth, intellectual assets, innovation.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У розвинених країнах світу особлива увага влади та суспільства концентрується на розвитку людського капіталу та особливо інтелектуальної складової, які є визначальними у забезпеченні їх економічного зростання. Особливо відчутним у висококонкурентному середовищі стає вплив людського капіталу на модернізацію економіки, формування позитивних трендів на різних галузевих ринках. Реалізувати відповідні заходи для стимулювання розвитку людського капіталу всім країнам не вдається з однаковими результатами, оскільки у розвинених країнах національне багатство на 70%

формується людським капіталом і лише на 3% природними ресурсами, а в Україні – відповідно на 33% і 24% (на 44% фізичним капіталом) [1]. Зазначені факти доводять про значні резерви зростання значення людського капіталу, особливо його інтелектуальної складової в розвитку України. Вагоме місце у забезпеченні та реалізації вказаних можливостей належить різним бізнес-об'єднанням і кластерним організаціям, які історично набули форм активних учасників ринкової економіки для кооперації у використанні активів, розвитку та реалізації спільних інтересів ММСП. Тому припускаємо, що забезпечити розвиток людського капіталу та бізнес-можливостей для мікро-, малих і середніх підприємств (ММСП) в Україні можна за умови популяризації формування та поширення практики створення бізнес-об'єднань та кластерних організацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми та особливості розвитку людського капіталу, а також окремих аспектів інтелектуальної складової були глибоко висвітлені у наукових працях українських вчених, серед яких В. Антонюк, Л. Безтелесна, О. Грішнова, О. Дороніна, О. Кендюхов, А. Колот, Е. Лібанова, Г. Назарова, І. Петрова, Л. Шаульська та ін. Дослідженням питань формування та розвитку кластерів і бізнес-об'єднань присвячені публікації закордонних та українських науковців О. Амоші, А. Васильченко, О. Задой, С. Козловського, В. Панченка, М. Портера, М. Гудзь, О. Юрчака та ін. Попри суттєві здобутки зазначених науковців саме питання розвитку людського капіталу та бізнес-можливостей ММСП у бізнес-об'єднаннях залишаються недостатньо висвітленими.

Метою статті є дослідження розвитку людського капіталу та бізнес-можливостей ММСП у бізнес-об'єднаннях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Повномасштабне вторгнення російської армії на територію України 24 лютого 2022 р. порушило розпочаті трансформації та тренди змін у соціально-економічному розвитку країни. І хоча зусилля влади та української політичної еліти, практичні кроки щодо формування демократичних принципів і розбудови ринкової економіки експерти та громадськість часто оцінювали з критичними висновками, загальне лихо змусило суспільство консолідуватися. Суттєвий опір українців, визначені пріоритети та розподіл ресурсів на початок вторгнення, активна комунікація з цивілізованим світом дозволили зупинити та протистояти ворогу. Однак, негативні наслідки пандемії COVID-19, сучасної глобалізації та мілітаризації окремих економік світу спричинили загострення відносин щодо розподілу ресурсів і сфер впливу, що не дозволило на сьогодні припинити війну та відновити територіальну цілісність України.

Успіхи української армії та післявоєнне відновлення України залежить від консолідації стейкхолдерів усіх рівнів у напрямі модернізації економіки та інноваційних змін, що здатне

забезпечити лідери та їх команди. Провідна роль в цьому процесі належить освітній і бізнес-діяльності щодо ефективного використання різних ресурсів і людського капіталу. І сьогодні Уряд України покладає великі надії у забезпеченні перемоги, відновленні та економічному зростанні на міжнародну донорську підтримку, яка можлива за умови послідовних узгоджених кроків реформування суспільно-економічних процесів і розвитку людського капіталу, особливо через інтелектуальні активи, у вигляді знань, умінь, навичок, здібностей, які формуються під впливом чинників освітнього середовища.

Інтелектуальні активи в своїй основі представлені як активи, що створені за рахунок інтелектуальної праці, характерної для людини, яка володіє певним інтелектом та має можливості до його нарощення та комерціалізації. [2]. Саме за допомогою цих складових, приблизно 80% ВВП провідних країн світу забезпечується часткою нових знань, що підтверджує ключову роль людського капіталу в соціально-економічному розвитку.

Загальновизнаним є ключове значення саме інтелектуальної складової людського потенціалу, вивчення якої дозволяє виділити інтелектуальні активи. Інтелектуальні активи є видом унікального ресурсу, який є невичерпним і здатним до самовідтворення, вільний для законної комерційної передачі та при правильному використанні дозволяє підвищити прибуток підприємства, сприяє розвитку економіки в цілому. Інтелектуальні активи людського потенціалу – це окремі елементи людського потенціалу, які поступово накопичуються і трансформуються з самого народження людини в процесі її виховання, культурного розвитку і залучення до здорового способу життя, отримання освіти і професійного навчання, а також інтелектуальні результати діяльності людини, що розглядаються як когнітивні, емоційні та креативні компетентності [2, с. 55].

Інтелектуальні активи людського потенціалу доцільно розглядати як унікальний вид ресурсів – інтегральний компонент людського потенціалу, який трансформується (інтегрується) в структуру інтелектуального капіталу та ґрунтується на особливих (рідкісних та виняткових) економічних ресурсах, що є результатом інтелектуальної творчої, науково-дослідної й винахідницької діяльності і здатний забезпечити отримання майбутніх соціально-економічних вигід. Формування інтелектуальних активів населення обумовлюється освітніми умовами, які відображають синтез особливостей системи освіти, умов доступності здобуття знань і безпосередньо якості реалізації освітніх програм, що може бути забезпеченим лише за умов об'єднання зусиль владних структур на різних економічних рівнях, освітньо-наукової спільноти, бізнесу та громадськості в узгодженні основних пріоритетів [3, с. 163].

Відомо, що формування інтелектуальних активів населення забезпечується переважно у освітньому середовищі та в процесі практичної діяльності. Відповідно суттєвим є вплив

різних середовищ та оточення, що реалізується також через різні фахові спільноти, бізнес-об'єднання.

Жорстка нова реальність в умовах війни змушує сьогодні бізнес вкотре переглядати власні можливості до відновлення, стабілізації та розвитку. Актуальним стає побудова нових зв'язків, за умови порушення стабільного надходження ресурсів, виробництва, логістики та потенційного попиту. Попри значні втрати матеріальних активів суттєвою є проблема з людськими ресурсами. Значні міграційні потоки з півдня та східної частини країни на західну, а також і за кордон розширили спектр невизначеності для бізнесу. Вагомими залишаються ускладнення в частині ведення бізнесу в безпосередній близькості до фронту. В таких умовах на додаток загострюється стабільність бізнесу з причини значного психологічного тиску на персонал. Зазначені обставини вчергове спричиняють новий поштовх до консолідації українського суспільства. Об'єднання спочатку переважно поширювалося у суспільній діяльності та волонтерстві, але згодом перетікало й у площину бізнесу, зокрема через розширення кластерної ініціативи [4, с. 62-63].

Кластери, враховуючи досвід розвинених країн, разом з університетами претендують на лідерство у формуванні регіональних інноваційних екосистем. Про позитивні ефекти кластерної співпраці в черговий раз в Україні почали активно поширювати інформацію та ініціювати розвиток у 2020 р. Представники окремих бізнес-об'єднань (АПШАУ, ТПП, АРР тощо) за підтримки міжнародних донорських програм започаткували створення ряду кластерних ініціатив, а також стимулювали реанімацію існуючих кластерів, що набуло особливого поширення після військового вторгнення росії.

У кластерах ММСП отримують ряд ефектів, оскільки забезпечується: консолідація ресурсів і сумісне ефективне використання спільних активів, обмін досвідом і налагоджування ділових контактів, навчання та підвищення експертності, аутсорсинг послуг і сертифікація, загальне збільшення обсягів і структури пропонованих послуг тощо. Кластерні організації характеризуються потужними мобілізаційними можливостями та високою конкурентоспроможністю, особливо коли враховувати поточну підтримку різними навчальними програмами щодо розуміння сутності та ролі кластерів, кластерного менеджменту, а також реалізації процесів інституціоналізації таких структур, розвитку їх спільних активів та експортного потенціалу тощо. Окремі поточні програми, що вже реалізовані на сьогодні залучили до даного напрямку велику кількість проактивних бізнесів та громадян, освітні заклади та владні інститути, посприяли розвитку власного потенціалу і потенціалу різних локальних утворень, розвитку інфраструктури тощо.

Поява класичних визначень кластеру припадає на 80-90-ті роки ХХ ст., коли засновник кластерної теорії М. Портер сформулював декілька підходів трактування даного поняття: географічний, галузевий (промисловий), мережевий, синергетичний і міжгалузевий. Зокрема, кластери – це сконцентровані за географічною ознакою групи взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників послуг, фірм у споріднених галузях, а також пов'язаних з їх діяльністю організацій (наприклад, університетів, агентств зі стандартизації, а також торговельних об'єднань) у певних сферах, що конкурують і водночас здійснюють спільну діяльність [4]; ряд галузей, пов'язаних через зв'язки покупець-постачальник або постачальник-покупець, або через загальні технології, загальні канали закупівель або розподілу, або загальні трудові об'єднання [5]. Тобто, кластери є складним і багатоаспектним явищем, яке засноване на синергії об'єднаних підприємств і організацій різних типів з метою консолідації ресурсів і розширення власних можливостей, підвищення конкурентоспроможності.

Кластером є створене за визначеними цілями і узгодженими принципами об'єднання взаємопов'язаних підприємств та інших інституцій, які спроможні продукувати синергетичний ефект, а це в свою чергу зміцнює і покращує їх позиції у конкурентній боротьбі в локальному середовищі конкретної країни чи регіону та забезпечує реалізацію нових можливостей на зовнішніх ринках.

Кластери, як і інші бізнес-об'єднання надають своїм членам актуальну інформацію, юридичну підтримку та можливість відстоювати свої права й інтереси, дозволяють спільно вирішувати нагальні проблеми та представляти єдиний голос у діалозі з владою. Вони також сприяють розвитку експорту, інноваціям, покращенню кадрового потенціалу та створенню галузевих стандартів якості. Участь у таких бізнес-об'єднаннях дозволяє підприємцям рухатись у ногу з часом, отримувати необхідні інструменти для зростання та забезпечує підтримку в підприємницькому середовищі при взаємодії з державними та місцевими органами влади [6].

Світова практика доводить, що кластери (та інші бізнес-об'єднання) є ключовими осередками у ринковій економіці, що здатні оптимізувати відносини між головними стейкхолдерами різних локальних рівнів через певну узгодженість запитів і дій. Вони відіграють важливу роль у економічному розвитку країни, оскільки їх функцією є об'єднання переважно ММСП здатних не лише створювати значну кількість робочих місць, але і генерувати додану вартість, розширювати експорт, сприяти комерціалізації та поширенню інновацій тощо. Діяльність ММСП сприяє забезпеченню добробуту населення та підвищенню загальної конкурентоспроможності країни.

В Україні, як і в інших розвинених економіках світу, ММСП є доволі чисельним, що ускладнює діалог з ними за відсутності розвинених бізнес-об'єднань. Зокрема, динаміка кількості малих (і мікро-) і середніх підприємств в Україні за останні роки зростала (рис. 1) [8].

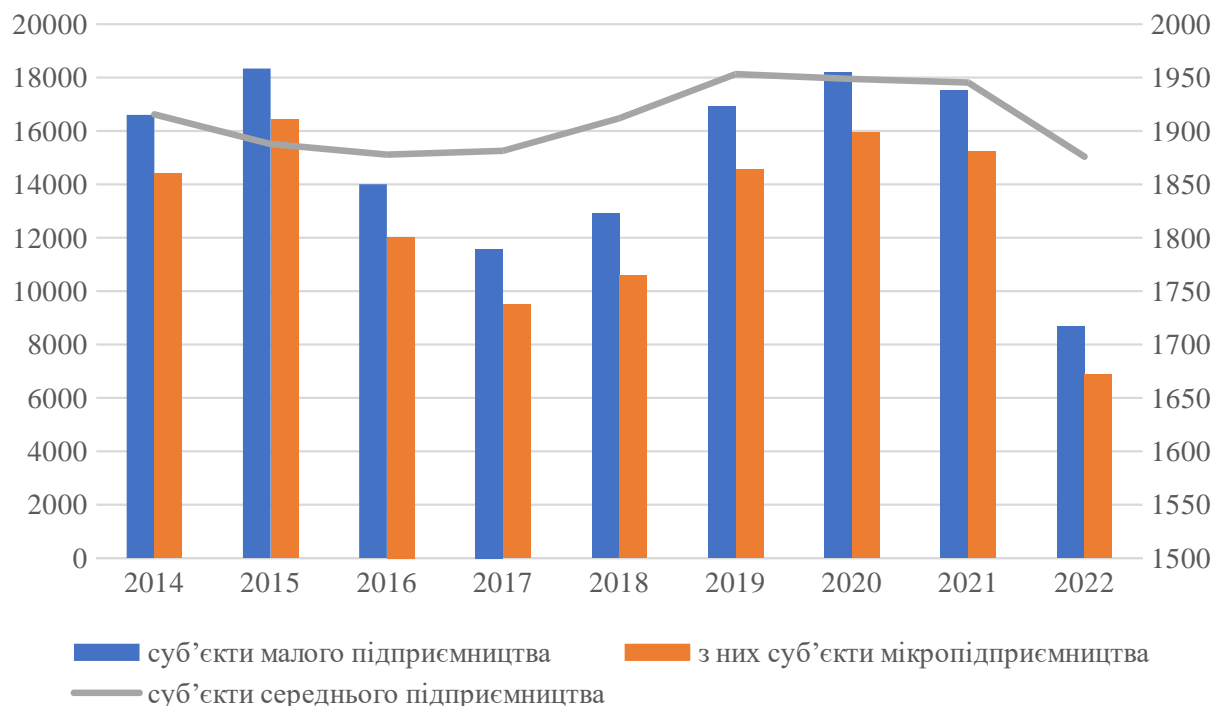

Рис. 1. Кількість суб'єктів малого та середнього підприємництва в Україні у 2014-2022 рр., тис. од.

За 2014-2021 рр. кількість ММСП збільшилася на 1216 од., а з початком російського вторгнення у 2022 р. зменшилась на 2995 од. порівняно з 2021 р.

Провідна роль МСП в економіці України підтверджується обсягами реалізованої продукції та послуг, частка яких зросла з 58,2 у 2014 р. до 63,5% у 2022 р. (рис. 2) [8].

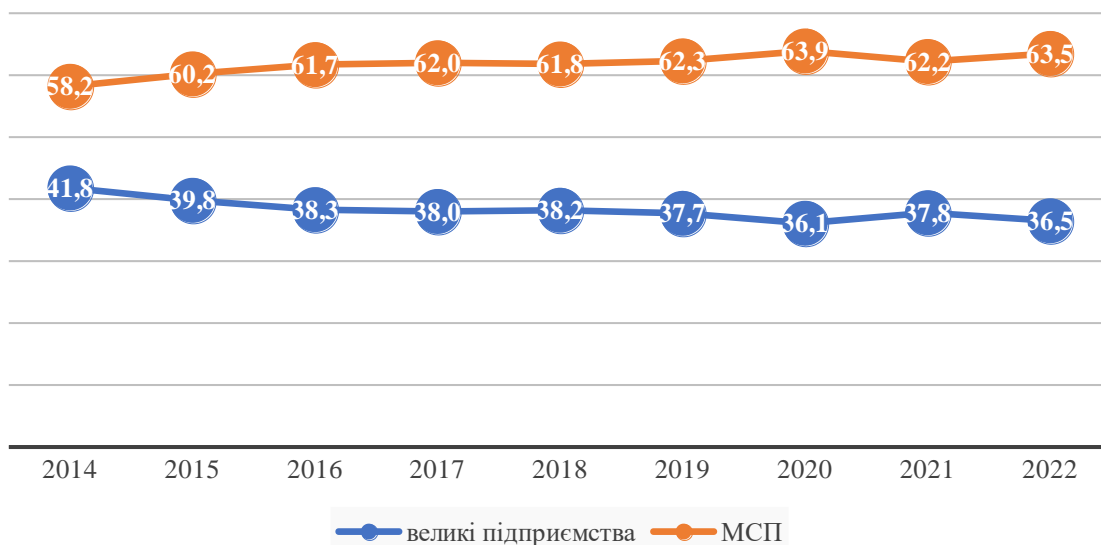

Рис. 2. Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) підприємствами у 2014–2022 рр. в Україні, %

Вагоме місце ММСП займає у створенні робочих місць в національній економіці. Зокрема за 2014-2022 рр. частка найманих працівників на підприємствах МСП зросла з 69,1% до 74,3% у загальній структурі (рис. 3) [9].

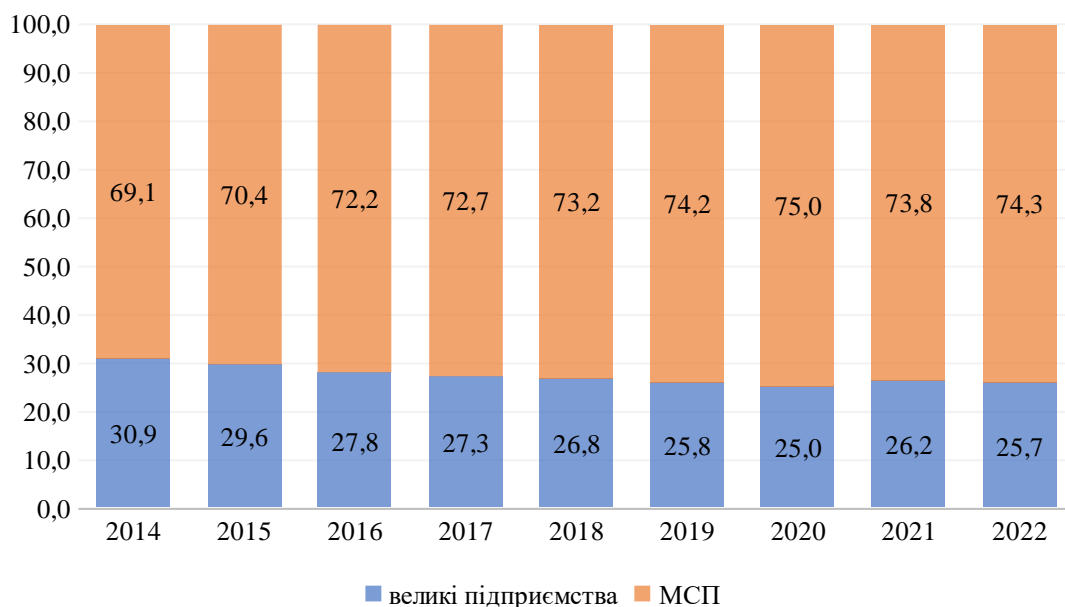

Рис. 3. Частка найманих працівників на підприємствах України у 2014–2022 роки, у % до загальної кількості найманих працівників

Проте попри переваги ММСП переважно мають обмежені ресурси (фінансові, матеріальні та людські), недостатній рівень компетенцій, крім вузькоспеціалізованих професійних, високу завантаженість операційною діяльністю тощо. Відповідно, при критичній важливості ММСП у розвитку економіки країни, обмеженість власних ресурсів заважає їхньому успішному функціонуванню, повноцінному використанню можливостей ринку чи різноманітних програм розвитку (кредити, гранти, інвестування тощо). Тобто, вони потребують всебічної підтримки, що і здатні забезпечити бізнес-об'єднання, які сприяють підвищенню конкурентоспроможності бізнесу та формуванню інноваційного потенціалу шляхом надання затребуваних послуг та представлення інтересів своїх членів.

Дослідження тенденцій розвитку бізнес-об'єднань в Україні свідчать, що членство в них ще не є доволі поширеним серед ММСП, їх членами частіше стають юридичні особи, ніж ФОП, а частка членів зростає по мірі збільшення розміру бізнесу. Серед бізнес-об'єднань найбільш популярними є торгово-промислові палати (ТПП) (42% опитаних) та галузеві асоціації (41%), а основною причиною низького рівня членства є обмежена обізнаність про бізнес-об'єднання, відсутність ясності щодо потенційних переваг членства, розчарування від отриманих послуг за членства (оскільки переважно очікування пов'язані з допомогою у зниженні витрат на ведення бізнесу, залученні нових клієнтів і бізнес-партнерів, підтримці у виході на нові регіональні чи експортні ринки) [10].

Кластерні організації (та ін. бізнес-об'єднання) мають значний перелік переваг [11]: спільне зростання через розвиток підприємств; спільний захист інтересів членів бізнес-об'єднання; унікальна платформа для спілкування (нетворкінгові та соціальні заходи); інформація про розвиток галузі/регіону (спеціалізовані галузеві заходи – конференції, круглі столи тощо); сприяння індивідуальному розвитку та кваліфікована допомога підприємству; потужний бренд та імідж цивілізованого гравця ринку; можливість отримати потрібну інформацію у визначений час; зростання бізнес-об'єднання безпосередньо залежить від розвитку кожного учасника; актуальні знання (майстер-класи, семінари, тренінги, навчальні програми тощо) і можливість спілкування з експертами (коучі, бізнес-консультанти тощо); організація та проведення заходів (повідомлення про себе та свою діяльність для популяризації та залучення нових членів) тощо.

Кластери здатні забезпечувати суттєвий розвиток людського капіталу, оскільки в них концентрується переважно проактивні підприємці, які володіють певним знаннями й навичками, готові до власного розвитку та здатні ділитися досвідом і кооперуватися в нових проєктах. Сьогодні більшість українських діючих кластерів ґрунтується переважно на консультаційних, освітніх і навчальних послугах, проте поступово підвищуючи свою

організаційну сталість і професіоналізм покращують інформаційно-просвітницьку діяльність, розширюють співпрацю з центральними та місцевими органами влади, а також покращують якість послуг для своїх членів.

Кластери мають певні відмінності від традиційних бізнес-об'єднань, що полягають у створенні та зміцненні ланцюгів доданої вартості (ЛДВ). Тобто співпраця у кластерних організаціях ґрунтується саме на пов'язаних між собою процесах, що веде до створення продукції чи послуг з вищою доданою вартістю. Тому й вважається, що саме кластери, які формують міцні ланцюги доданої вартості здатні забезпечити розвиток економічних процесів, економічне зростання національної економіки.

Кластери концентруються на створенні та розвитку ЛДВ, а саме [12]:

– у своїх стратегіях та щоденних діях вони свідомо фокусуються на розривах у внутрішніх ЛДВ й намагаються їх закрити шляхом цілеспрямованих заходів з налагодження внутрішньої виробничої кооперації;

– діяльність їх спрямована на тісну взаємодію компаній однієї чи споріднених галузей на одній території для отримання додаткових переваг за допомогою використання цілого арсеналу інструментів, таких як нетворкінг, метчмейкінг, інноваційний брокеридж, спеціальні програми підтримки та розвитку виробничої кооперації й інновацій в ЛДВ;

– застосовують також інші інструменти впливу на цілісність і стійкість ЛДВ таких як краще використання спільних ресурсів, допомога у розвитку професійних стандартів якості та підготовки кадрів, організація програми експортної підтримки та інтернаціоналізації, сполучення учасників головного ЛДВ з місцевою інноваційною екосистемою тощо.

Розвиток кластерів можна розглядати за певним життєвим циклом співпраці підприємств у бізнес-об'єднаннях. Простим для розуміння є варіант, коли розглядають 2 етапи (рис. 4): залучення та співпраця.

У світовій практиці кластери традиційно вважаються рушійними структурами економічного розвитку на регіональному та галузевому рівнях, оскільки їх підприємства-учасники мають вищу майже вдвічі продуктивність праці, утворюють 40% усіх робочих місць, 55% фондів заробітної плати, 50% експорту та 87% всіх патентів ЄС [13]. Однак, в Україні відсутнє таке ключове розуміння ролі кластерів, відсутня підтримка в уряді з 2020 р. Відповідно, кластерні організації, яких в Україні близько 60, й більшість з яких сьогодні об'єднані в Український кластерний альянс, не мають такої підтримки й на регіональному рівні [14]. Тобто розуміння ролі кластерів є ускладненим не лише для їх потенційних учасників, бізнесу та інших дотичних інституцій, а й Уряду, який мав би зробити рішучі кроки назустріч кластерному руху, зрозуміти роль кластерів, особливо у кризові часи.

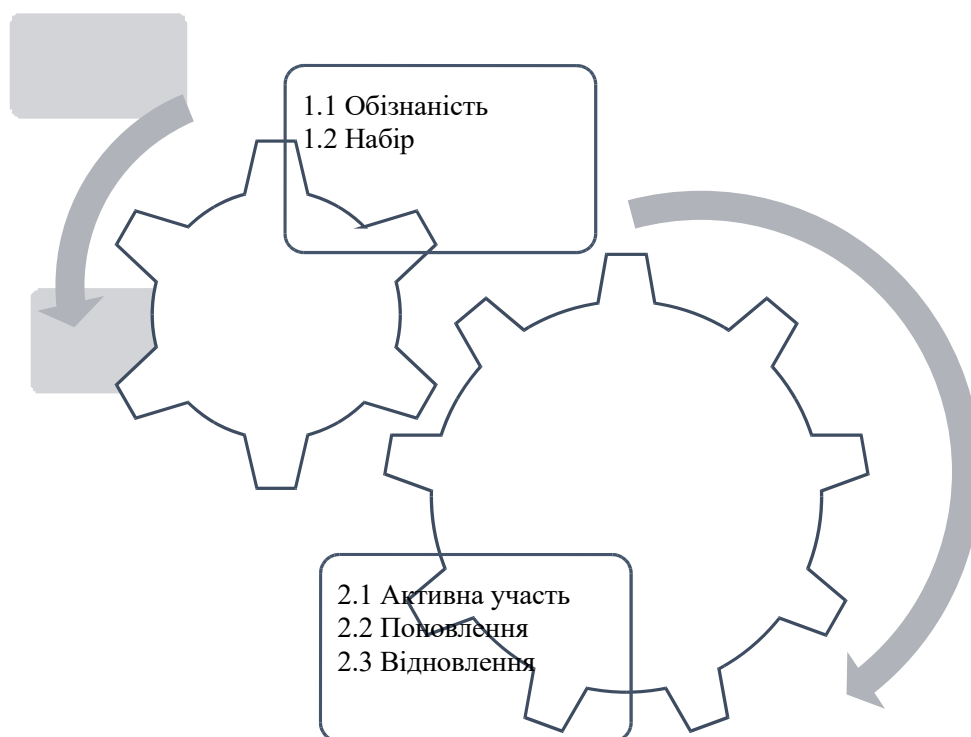

Рис. 4. Життєвий цикл членства у кластерах (та ін. бізнес-об'єднаннях)

Узагальнюючи сутність і структуру кластерів, їх головні характеристики, можемо констатувати, що це перш за все середовище, де розвиваються інтелектуальні активи людського капіталу. Зокрема, доцільно зазначити, що якісні еволюційні зрушення можливі лише завдяки людині, з її знаннями, навичками, досвідом та ін. рисами, що узагальнено можна представити як інтелектуальні активи людського капіталу. Їх формування та розвиток здійснюється в процесі навчання та практичної діяльності, що швидше акумулюється та набуває поширення переважно у сприятливих бізнес-середовищах, які здатні формувати кластери (та ін. бізнес-об'єднання).

Висновки. Результати дослідження, представлені в роботі, дозволяють констатувати, що людський капітал є основою розвитку суспільства, а в умовах поточних реалій визначає успіхи української армії та можливості післявоєнного відновлення України. Важливою основою забезпечення визначених пріоритетів є консолідація стейкхолдерів усіх рівнів у напрямі структурних трансформацій економіки та запровадження інноваційних зрушень.

Ключова роль у цьому спрямуванні забезпечується освітньою та бізнес-діяльністю щодо формування й ефективного використання різних ресурсів і людського капіталу.

Загальне лихо (повномасштабне вторгнення російської армії на територію України) змусило суспільство консолідуватися, проте в бізнес-середовищі ці процеси у напрямі створення бізнес-об'єднань здійснюються дуже повільно, що впливає на рівень розвитку людського капіталу та його інтелектуальної складової. Загальновизнаним є особливе значення саме інтелектуальних активів, які можна представити як вид унікального ресурсу, який є невичерпним і здатним до самовідтворення, вільний для законної комерційної передачі та при правильному використанні дозволяє підвищити прибуток підприємства, сприяє розвитку економіки в цілому.

Сучасні та майбутні виклики з причин порушення стабільного надходження ресурсів, виробництва, логістики та потенційного попиту, значних втрат матеріальних активів і людського капіталу (внутрішня та зовнішня міграція, мобілізація та її наслідки, психологічний тиск у суспільстві тощо) розширили спектр невизначеності для бізнесу. Тому зростає роль кластерів (та ін. бізнес-об'єднань), які здатні поєднувати освітні, наукові та бізнес-структури, узгоджувати їх інтереси з громадськістю та владою, підвищувати привабливість локального середовища для ММСП, забезпечувати синергетичні довгострокові ефекти, створення нових технологій і знань, продукування та комерціалізацію інновацій тощо. Узагальнюючи сутність і структуру кластерів, їх головні характеристики, можемо констатувати, що це перш за все середовище, де розвиваються інтелектуальні активи людського капіталу та зростають бізнес-можливості ММСП. Кластери можуть і мають відігравати активну роль у відновленні України, зосереджуючись на заходах із захисту інтересів своїх членів і покращенні комунікації та партнерства між бізнесом та владою. У кластерних організаціях будуть легше долатися поточні та нові виклики (війна та її наслідки) для ММСП, оскільки сумісна адаптація до нового середовища є простішою та дешевшою. Тому важливо для розвитку кластеру забезпечувати підтримку тісних контактів зі своїми членами та реагувати на їх потреби, залишаючись гнучкими та орієнтованими на надання послуг, ще більше об'єднуючи ММСП навколо спільних викликів та цілей.

Список літератури

1. Важливість розвитку людського капіталу у сучасному світі. Якою має бути стратегія України. URL: <https://uifuture.org/publications/vazhlyvist-rozvytku-lyudskogo-kapitalu-u-suchasnomu-sviti-yako-ya-maye-buty-strategiya-ukrayiny/> (дата звернення 10.11.2023)

2. Карпенко А. В. Розвиток інтелектуальних активів людського потенціалу: теорія та практика: монографія. Запоріжжя: ФОП В. В. Мокшанов, 2018. 510 с.
3. Карпенко А. В., Пустовіт Ю. А. Освітні умови формування інтелектуальних активів людського потенціалу в Україні. Збірник наукових праць ТДАТУ імені Дмитра Моторного (економічні науки). 2021. Вип. 1 (43). С. 154-165.
4. Porter M. E. On Competition. Boston: Harvard Business School. 1998. 544 p.
5. Porter M. The competitive advantage of nations. Harvard Business Review. March-April 1990. P. 73-91.
6. Стан розвитку членських бізнес-об'єднань в Україні. Аналітичний звіт. К. : Програма розвитку ООН в Україні. 2021. 132 с.
7. Показники діяльності суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва у 2010–2022 роках. Державна служба статистики України. URL : <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 10.11.2023)
8. Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) підприємств за видами економічної діяльності з розподілом на великі, середні, малі та мікропідприємства (2010-2022). Державна служба статистики України. URL : <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 10.11.2023)
9. Кількість зайнятих працівників на підприємствах за видами економічної діяльності з розподілом на великі, середні, малі та мікропідприємства (2010-2022). Державна служба статистики України. URL : <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 10.11.2023)
10. Оглядове дослідження щодо удосконалення діяльності бізнес-об'єднань та послуг з розвитку бізнесу в Україні. Аналітичний звіт. К. : Програма розвитку ООН в Україні. 2022. 196 с.
11. Мальцева О. Маркетингова стратегія в бізнес-об'єднаннях малих і середніх підприємств. К. 2017. 100 с.
12. 5 ролей кластерів у кризові часи та під час відновлення економіки. Біла книга № 1. Український кластерний альянс. 2022. 13 с. <https://www.clusters.org.ua> (дата звернення 10.11.2023)
13. Національна програма кластерного розвитку до 2027. Концепція. Орієнтири. Рекомендації. URL: <https://www.clusters.org.ua/blog-single/proyekt-nacziionalnoyi-programy-klasterного-rozvytku-do-2027/>(дата звернення 10.11.2023)
14. Офіційний сайт Українського кластерного альянсу. URL: <https://www.clusters.org.ua> (дата звернення 10.11.2023)

References

1. Vazhlyvist rozvytku liudskoho kapitalu u suchasnomu sviti. Yakoiu maie buty stratehiia Ukrainy. URL: <https://uifuture.org/publications/vazhlyvist-rozvytku-lyudskogo-kapitalu-u-suchasnomu-sviti-yakoyu-maye-but-y-strategiya-ukrayiny/> (Accessed 10 November 2023)
2. Karpenko, A. V. (2018). Rozvytok intelektualnykh aktyviv liudskoho potentsialu: teoriia ta praktyka: monohrafiia [The Development of Intellectual Assets of Human Potential: theory and practice]. Zaporizhzhia : FOP V. V. Mokshanov, 510. [in Ukrainian].
3. Karpenko, A.V., Pustovit, Yu.A. Osvitni umovy formuvannia intelektualnykh aktyviv liudskoho potentsialu v Ukraini. Zbirnyk naukovykh prats TDATU imeni Dmytra Motornoho (ekonomichni nauky). 2021. Vyp. 1 (43). S. 154-165.
4. Porter, M. E. (1998). On Competition. Boston: Harvard Business School. 544 p.
5. Porter, M. (1990). The competitive advantage of nations. Harvard Business Review. March-April. 73-91.
6. Stan rozvytku chlenskykh biznes-obiednan v Ukraini. Analitychnyi zvit. K. : Prohrama rozvytku OON v Ukraini. 2021. 132 s.
7. Pokaznyky diialnosti subiektiv velykoho, serednoho, maloho ta mikropidpriemnytstva u 2010–2022 rokakh. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. URL : <https://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 10 November 2023).
8. Obsiah realizovanoi produktsii (tovariv, posluh) pidpriemstv za vydamy ekonomichnoi diialnosti z rozpodilom na velyki, seredni, mali ta mikropidpriemstva (2010-2022). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. URL : <https://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 10 November 2023).
9. Kilkist zainiatykh pratsivnykiv na pidpriemstvakh za vydamy ekonomichnoi diialnosti z rozpodilom na velyki, seredni, mali ta mikropidpriemstva (2010-2022). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. URL : <https://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 10 November 2023).
10. Ohliadove doslidzhennia shchodo udoskonalennia diialnosti biznes-obiednan ta posluh z rozvytku biznesu v Ukraini. Analitychnyi zvit. K. : Prohrama rozvytku OON v Ukraini. 2022. 196 s.
11. Maltseva O. Marketynhova stratehiia v biznes-obiednanniakh malykh i serednikh pidpriemstv. K. 2017. 100 s.
12. 5 rolei klasteriv u kryzovi chasy ta pid chas vidnovlennia ekonomiky. Bila knyha № 1. Ukrainyski klasternyi alians. 2022. 13 s. URL : <https://www.clusters.org.ua> (Accessed 10 November 2023).
13. Proiekt natsionalnoi prohramy klasterneho rozvytku do 2027. Ukrainyski klasternyi alians. URL: <https://www.clusters.org.ua/blog-single/proyekt-naczionalnoyi-prohramy-klasterneho-rozvytku-do-2027/> (Accessed 10 November 2023).

14. Ofitsiinyi sait Ukrainskoho klasternoho aliansu. URL: <https://www.clusters.org.ua>
(Accessed 10 November 2023).

СЕКЦІЯ 076 ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА ТОРГІВЛЯ

УДК 004.8:658.114

JEL classification O31

Дмитро АНТОНЮК

д.е.н., професор, віцепрезидент

Запорізька торгово-промислова палата,

Національний університет «Запорізька політехніка», м. Запоріжжя

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2910-0497>

Олександр КОЛЯДА

аспірант

Національний університет «Запорізька політехніка», м. Запоріжжя

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-2459-7031>

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ В ПІДПРИЄМНИЦТВІ: ЯК ТЕХНОЛОГІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТРАНСФОРМУЮТЬ БІЗНЕС-ПРОЦЕСИ

Анотація. Стаття присвячена важливості використання підприємствами технологій штучного інтелекту у світлі глобальної конкуренції та необхідності інноваційного розвитку. Їх застосування не тільки оптимізує поточні процеси, але й відкриває нові можливості для інновацій та підвищення конкурентоспроможності в різних галузях. Розглянуто вплив технології ШІ на функціонування підприємств та оптимізацію бізнес-процесів, зосереджуючись на необхідності навчання бізнесу користуватися цією конкурентною перевагою та потенційних ризиках, яка вона несе. Аналізуючи різноманітні сфери бізнесу (від роздрібної торгівлі до готельно-ресторанного бізнесу та сільського господарства), систематизовано вплив ШІ на можливості вирішення різних задач діяльності підприємства. Висвітлені напрями, в яких ШІ сприяє вдосконаленню бізнес-процесів та підвищенню якості товарів і послуг. Згруповано ключові рішення, доступні завдяки застосуванню ШІ в бізнесі, такі як аналіз даних та прогнозування, автоматизація бізнес-процесів, підвищення ефективності взаємодії з клієнтами, забезпечення безпеки даних та оптимізація ланцюга постачання. Наголошено на важливості освіченості та бажанні розвиватися менеджменту та персоналу підприємств для успішного впровадження ШІ. Запропоновано оптимальний еволюційний підхід до цього процесу, розглядаючи дані як

ключовий ресурс для прийняття стратегічних рішень та підвищення конкурентоспроможності.

Ключові слова: розвиток підприємництва, бізнес-процеси, штучний інтелект, ChatGPT.

Dmytro ANTONIUK

Doctor of Economics, Professor, Vice-president
Zaporizhzhia Chamber of Commerce and Industry,
National University «Zaporizhzhia Polytechnic», Zaporizhzhia
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2910-0497>

Oleksandr KOLYADA

PhD student
National University «Zaporizhzhia Polytechnic», Zaporizhzhia
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-2459-7031>

INTELLECTUAL REVOLUTION IN ENTREPRENEURSHIP: HOW ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES ARE TRANSFORMING BUSINESS PROCESSES

Abstract. *The article focuses on the importance of using artificial intelligence technologies by enterprises in the context of global competition and the need for innovative development. Their implementation not only optimises current processes, but also opens up new opportunities for innovation and competitiveness in various industries. The article considers the impact of AI technology on the functioning of enterprises and optimisation of business processes, focusing on the need to teach businesses to use this competitive advantage and the potential risks it carries. Analysing various business areas (from retail to hospitality and agriculture), the author systemises the impact of AI on the ability to solve various tasks of an enterprise. The article highlights the areas in which AI contributes to the improvement of business processes and the quality of goods and services. The key solutions available through the use of AI in business, such as data analysis and forecasting, business process automation, improving the efficiency of customer interaction, ensuring data security, and optimising the supply chain, are grouped. The article emphasises the importance of education and desire to develop of management and staff of enterprises for successful implementation of AI. The author proposes an optimal evolutionary approach to this process, considering data as a key resource for making strategic decisions and increasing competitiveness.*

Keywords: *entrepreneurship development, business processes, artificial intelligence, ChatGPT.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливим науковими чи практичними завданнями. В умовах зростаючої конкурентції та глобальної економічної інтеграції, визначальним чинником відновлення економіки країни та її регіонів стає активний розвиток підприємництва, зосередженого на інноваційних засадах. Це стосується впровадження передових технологій в усі бізнес-процеси: від технологій виробництва та надання послуг, взаємодії з клієнтами, організації постачання та збуту до внутрішніх бізнес-процесів. У цьому контексті ключовим компонентом є людина, як важливий актив, яка вносить вирішальний вклад у ефективність функціонування підприємств.

Знання, навички та досвід працівників стають детермінантами конкурентоспроможності, однак для оптимізації бізнес-процесів та підвищення продуктивності виникає необхідність впровадження передових технологій. У цьому контексті технології штучного інтелекту (ШІ) стають стратегічним інструментом, що може ефективно підвищити якість та швидкість прийняття рішень, автоматизувати рутинні завдання, а також сприяти виявленню нових можливостей та перспектив розвитку.

Окрім цього, впровадження технологій ШІ може мати значний вплив на розвиток інноваційного середовища та створення нових продуктів чи послуг. Застосування алгоритмів машинного навчання та аналізу даних дозволяє здійснювати точні прогнози, робити стратегічні висновки та визначати потенційні ризики, що, в свою чергу, сприяє стабільному та розвинутому економічному середовищу. Таким чином, використання технологій штучного інтелекту стає ключовим елементом сучасного бізнес-середовища, спрямованим на досягнення високої конкурентоспроможності та стійкого розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Важливими для розуміння предмету дослідження є роботи світових вчених щодо впливу ШІ на професії та робочі місця (D. Autor, E. Brynjolfsson, D. Deming, F. Levy, D. McAfee, D. Susskind, E. Y. H. Yee), сприйняття та довіри до ШІ (G. Horvitz, A. Jacovides, K. F. Lindgren, M. Morrison, K. O'Neill), ризиків та етичних аспектів ШІ (P. Albrecht, N. Bostrom, V. C. Müller, S. Russell). Як ШІ та ChatGPT може вплинути на інновації та конкурентоспроможність (E. Brynjolfsson, M. Gibbs, J. B. Guerard Jr., A. Gupta, G. P. Pisano, M. Smith), окремі аспекти підприємництва, наприклад, на ухвалення рішень (N. Ash, J. Levav, S. Pentland, A. Pszczulko, C. Strauss, S. L. Tarkington), клієнтське

обслуговування і досвід клієнтів (Т. Bowen, М. Dixon, J. Gillinger, L. Green, С. Mari), трудові відносини та організаційну культуру (D. Greenfield, S. Harris, J. Martin, M. Raps, E. Volini, S. Walter) детально обґрунтовані в наукових роботах.

Алгоритми ШІ на основі нейронних мереж еволюціонували надзвичайно швидко із можливостями аналізу зображень, аудіо та відео [1, с. 437-438]. Підвищення уваги дослідників і практиків спостерігається до чат-ботів [2-4], які використовуючи нейролінгвістичне програмування (НЛП), відповідають на запити користувача, одночасно зіставляючи з найкращим набором відповідей, щоб забезпечити зворотній зв'язок у режимі реального часу. Запуск ChatGPT на основі архітектури Generative Pre-training Transformer [5], що забезпечила інтеграцію глибокого навчання та мовних моделей для генерації людських відповідей на запити, відкрило надзвичайно широкі можливості для використання в освіті, науці та бізнесі [6].

Питання інтеграції ШІ в різні сфери бізнесу в контексті оптимізації управлінських рішень і бізнес-процесів розглянуто багатьма українськими вченими, серед яких Д. Дорошкевич, І. Литвиненко [7], С. Канигін [8], О. Храпкін [9] та багато інших.

З урахуванням цих досліджень стає зрозумілим, що ШІ створює нові можливості для впровадження інновацій та удосконалення усіх етапів функціонування підприємств. Технології генеративного ШІ, зокрема ChatGPT, вже сьогодні впливають на бізнес (бізнес-процеси, організаційні структури, маркетингові, фінансові служби, служби обслуговування клієнтів), адже персонал активно використовує їх для вирішення своїх поточних завдань.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є аналітичне дослідження впливу технології ШІ на функціонування підприємств, зокрема в частині вирішення окремих задач та оптимізації бізнес-процесів. З огляду на це, у цій статті та подальших дослідженнях ми прагнемо відповісти на наступні дослідницькі питання:

- Чи може ШІ та ChatGPT допомогти у вирішенні завдань оптимізації окремих бізнес-процесів і чи може замінити роботу окремих робітників?

- Чи необхідно навчити бізнес правильно використовувати технології ШІ, зокрема ChatGPT?

- Як ШІ потенційно вплине на підприємство, які ризики може нести така заміна?

Наша мета – не тільки зрозуміти, як технології можуть змінити спосіб ведення бізнесу, а й визначити, як можна якнайкраще використовувати ці зміни для досягнення успіху.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. ШІ представляє собою високодинамічне та різноманітне поле досліджень, що охоплює різні технології та методи. Аналіз та розуміння спектру різних

технологічних напрямків ШІ (табл. 1) може суттєво сприяти вибору належного інструментарію для ефективного вирішення конкретних бізнес-завдань.

Таблиця 1. Характеристика технологій штучного інтелекту

Тип ШІ	Характеристика алгоритму, функції, що виконує та сфери використання
Машинне Навчання (Machine Learning)	
Навчання з учителем (Supervised Learning)	Алгоритми навчаються на основі вхідних даних і відповідей, а потім роблять прогнози для нових даних. Прогнозування попиту, класифікація об'єктів на зображенні тощо.
Навчання без учителя (Unsupervised Learning)	Алгоритми шукають приховані структури в даних без конкретних відповідей для навчання. Кластеризація клієнтів за їхньою поведінкою.
Підготовка з учителем (Semi-Supervised Learning):	Комбінація навчання з учителем та без учителя для покращення моделі. Алгоритми намагаються максимізувати певний показник через взаємодію з оточенням. Ігри, де ШІ намагається максимізувати отримані очки.
Обробка Мови (Natural Language Processing, NLP)	
Розпізнавання мови	Аналіз тексту та мовних структур для розуміння природної мови.
Генерація мови	Створення тексту або мови, що має природний вигляд.
Комп'ютерний Зір (Computer Vision)	
Розпізнавання образів	Аналіз та інтерпретація візуальної інформації.
Сегментація зображень	Виділення окремих об'єктів на зображенні.
Автономні Системи (Autonomous Systems)	
Робототехніка	Розвиток роботів, які можуть виконувати завдання без зовнішнього керівництва.
Автономні транспортні засоби	Розробка транспортних засобів, які можуть рухатися без участі людини.
Рекомендаційні Системи (Recommendation Systems)	
Фільтр колаборативної фільтрації (Collaborative Filtering)	Рекомендації на основі дій користувачів та їхніх взаємодій з системою.
Фільтр на основі вмісту (Content-Based Filtering)	Рекомендації на основі властивостей або характеристик елементів.
Самоорганізація та Адаптивні Системи (Self-Organization and Adaptive Systems)	
Адаптивне керування	Системи, які здатні змінювати свою поведінку для досягнення кращої продуктивності.

Складено за: [10].

Розроблені інструменти генеративного ШІ (табл. 2) здатні створювати: (1) текстові дані (NLP) (обробка природної мови дозволяє аналізувати та інтерпретувати текст, здійснювати машинний переклад, відокремлення іменованих сутностей і підсумовувати тексти); (2) табличні дані (колонки відображають ознаки, а рядки – спостереження); (3) візуальні дані (CV) (класифікація зображень, детекція об'єктів (визначення та сегментація об'єктів на зображенні), а також аналіз відео) згідно запитів користувачів.

Таблиця 2. Інструменти генеративного ШІ

Інструмент ШІ	Функції
Midjourney, Stable Diffusion, Firefly	Генерація зображень
ChatGPT, Bard, Bing	Генерація текстів
Copilot	Написання чи відладка коду
Grammarly, LanguageTool	Виявлення та виправлення помилок у тексті
Tripnotes.ШІ.	Планування подорожі
Adobe Experience Cloud	Прискорення роботи над проєктами. Спрощення маркетингових процесів.
Performance Max	Створення рекламних заголовків та описів з генерацією супровідних зображень та подальшого розміщення в Google, Youtube, GmШІІІ, карти Google.

За оцінками науковців [11] генеративний ШІ впливає на управлінську роботу на стратегічному, функціональному та адміністративному рівнях. На стратегічному рівні – на прийняття рішень, якщо менеджери використовують цю технологію для отримання рекомендацій в конкретних ситуаціях. На функціональному рівні – генеративний ШІ використовувати для автоматизації взаємодії з клієнтами та управлінні людськими ресурсами, а на адміністративному рівні – для автоматизації різних повторюваних завдань (планування зустрічей, створення ділових документів, ведення записів). ChatGPT на сьогодні дійсно можна використовувати в будь-якому бізнесі: електронна комерція та роздрібна торгівля, охорона здоров'я, банківська справа та фінанси, телекомунікації, транспорт та логістика, виробництво, освіта, туризм та готельний бізнес, нерухомість, розваги, маркетинг та реклама.

Спробуємо систематизувати ключові рішення, які приймаються на підприємствах та бізнес-процеси, прийняття яких можливо за допомогою ШІ.

(1) Аналіз даних і прогнозування: використання ШІ дозволяє бізнесу проводити аналіз великих обсягів інформації швидше та точніше, ніж це може зробити людина. Методи машинного навчання та аналізу даних допомагають виявляти закономірності, будувати моделі

та робити прогнози на основі набору даних, що допомагає вирішувати проблеми та приймати рішення на основі обґрунтованих фактів [12–13].

(2) Автоматизація бізнес-процесів: ШІ може автоматизувати рутинні та складні операції, які раніше вимагали значних людських зусиль. Зокрема роботи, які повторюються щоденно, тепер можуть бути виконані системами ШІ, звільняючи співробітників для виконання більш творчих та стратегічних завдань [14].

(3) Підвищення ефективності взаємодії з клієнтами: використання генеративного ШІ дозволяє покращити взаємодію з клієнтами на основі автоматизованої підтримки клієнтів, персоналізованих рекомендацій та аналізу соціальних медіа для розуміння настроїв і вимог клієнтів [15-16].

(4) Забезпечення безпеки даних, а саме застосування ШІ для виявлення загроз безпеці даних та запобігання їхньому порушенню [17].

(5) Оптимізація ланцюга постачання: прогнозування попиту (дозволяє аналізувати обсяги даних, враховуючи фактори, такі як історія продажів, сезонність, тенденції ринку, погодні умови та багато інших і прогнозувати попит точніше та планувати виробництво та постачання на підставі обґрунтованих даних [18]); управління запасами (оптимізує рівні запасів, з урахуванням споживчого попиту, попередніх замовлень, термінів придатності товарів та інші, в результаті чого підприємство може підтримувати необхідний запас товарів, мінімізуючи витрати на зберігання та уникаючи надлишкових запасів [19]).

(6) Підтримка розробки продуктів, а саме використання Chat GPT для автоматичної генерації коду, документації або відповідей на технічні запити.

(7) Персоналізований маркетинг: використання ШІ для створення персоналізованих пропозицій та рекламних повідомлень на основі аналізу попередніх взаємодій клієнта з брендом;

(8) Оптимізація внутрішнього спілкування, зокрема для створення автоматичних звітів, внутрішньої консультації та спілкування з персоналом.

Згрупуємо типи задач, які можна вирішити за допомогою технологій ШІ, залежно від сфер бізнесу (табл. 3), що дозволяє говорити про значний потенціал цих інноваційних засобів.

Зокрема, в галузі роздрібною торгівлі та комерції, можливості персоналізації досвіду, оптимізації управління запасами та аналізу конкурентів створюють неабияку конкурентну перевагу.

Застосування ШІ в рекрутингу та управлінні людськими ресурсами полегшує відбір та ефективно управляє процесами взаємодії з кандидатами, сприяючи точному відбору та управлінню персоналом.

У фінансовій сфері використання ШІ виявляється в оцінці ризиків, системах розпізнавання облич, персоналізації обслуговування клієнтів та оптимізації управління інвестиціями.

Виробництво отримує перевагу від виявлення дефектів та прогнозування технічного обслуговування, що сприяє зменшенню витрат та підвищенню ефективності.

Готельно-ресторанна галузь користується збором та стандартизацією даних, прогнозуванням та персоналізацією для покращення обслуговування та задоволеності клієнтів.

У сільському господарстві ШІ допомагає в моніторингу здоров'я тварин, прогностичній аналітиці, дослідженні стану ґрунту, підвищенні врожайності та автоматизації сільськогосподарської техніки.

Ці наукові висновки підкреслюють великий потенціал ШІ в різних сферах, сприяючи підвищенню ефективності, оптимізації бізнес-процесів та покращенню якості послуг.

Таблиця 3 – Сфери використання технологій ШІ на підприємствах

	Тип задачі	Зміст операцій, що здійснюється ШІ
<i>1. Роздрібна торгівля та комерція</i>		
1.	Персоналізація досвіду	Створення персоналізованих повідомлень для різних користувачів і груп користувачів, рекомендації товарів на основі попередніх покупок конкретного користувача
2.	Зміна способу управління запасами	Своєчасні рекомендації поповнення складу і зменшення відходів; прогноз попиту на конкретні товари чи послуги на основі історичних тенденцій і сезонності
3.	Відстежування цін конкурентів та їх аналіз	Допомагає залишатися бізнесу конкурентоспроможним з максимізацією прибутків
4.	Цілодобова підтримка	Може надаватися за допомогою чат-ботів та віртуальних помічників
<i>2. HR та рекрутинг</i>		
1.	Перевірка резюме	Автоматичний аналіз резюме та визначення кандидатів на основі їхньої придатності для ролі, базуючись на попередньо зазначених критеріях
2.	Пошук кандидатів	Сканування інтернету, соціальних і професійних мереж для пошуку потенційних кандидатів, які відповідають бажаним критеріям
3.	Взаємодія з кандидатами	Чат-боти, інтегровані в сайти пошуку роботи, можуть відповідати на запитання кандидатів та надавати відповідну інформацію про компанію і відкриті вакансії
4.	Опис вакансії	Генерація унікальних описів вакансій, аналіз описів посад і визначення потенційно найефективнішого тону спілкування
5.	Скринінгові співбесіди	Проведення автоматизованих співбесід через чат або вголос, аналіз відповідей кандидатів, невербальних сигналів,

		зіставлення з вимогами до вакансії, представлення списку найкращих рекрутерам
6.	Прогноз звільнень	Аналіз даних про співробітників і виявлення факторів, які корелюють на відтік
<i>3. Фінансова сфера</i>		
1.	Оцінювання ризиків	Виявлення шахрайств, аналіз кредитного ризику та виявлення аномалій для зменшення фінансових втрат за допомогою машинного навчання
2.	Системи розпізнавання облич	Убезпечення та багатофакторна аутентифікація
3.	Персоналізація та обслуговування клієнтів	Покращення обслуговування клієнтів за допомогою чат-ботів, віртуальних помічників і персоналізованих фінансових рекомендацій
4.	Інвестиції та страхування	Прогнозування цін на цінні папери, оптимізація портфеля активів та управління ризиками у фінансових установах і страхових компаніях
<i>4. Виробництво</i>		
1.	Виявлення дефектів	Алгоритми комп'ютерного зору допомагають виявляти дефекти у вироблених продуктах
2.	Прогнозування технічного обслуговування	Скорочення незапланованих простоїв та оптимізація графіків технічного обслуговування
<i>5. Готельно-ресторанна справа</i>		
1.	Збір даних і стандартизація	Збір інформації з різних джерел, таких як POS-системи, онлайн-бронювання та відгуки клієнтів. Ці дані можуть містити інформацію про кількість замовлень, час обслуговування, популярність страв, рейтинги задоволеності клієнтів
2.	Прогнозування	Стандартизація отриманих даних щодо забезпечення придатності для навчання й аналізу. Ці дані можливо використовувати для: передбачення потоку клієнтів на наступний проміжок часу, кількості продуктів на страву
3.	Персоналізація	Створення персоналізованих рекомендацій і маркетингових кампаній згідно даних щодо попередніх замовлень та поведінки клієнта
4.	Розумне управління кухнею та запасами	Автоматизація відстеження запасів і використання інгредієнтів, що зменшує витрати, зводить до мінімуму псування їжі та підвищує загальну ефективність
5.	Аналіз настроїв і відгуки клієнтів	Аналіз настроїв на основі відгуків клієнтів дає уявлення про якість обслуговування та задоволеність клієнтів. Ці дані допомагають зрозуміти потреби та вимоги клієнтів, виявити проблеми та працювати над їхнім вирішенням, що в результаті веде до покращення якості послуг та задоволеності клієнтів.

<i>б. Сільське господарство</i>		
1.	Моніторинг здоров'я тварин	Розумні технологічні асистенти виявляють проблеми з обладнанням, здоров'ям та навіть настроєм тварин
2.	Прогностична аналітика	Агрокомпанії збирають, обробляють дані та прогнозують на основі цього посівну, тонни зібраної продукції, експорт, ринок, продаж, дохід
3.	Дослідження стану ґрунту	ШІ може повідомляти, коли варто удобрювати землю, у який період часу краще починати посівну, або навпаки її перенести
4.	Підвищення врожайності	В реальному часі інформувати фермерів про ділянки, які потребують зрошення, удобрення чи обробки.
5.	Автоматизація сільськогосподарської техніки	Техніка з використанням ШІ допомагає пришвидшити різні етапи роботи та збільшити їхню ефективність. Наприклад, безпілотні трактори, розумне зрошення, сільськогосподарські дрони, розумне обприскування, програмне забезпечення для постійної підтримки стану землі та кількості врожаю

Складено за: [10].

Зрозумілим є те, що рівень застосування підприємствами технологій ШІ визначається рівнем освіченості, підготовки та бажання розвиватися менеджменту та персоналу. Тому залежно від рівня інтеграції технологій ШІ підприємства можна класифікувати на:

- підприємства, які не виявляють інтересу до технологій штучного інтелекту, для яких характерною є відсутність інтеграції ШІ, фокус на традиційних методах роботи;
- підприємства, де співробітники віддають приблизно 100% робочого часу вивченню та впровадженню технологій штучного інтелекту, активно вивчають та впроваджують інновації;
- підприємства, які використовують ШІ для оптимізації та покращення усіх аспектів своєї діяльності, прийняття всіх стратегічних рішень;
- підприємства, на яких ШІ використовуються для прийняття всіх ключових рішень, а також як джерело додаткового доходу, в них здійснюється централізоване управління даними, їх використання для стратегічного планування.

Враховуючи ці рівні інтеграції, бізнесу слід стратегічно підходити до використання технологій штучного інтелекту. Оптимальним є еволюційний перехід від базового використання ШІ для оптимізації процесів до повного впровадження, де дані стають ключовим ресурсом для прийняття стратегічних рішень та можливого збуту інсайтів. Розвиток внутрішньої експертності та підготовка персоналу у сфері машинного навчання є важливим кроком для компаній, що прагнуть максимізувати вигоди від використання ШІ.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розробок у даному напрямі.

1. У світлі глобальної конкуренції та необхідності інноваційного розвитку, технології штучного інтелекту, зокрема ChatGPT, стають визначальним фактором для підвищення ефективності бізнесу. Застосування цих технологій не лише оптимізує поточні процеси, а й відкриває нові перспективи для інновацій та підвищення конкурентоспроможності в різних сферах, від управління до обслуговування клієнтів. Таким чином, використання ШІ вже сьогодні стає невід'ємною складовою успішного сучасного бізнесу.

2. Проведене аналітичне дослідження впливу технології ШІ на функціонування підприємств та оптимізацію бізнес-процесів фокусується на ключових аспектах, таких як роль ШІ у вирішенні завдань оптимізації бізнес-процесів, необхідність навчання бізнесу користуватися цією технологією, та потенційні ризики, пов'язані із заміною окремих робочих функцій. Аналіз різноманітних технологій ШІ: від машинного навчання до обробки мови та комп'ютерного зору, викреслює різноманітність їхнього застосування у різних секторах бізнесу. Застосування генеративного ШІ у бізнес-сфері на сьогоднішній день виявляє широкий спектр можливостей, які можуть оптимізувати стратегічні, функціональні та адміністративні аспекти управління підприємствами.

3. Систематизуючи ключові рішення, доступні завдяки застосуванню ШІ в бізнесі, виявляються різнобічні можливості для оптимізації підприємств та бізнес-процесів. Аналіз даних та прогнозування стають більш точними та ефективними завдяки методам машинного навчання та аналізу даних. Автоматизація бізнес-процесів, особливо у сфері рутинних та складних операцій, сприяє звільненню ресурсів для творчих та стратегічних завдань. Генеративне ШІ полегшує взаємодію з клієнтами, надаючи автоматизовану підтримку, персоналізовані рекомендації та аналіз соціальних медіа. ШІ також виявляє свої переваги в забезпеченні безпеки даних та оптимізації ланцюга постачання, включаючи прогнозування попиту та управління запасами. При цьому, генерація коду та автоматизована розробка продуктів відкривають нові можливості для швидкої та ефективної роботи. Розуміння цих аспектів ШІ дозволяє підприємствам не лише оптимізувати поточні процеси, а й ефективно впроваджувати нові стратегії та підходи в різних аспектах бізнесу.

4. Об'єднавши різноманітні сфери бізнесу, в яких застосування ШІ проявляє значний вплив, можна визначити його потенціал для покращення ефективності та оптимізації бізнес-процесів: від роздрібною торгівлі до готельно-ресторанного бізнесу та сільського господарства; можливості персоналізації, управління запасами, аналізу конкурентів, рекрутингу та інших

аспектів, що виявляють широкий спектр конкурентних переваг, сприяючи вдосконаленню бізнес-процесів та підвищенню якості наданих послуг.

5. Успішне впровадження технологій ШІ в діяльність підприємств залежить від освіченості та бажання розвиватися менеджменту та персоналу. Запропонована класифікація підприємств за рівнем інтеграції ШІ вказує на різний ступінь їхньої готовності до інновацій: від відсутності інтересу та традиційного підходу до активного впровадження та використання для стратегічних рішень. Оптимальний підхід для бізнесу полягає в еволюційному переході від базового використання ШІ до повного впровадження, де дані стають ключовим ресурсом для стратегічного планування та прийняття рішень.

Список літератури

1. LeCun, Y., Bengio, Y., & Hinton, G. (2015). Deep learning. *Nature*, 521(7553), 436–444.
2. Lokman, A. S., & Amedeen, M. A. (2018). Modern chatbot systems: A technical review. *Proceedings of the Future Technologies Conference* (pp. 1012–1023). Cham: Springer,. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-02683-7_75.
3. Kushwaha, A. K., & Kar, A. K. (2021). MarkBot – A Language Model-Driven Chatbot for Interactive Marketing in Post-Modern World. Retrieved January 31, 2023, from *Information Systems Frontiers*. URL: <https://doi.org/10.1007/s10796-021-10184-y>.
4. Антонюк Д.А., Коляда О.О. Технології генеративного штучного інтелекту для інтелектуалізації бізнесу: виклики та перспективи. Матеріали ІІ Міжн. наук.-практ. конф. «Сучасні тренди соціально-економічних перетворень та інтелектуалізації суспільства в умовах сталого розвитку», Запоріжжя, 10 листопада 2023 р. / Національний університет «Запорізька політехніка». Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка», 2023. С.38-41.
5. Radford, A., Narasimhan, K., Salimans, T., & Sutskever, I. (2018). Improving language understanding by generative pre-training. Preprint. 1–12.
6. Metz, A. (2022). 6 exciting ways to use ChatGPT – from coding to poetry. *TechRadar*. URL: <https://www.techradar.com/features/6-exciting-ways-to-use-chatgpt-from-coding-to-poetry/>
7. Дорошкевич Д. В., Литвиненко І. С. Аналіз викликів для менеджменту через активізацію застосування штучного інтелекту в діджитал суспільстві. *Ефективна економіка*. 2022. № 1. – URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=9870>
8. Канигін С. М. Роль штучного інтелекту у фінансовому менеджменті / С. М. Канигін, В. Ф. Тищенко // International scientific and practical conference “Mechanisms of economic development in the context of global changes: international experience” : conference proceedings, October 21-22, 2022. - Riga : “Baltija Publishing”, 2022. – С. 77-81.

9. Храпкін О. М. Використання систем штучного інтелекту для прийняття управлінських рішень / Храпкін О. М. // Матеріали III Міжнародного науково-практичного форуму "Бізнес, освіта і наука: вектори співпраці", 8-10 квітня 2021 р. / Національний університет "Києво-Могилянська академія", ННЦ "Інноваційна лабораторія "Іннолаб" НаУКМА, Центр енергоменеджменту НаУКМА [та ін.]. - Київ : Інтерсервіс, 2021. - С. 67-68.
10. Онлайн-курс «Основи ШІ». URL: <https://google-ads.brandlive.com/AI-basics-by-Google/uk/session/be0c7d14-522f-11ee-b8f6-dd526d5f0f4c>
11. Korzynski, P., Mazurek, G., Altmann, A., Ejdys, J., Kazlauskaite, R., Paliszkievicz, J., Wach, K. and Ziemba, E. (2023), "Generative artificial intelligence as a new context for management theories: analysis of ChatGPT", *Central European Management Journal*, Vol. 31 No. 1, pp. 3-13. URL: <https://doi.org/10.1108/CEMJ-02-2023-0091>
12. Hastie, T., Tibshirani, R., & Friedman, J. (2009). "The Elements of Statistical Learning: Data Mining, Inference, and Prediction." Springer.
13. Provost, F., & Fawcett, T. (2013). "Data Science for Business: What You Need to Know about Data Mining and Data-Analytic Thinking." O'Reilly Media.
14. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). "The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies." W. W. Norton & Company.
15. Gandomi, A., & Haider, M. (2015). "Beyond the Hype: Big Data Concepts, Methods, and Analytics." *International Journal of Information Management*, 35(2), 137-144.
16. Lee, J., Yoon, W., & Kim, I. (2017). "Pharmacovigilance via Text Mining: A Comparison of Manual Curation and Information Extraction Approaches for Identifying Adverse Drug Reactions in Relation to Citalopram and Escitalopram." *Journal of Biomedical Informatics*, 66, 205-215.
17. Schneier, B. (2015). "Data and Goliath: The Hidden Battles to Collect Your Data and Control Your World." W. W. Norton & Company.
18. Chopra, S., & Meindl, P. (2019). "Supply Chain Management: Strategy, Planning, and Operation." Pearson.
19. Silver, E. A., Pyke, D. F., & Peterson, R. (1998). "Inventory Management and Production Planning and Scheduling." Wiley.

References

1. LeCun, Y., Bengio, Y., & Hinton, G. (2015). Deep learning. *Nature*, 521(7553), 436–444.

2. Lokman, A. S., & Ameen, M. A. (2018). Modern chatbot systems: A technical review. *Proceedings of the Future Technologies Conference* (pp. 1012–1023). Cham: Springer,. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-02683-7_75.
3. Kushwaha, A. K., & Kar, A. K. (2021). MarkBot – A Language Model-Driven Chatbot for Interactive Marketing in Post-Modern World. Retrieved January 31, 2023, from *Information Systems Frontiers*. URL: <https://doi.org/10.1007/s10796-021-10184-y>.
4. Antoniuk D.A., Kolyada O.O. Technologies of generative artificial intelligence for business intellectualization: challenges and prospects. *Materials of the II International scientific-practical conference "Modern trends of socio-economic transformations and society intellectualization under conditions of sustainable development," Zaporizhzhia, November 10, 2023 / National University "Zaporizhzhia Polytechnic". Zaporizhzhia: NU "Zaporizhzhia Polytechnic", 2023. P.38-41.*
5. Radford, A., Narasimhan, K., Salimans, T., & Sutskever, I. (2018). Improving language understanding by generative pre-training. Preprint. 1–12.
6. Metz, A. (2022). 6 exciting ways to use ChatGPT – from coding to poetry. *TechRadar*. URL: <https://www.techradar.com/features/6-exciting-ways-to-use-chatgpt-from-coding-to-poetry/>
7. Doroshkevych D.V., Lytvynenko I.S. Analysis of challenges for management through activation of artificial intelligence application in the digital society. *Efficient economy*. 2022. No. 1. – URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=9870>
8. Kanygin S.M. The role of artificial intelligence in financial management / S.M. Kanygin, V.F. Tyshchenko // *International scientific and practical conference "Mechanisms of economic development in the context of global changes: international experience" : conference proceedings, October 21-22, 2022. - Riga: "Baltija Publishing", 2022. – P. 77-81.*
9. Khrapkin O. M. Use of artificial intelligence systems for management decision-making / Khrapkin O. M. // *Proceedings of the III International Scientific and Practical Forum "Business, Education and Science: Vectors of Cooperation", 8-10 April 2021 / National University of Kyiv-Mohyla Academy, Scientific and Research Center "Innovation Laboratory "Innolab" of the National University of Kyiv-Mohyla Academy, Energy Management Center of the National University of Kyiv-Mohyla Academy [and others]. - P. 67-68..*
10. Online course "Fundamentals of AI". URL: <https://google-ads.brandlive.com/AI-basics-by-Google/uk/session/be0c7d14-522f-11ee-b8f6-dd526d5f0f4c>
11. Korzynski, P., Mazurek, G., Altmann, A., Ejdy, J., Kazlauskaitė, R., Paliszkiwicz, J., Wach, K. and Ziemia, E. (2023), "Generative artificial intelligence as a new context for

management theories: analysis of ChatGPT", *Central European Management Journal*, Vol. 31 No. 1, pp. 3-13. URL: <https://doi.org/10.1108/CEMJ-02-2023-0091>

12. Hastie, T., Tibshirani, R., & Friedman, J. (2009). "The Elements of Statistical Learning: Data Mining, Inference, and Prediction." Springer.
13. Provost, F., & Fawcett, T. (2013). "Data Science for Business: What You Need to Know about Data Mining and Data-Analytic Thinking." O'Reilly Media.
14. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). "The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies." W. W. Norton & Company.
15. Gandomi, A., & Haider, M. (2015). "Beyond the Hype: Big Data Concepts, Methods, and Analytics." *International Journal of Information Management*, 35(2), 137-144.
16. Lee, J., Yoon, W., & Kim, I. (2017). "Pharmacovigilance via Text Mining: A Comparison of Manual Curation and Information Extraction Approaches for Identifying Adverse Drug Reactions in Relation to Citalopram and Escitalopram." *Journal of Biomedical Informatics*, 66, 205-215.
17. Schneier, B. (2015). "Data and Goliath: The Hidden Battles to Collect Your Data and Control Your World." W. W. Norton & Company.
18. Chopra, S., & Meindl, P. (2019). "Supply Chain Management: Strategy, Planning, and Operation." Pearson.
19. Silver, E. A., Pyke, D. F., & Peterson, R. (1998). "Inventory Management and Production Planning and Scheduling." Wiley.

УДК 336.743

JEL classification D81; F31, G35

Марина ІВАНОВА

д.е.н., професор, професор кафедри менеджменту

Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

ORCID ID: 0000-0002-1130-0186

Олена ВАРЯНИЧЕНКО

к.е.н., доцент, доцент кафедри менеджменту

Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

ORCID ID: 0000-0002-1331-9673

Тетяна АРХИПЕНКО

аспірантка, асистент кафедри менеджменту

Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

ORCID ID: 0000-0001-7422-6609

МІНІМІЗАЦІЯ РИЗИКІВ ПРИ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ІМПОРТУ В УМОВАХ ЗМІНИ ВАЛЮТНИХ КУРСІВ

***Анотація:** Метою статті є теоретичне дослідження та практична апробація моделі залежності зміни ефекту імпорту від від'ємних курсових різниць з урахуванням умов платежу на підставі прогнозних даних. При наявній в Україні ситуації, підприємства залишаються активними учасниками зовнішньоекономічної діяльності та намагаються збільшити ефективність імпорту, враховуючи ризики щодо зміни валютного курсу. При виконанні даного дослідження були використані загальнонаукові та спеціальні методи системно-структурного аналізу, синтезу та групування для виявлення основних факторів, що впливають на ефективність імпортової діяльності; моделювання та прогнозування для виявлення залежності зміни ефекту імпорту від від'ємних курсових різниць з урахуванням умов платежу на підставі прогнозних даних; графічні методи для визначення залежності коефіцієнту кредитного впливу від кількості днів відстрочки платежу. За результатами огляду літератури було з'ясовано, що внутрішня волатильність обмінних курсів може*

становити значний ризик для динаміки світової торгівлі через підвищення транзакційних витрат і потенційного обмеження торгових інтересів, що призводить до деінтернаціоналізації. Наведено авторський підхід до визначення валютного ризику як ймовірних втрат чи непередбачених прибутків у порівнянні із запланованими через зміну величини валютного курсу. Доведено, що на ефективність імпортової діяльності впливають курсові різниці, що утворюються з різниці курсу оподаткування товару та курсу на день оплати товару (відстрочка платежу 30 днів). Якщо оплату товару проводити раніше зазначеного терміну, то підприємство втрачає додатковий дохід, що підтверджується розрахунком коефіцієнту кредитного впливу. Була запропонована модель залежності зміни ефекту імпорту від від'ємних курсових різниць з урахуванням умов платежу на підставі прогнозних даних для ПрАТ «Лінде Газ Україна». Перспективою подальших досліджень є розробка стратегії хеджування валютних ризиків.

Ключові слова: ризик, небезпека, імпорт, зовнішньоекономічна діяльність, ефективність, валютні курси, умови платежу.

Maryna IVANOVA

Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Management,
Dnipro University of Technology
ORCID ID: 0000-0002-1130-0186

Olena VARIANYCHENKO

PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of
Management, Dnipro University of Technology
ORCID ID: 0000-0002-1331-9673

Tetiana ARKHYPENKO

PhD Student., Assistant Professor of the Department of Management,
Dnipro University of Technology
ORCID ID: 0000-0001-7422-6609

**MINIMIZATION OF RISKS WHILE ENSURING IMPORT EFFICIENCY IN THE
CONTEXT OF CHANGES IN EXCHANGE RATES**

Abstract: *The purpose of the article is a theoretical study and practical testing of the model of dependence of changes in the import effect on negative exchange differences taking into account payment terms based on forecast data. Given the current situation in Ukraine enterprises remain active participants in foreign economic activity and try to increase the efficiency of imports taking into account the risks of changes in the exchange rate. To perform the research, general scientific and special methods of system-structural analysis, synthesis and grouping were used to identify the main factors affecting the effectiveness of import activities; modeling and forecasting to identify the dependence of changes in the import effect on negative exchange differences taking into account payment terms based on forecast data; graphical methods to determine the dependence of the credit impact coefficient on the number of days of deferred payment. Based on the results of the literature review, it was found that the internal exchange rate volatility can pose a significant risk to the dynamics of world trade due to increased transaction costs and potential restrictions on trade interests which leads to de-internationalization. The study presents the author's approach to determining currency risk as probable losses or unexpected profits in comparison with planned ones due to changes in the exchange rate. It has been proved that the effectiveness of import activities is affected by exchange differences formed from the difference between the taxation of goods and the exchange rate on the day of payment for goods (deferred payment for 30 days). If payment for goods is made earlier than the specified term the company loses additional income which is confirmed by calculation of the credit impact coefficient. A model of changing the import effect from negative exchange differences was proposed taking into account payment terms based on forecast data for PJSC «Linde Gas Ukraine». The prospect of further research is the development of a strategy for hedging currency risks.*

Keywords: *risk, danger, import, foreign economic activity, efficiency, exchange rates, payment terms.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. При наявній в Україні небезпечної ситуації, пов'язаної із повномасштабною воєнною агресією з боку РФ, підприємства залишаються активними учасниками зовнішньоекономічної діяльності та намагаються збільшити ефективність імпорту, враховуючи ризики щодо зміни валютного курсу. Коливання валютних курсів як правило є важко непрогнозованими, що призводять до непередбачених втрат або виграшей підприємств-суб'єктів ЗЕД. Розповсюдженою практикою при проведенні експортно-імпортних операцій є обговорення та врахування умов комерційного кредиту, що впливають на ефективність зовнішньоторгівельної угоди. Саме тому передбачення, управління та

запобігання валютним ризикам підприємств-імпортерів останнім часом набуває значної актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. За Кустріч Л.О. у 2022 р. вплив валютних ризиків на ЗЕД посилюється не лише під впливом макроекономічної ситуації та війни, але й зі складнощами встановлення контакту з новими бізнес-партнерами через необхідність пошуку альтернативних маршрутів постачання вантажів та їх зберігання [1]. Згодні із Ширяєвою Л.В., що з введенням військового стану функціонування валютного ринку зазнало суттєвих змін, а валютні ризики набули більшого значення та різноманіття прояву та трансформувалися у ризики країни, а шляхами зменшення валютних ризиків в сучасних умовах можуть стати дії уряду спрямовані на поживлення виробництва, оптимізацію транспортної логістики для підтримки як експортерів, так і імпортерів. До того ж необхідно впроваджувати заходи щодо поступової відмови від фіксованого курсу, збільшення обсягів пропозиції валюти, скорочення обмежень на торгівлю валютними цінностями, зменшення ролі та значення НБУ в балансуванні валютного ринку [2].

Заслугове на увагу праця Кримчак Л.А., яка у [3] дослідила ризики і загрози, що впливають ефективність діяльності підприємств-суб'єктів ЗЕД. До тих, що існували до повномасштабного вторгнення (в тому числі й валютні) додалися такі як, по-перше, втрата виробничих потужностей через нищення та обстріли; по-друге, руйнування логістичних ланцюгів, погіршення якості транспортних комунікацій та блокада морських шляхів; по-третє, дефіцит електроенергії та збільшення її вартості.

Паралельно з Кримчак Л.А. дослідженням чинників та проблемних питань, що вплинули на ЗЕД, займався і Шугалій А.М., який у [4] доводить, що інтернаціоналізація економічних систем – це основний фактор щодо стимулювання зростання економіки будь якої держави з метою розширення можливостей та зміцнення світового співтовариства. Тобто ЗЕД передбачає включення економіки країн до системи світового господарства та до процесів міжнародної кооперації і міжнародного поділу праці. Ми згодні, що ЗЕД, як процес міжнародної взаємодії та переплетіння національних економічних систем, є фактором, який зумовлює ефективний розвиток кожної країни світу, в тому числі й України з метою стабілізації, відновлення власної економіки, активізації міжнародного бізнесу вітчизняних підприємств.

Значна увага валютному курсу та валютним ризикам у міжнародній торгівлі приділена закордонними науковцями. Так, Лал М. вважає, що обмінний курс є барометром економічного

здоров'я нації, який впливає на різні аспекти економіки, особливо на міжнародну торгівлю. Внутрішня волатильність обмінних курсів може становити значний ризик для динаміки світової торгівлі через підвищення транзакційних витрат і потенційного обмеження торгових інтересів, що призводить до де-інтернаціоналізації. При цьому волатильність обмінного курсу виникає внаслідок коливань вартості валюти однієї країни відносно інших, які можуть бути викликані великою кількістю факторів, таких як зміни процентних ставок, темпи інфляції, політична стабільність, економічні показники та спекуляції [5].

Дуже детально Соханвар А. у [6] дослідив вплив війни в Україні та нових санкцій, накладених на РФ на зміни цін на сировину та коливання на валютних ринках. Рушійними силами знецінення євро та ієни, окрім підвищення цін на нафту, стало підвищення цін на газ та пшеницю.

Відтак, при наявності значної уваги науковців до даної проблематики залишаються ряд нерозв'язаних питань щодо мінімізації ризиків для забезпечення ефективності імпорту в умовах зміни валютних курсів.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є теоретичне дослідження та практична апробація моделі залежності зміни ефекту імпорту від від'ємних курсових різниць з урахуванням умов платежу на підставі прогнозних даних.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Вважаємо, що найбільш доцільним є визначення валютного ризику як ймовірних втрат чи непередбачених прибутків у порівнянні із запланованими через зміну величини валютного курсу.

Серед методів, які використовуються для визначення рівня валютних ризиків Кустріч Л.О. виокремлює такі: 1) економіко-математичні методи (ризик розглядається як різниця між реальним та прогнозованим курсом валюти); 2) метод статистичної оцінки (будується на порівнянні величини валютного ризику з минулим періодом та визначенні різниці даних ризиків); 3) кількісні методи (містять систему прогнозування сценарію розвитку подій з визначенням різних величин і ступеня ймовірності виникнення валютного ризику та формуванням відповідної системи можливих і найбільш оптимальних рішень відповідно до конкретної ситуації); 4) методи хеджування (створення позабалансової позиції, яка дозволяє компенсувати фінансові втрати за балансовою позицією в разі реалізації цінового ризику). Для мінімізації валютних ризиків авторкою запропоновано використовувати один з таких методів страхування валютних ризиків, як 1) біржовий метод (купівля валюти на біржі чи банку на основі прогнозування майбутньої ситуації на ринку); 2) метод валютних коливань (купівля

валюти на основі аналізу валютних коливань попередніх періодів та маркетингового аналізу ринку); 3) метод фіксованих цін (визначення спеціалізованих умов оплати продукції чи послуг за фіксованим курсом); 4) метод додаткових обмежень (встановлення додаткових умов отримання оплати за продукцію чи послуги за рахунок проведення додаткових фінансових операцій) [1].

На рисунку 1 систематизуємо фактори як макроекономічні, так і мікроекономічні, які впливають на ефективність імпортової діяльності та вимагають обов'язкового врахування як при визначенні ефективності окремих контрактів, так і діяльності підприємства в цілому.

Рисунок 1 – Основні фактори, що впливають на ефективність імпортової діяльності

В системі факторів, які не залежать від діяльності підприємства, виділимо такі:

– темпи інфляції в країні (чим вищий цей показник, тим швидше зростає сума витрат у національній валюті на купівлю товарів аналогічних імпортом, а також на всі витрати, що пов'язані з транспортуванням по території країни, імпортними формальностями);

– комерційний фактор (платоспроможність контрагента, обсяг власних оборотних коштів тощо);

– ринковий фактор (пов'язаний з попитом на обраних міжнародних ринках, з зовнішньою ціною тощо);

– політичний фактор (ембарго, обмеження, ліцензії).

При проведенні експортно-імпортних операцій доволі часто враховуються умови комерційного кредиту, які впливають на ефективність зовнішньоторгівельної угоди. Для врахування впливу умов комерційного кредиту на ефективність угоди розраховується коефіцієнт кредитного впливу як відношення результату угоди з наданням комерційного кредиту до результату угоди без надання комерційного кредиту. Економічний зміст коефіцієнта кредитного впливу полягає в тому, що він показує, у скільки разів знижується (якщо його значення більше одиниці) або підвищується (якщо його значення менше одиниці)

ефективність імпортової угоди з наданням комерційного кредиту в порівнянні з угодою без надання комерційного кредиту [7, 8].

Апробацію запропонованої моделі залежності зміни ефекту імпорту від від'ємних курсових різниць з урахуванням умов платежу на підставі прогнозних даних продемонструємо за матеріалами ПрАТ «Лінде Газ Україна», який входить до складу міжнародної промислової групи Linde Group – провідного світового виробника та постачальника в області промислових газів та інжинірингу. Основним напрямком зовнішньоекономічної діяльності підприємства є розвиток і поглиблення торгово-економічного співробітництва з підприємствами Євросоюзу з метою імпорту діоксиду вуглецю, аргону, криогенних ємностей та їх комплектуючих, а також газо- та електрозварювального обладнання.

Запропонований підхід передбачає розрахунок коефіцієнта кредитного впливу, що дозволяє економічно обґрунтувати рівнозначність оплати при наданні комерційного кредиту і при оплаті готівкою. Якщо $K_{кв} = 1$, то це означає, що сторони за контрактом нічого не втрачають при будь-якому варіанті оплати.

За умовами імпортних контрактів ПрАТ «Лінде Газ Україна» має комерційний кредит – відстрочка платежу 30 днів.

З 09.09.2022 року розмір облікової ставки НБУ встановлено на рівні 25% річних через широкомасштабну збройну агресію РФ [9]. Відповідно коефіцієнт кредитного впливу $K_{кр}$ складає 0,9796:

$$K_{кр} = \frac{1}{\left(1 + \frac{0,25}{360} * 30\right)} = \frac{1}{1,02083} = 0,9796.$$

На рисунку 2 представлено залежність коефіцієнту кредитного впливу від кількості днів відстрочки платежу на умові 25% річних облікової ставки НБУ. Залежність зворотно пропорційна – тобто чим більше кількість днів відстрочки, тим менший коефіцієнт кредитного впливу, що збільшує ефективність імпортової діяльності.

Валютний курс в імпортній діяльності використовується при купівлі валюти у зв'язку з необхідністю оплати за зовнішньоекономічними контрактами. Але за час із моменту підписання контракту до оплати за контрактом може змінитися валютний курс залежно від стану торгівлі й платіжного балансу, рівня інфляції й інших факторів. Тобто, існують так звані валютні ризики [8].

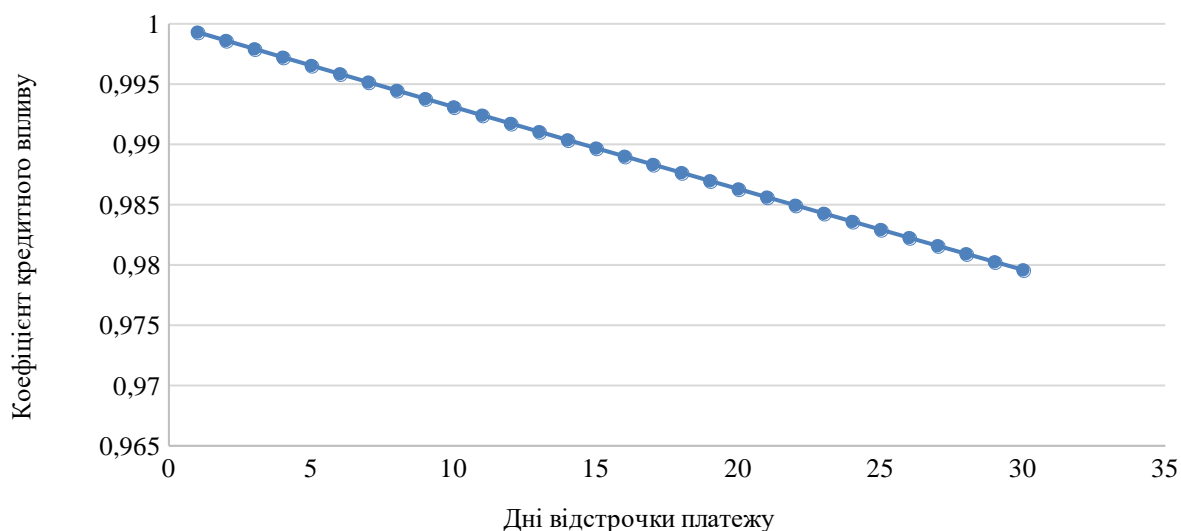

Рис. 2 – Залежність коефіцієнта кредитного впливу від кількості днів відстрочки платежу для ПрАТ «Лінде Газ Україна»

Взагалі для імпортера зміна валютних курсів має такі наслідки:

- зниження курсу національної валюти веде до збитків імпортера;
- підвищення курсу національної валюти забезпечує імпортерів додатковий прибуток.

Валютні ризики можуть бути досить значними у випадку різких коливань валютних курсів. Підприємство не може вплинути на валютний курс, але в світовій практиці для запобігання валютних ризиків і підтримки ефективності зовнішньоекономічних операцій розроблені різні способи страхування від курсових втрат.

За прогнозом на 2023 р. ПрАТ «Лінде Газ Україна» укладе імпортні угоди на загальну суму 4112,5 тис євро (прийнято на рівні суми фактично укладених контрактів в 2021 р.), вартісна оцінка яких на внутрішньому ринку складе 185790 тис. грн. Відстрочка платежу за імпортними контрактами – 30 днів. Інші витрати на імпорт, такі як транспортування, імпортні формальності, мито складають 114,36 тис. євро. Залежність коефіцієнта кредитного впливу від кількості днів відстрочки платежу представлено на рисунку 2. Валютний курс, за яким буде розраховано ефективність імпорту за прогнозом – 34 грн/євро. При цьому доречно відмітити, що експерти прогнозують курс 40 грн/євро. На курс євро має величезний вплив економічна ситуація в Україні [10]. Тобто якщо національна валюта знеціниться у порівнянні до євро, ефективність імпортової діяльності ПрАТ «Лінде Газ Україна» зменшиться на суму від’ємних курсових різниць.

Проведений аналіз ефективності імпортової діяльності виявив вплив курсових різниць, які утворювалися через різницю курсу оподаткування товару та курсу на день оплати товару

(відстрочка платежу 30 днів). Якщо оплату товару проводити раніше зазначеного терміну, то підприємство втрачає додатковий дохід, що підтверджується розрахунком коефіцієнту кредитного впливу. Всі ці фактори доводять необхідність дослідження зміни ефекту імпорту від курсових різниць з урахуванням відстрочки платежу 30 днів.

З урахуванням існуючих функціональних та аналітичних залежностей, а також обмежень до смислового значення змінних, побудуємо модель залежності зміни ефекту імпорту від від'ємних курсових різниць з урахуванням умов платежу на підставі прогнозних даних на 2023 р. для ПрАТ «Лінде Газ Україна» (1–6):

$$x_1 = 1 / (1 + c_3 * x_2) \quad (1)$$

$$x_1 \geq 0 \quad (2)$$

$$x_2 \geq 0 \quad (3)$$

$$x_2 \leq 30 \quad (4)$$

$$x_3 \geq -0,01 \quad (5)$$

$$(1 - (c_1 - (c_2 * x_1 + c_5) * c_4 + c_2 * x_3) / (c_1 - (c_2 * x_1 + c_5) * c_4)) * 100 \quad (6)$$

де x_1 – коефіцієнт кредитного впливу, грн./грн.;

x_2 – кількість днів відстрочки за імпортними контрактами, дні;

x_3 – курсова різниця грн./євро;

Вхідними параметрами моделі є:

c_1 – вартісна оцінка імпортних контрактів на внутрішньому ринку, тис. грн.;

c_2 – вартість імпортних контрактів, тис. євро.;

c_3 – середньодобова розрахункова ставка відсотку, %;

c_4 – валютний курс, грн./євро;

c_5 – інші витрати на імпорт, тис. євро.

Наведемо необхідні пояснення до обмежень, що входять у систему рівнянь моделі:

$0 \leq x_2 \leq 30$ – термін відстрочки платежу за імпортними контрактами 30 днів;

$0 \leq x_3 \leq -0,01$ – модель будується на одиниці виміру 0,01.

Рішення системи рівнянь, що входять в модель залежності, представлено в таблиці 1.

**Таблиця 1 – Залежність зміни ефекту імпорту від зміни валютних курсів для
ПрАТ «Лінде Газ Україна» (прогноз на 2023 р.)**

Задані параметри					
Вартісна оцінка імпортних контрактів на внутрішньому ринку, тис. грн., (c_1)					185790
Вартість імпортних контрактів тис. євро., (c_2)					4112,5
Середньодобова розрахункова ставка відсотку, %, (c_3)					0,069
Валютний курс грн/євро, (c_4)					34
Інші витрати на імпорт, тис. євро (c_5)					114,36
Функціональні залежності					
Найменування показника	Умовне позначення	Формула	Обмеження	Значення	
				Обмеження	Змінної
Коефіцієнт кредитного впливу, грн/грн.	x_1	$x_1 = 1 / (1 + c_3 * x_2)$	$x_1 \geq 0$	0	0,98
Аналітичні залежності					
Найменування показника	Умовне позначення	Обмеження	Значення		
			обмеження	Змінної	
Кількість днів відстрочки за імпортними контрактами	x_2	$x_2 \geq 0$	0	30	
			30		
Курсова різниця, грн/євро	x_3	$x_3 \leq 0$	0	-0,15	
		$x_3 \geq -0,01$			
Зміна ефекту імпорту, %	Y				13,75

На основі значень отриманих з рішення системи рівнянь, що входять в модель (1–6), видно, що при підвищенні курсу платежу на 0,01 ефект імпорту падає на 13,75%, що підкреслює необхідність розробки стратегії хеджування валютних ризиків на 2023 р.

Приєднуємося до думки Шугалій А.М., що для забезпечення ефективності ЗЕД необхідно впровадити ряд заходів [4]:

- використання програмного забезпечення в області штучного інтелекту для створення системи аналізу даних ЗЕД, яка автоматично аналізує статистичну інформацію щодо зовнішньоекономічних операцій та надає кілька альтернативних рекомендацій для прийняття рішення;

- підтримка імпорту критично необхідних товарів для держави, які є стратегічними та мають високу цінність для оборони, економіки та громадян; створення переліку критичного імпорту та надання онлайн-доступу виробників до відповідної бази даних;

- організація безперешкодного та пріоритетного постачання гуманітарної допомоги від міжнародних організацій, громадських організацій (волонтерів), країн-донорів та відповідального бізнесу по всьому світу шляхом спрощення формальностей та автоматизації проходження вантажів в міжнародних пунктах пропуску;

- забезпечення максимальної пропускної спроможності міжнародних пунктів пропуску в Україні, на які максимально збільшилось навантаження; проведення переговорів з державами партнерами щодо розвитку інфраструктури суміжних пунктів пропуску в умовах збільшення навантаження;

- державна підтримка експорту з метою наповнення державного бюджету фінансовими ресурсами, створення сприятливих умов для підприємств-експортерів та забезпечення їх конкурентоспроможності в умовах воєнного стану;

- активізація торгових відносин з країнами партнерами та ЄС;

- створення інтерактивної карти логістичних шляхів, які бізнес може використовувати для експорту та імпорту товарів;

- скорочення чи викоренення корупції в державних органах.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Коливання валютних курсів як правило є важко непрогнозованими, що призводять до непередбачених втрат або виграшей для учасників ЗЕД. Розповсюдженою практикою при проведенні експортно-імпортних операцій є обговорення та врахування умов комерційного кредиту, що впливають на ефективність зовнішньоторгівельної угоди. З введенням військового стану функціонування валютного ринку зазнало суттєвих змін, а валютні ризики набули більшого значення та різноманіття прояву та трансформувалися і набули рис ризику країни, а шляхами зменшення валютних ризиків в сучасних умовах можуть стати дії уряду спрямовані на поживлення виробництва, оптимізацію транспортної логістики для підтримки як експортерів, так і імпортерів. Волатильність обмінного курсу виникає внаслідок коливань вартості валюти однієї країни відносно інших, які можуть бути викликані великою кількістю факторів, таких як зміни процентних ставок, темпи інфляції, політична стабільність, економічні показники та спекуляції. Валютний ризик – це ймовірні втрати чи непередбачені прибутки у порівнянні із запланованими через зміну величини валютного курсу. Запропонована систематизація макро- і мікроекономічних факторів, які впливають на ефективність імпортової діяльності та вимагають обов'язкового врахування як при визначенні ефективності окремих контрактів, так і діяльності підприємства в цілому. За допомогою моделі залежності зміни ефекту імпорту від коливань валютних курсів та аналізу ефективності імпортової діяльності доведено необхідність розробки спеціальних заходів для страхування від валютних ризиків всіх імпортних контрактів. Перспективою подальших досліджень є розробка стратегії хеджування валютних ризиків.

Список літератури

1. Кустріч Л.О. Фінансовий ризик-менеджмент у сфері логістики. *Інфраструктура ринку*. 2023. № 71. С. 167–173. DOI: <https://doi.org/10.32782/infrastructure71-29>.
2. Ширяєва Л. В., Морозова І. В., Копилова О. В., Гончар К.О. Порівняльний аналіз валютних ризиків банківської системи України до та під час воєнного стану. *Український економічний часопис*. 2023. № 1. С. 52–58. DOI: <https://doi.org/10.32782/2786-8273/2023-1-10>.
3. Кримчак Л. А. Трансформація ризиків та загроз економічної безпеки вітчизняних суб'єктів господарювання. *Development service industry management*. 2023. № 1(6). С. 56–60. DOI: [https://doi.org/10.31891/dsim-2023-1\(6\)](https://doi.org/10.31891/dsim-2023-1(6)).
4. Шугалій А. М. Сучасні тенденції і проблеми зовнішньоекономічної діяльності підприємств в умовах воєнного стану. *Економічний вісник університету*. 2023. №56. С. 65–76. DOI: <https://doi.org/10.31470/2306-546X-2023-56-65-76>.
5. Lal M., Kumar S., Kumar Pandey D., Kumar Rai V., Marc Lim W. Exchange rate volatility and international trade. *Journal of Business Research*. 2023. Vol. 167. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2023.114156>.
6. Sokhanvar A., Bouri E. International trade evolution and competition prediction of boron ore: Based on complex network and link prediction. *Resources Policy*. 2023. Vol. 82. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.103542>.
7. Вічевич А. М., Максимець О.В. Аналіз зовнішньоекономічної діяльності. Львів: Афіна, 2004. 140 с.
8. Волкова, І. А., Гірчук, І. В. Методика аналізу експортно-імпорتنих операцій в діяльності підприємств. *Вісник ЖДТУ: Економіка, управління та адміністрування*. 2016. 3(53) Ч.2. С. 53–55. DOI: [https://doi.org/10.26642/jen-2010-3\(53\)Ч.2-53-55](https://doi.org/10.26642/jen-2010-3(53)Ч.2-53-55).
9. Національний банк України зберіг облікову ставку на рівні 25%. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/natsionalniy-bank-ukrayini-zberig-oblikovu-stavku-na-rivni-25-15235>
10. В бюджет на 2023 рік заклали курс 42 грн за дол. URL: <https://finance.liga.net/bank/novosti/v-byudjet-na-2023-god-zalozhili-kurs-42-grn-za-dollar>

References

1. Kustrich, L. O. (2023). Finansovyj ryzyk-menedzhment u sferi lohistyky [Financial risk management in the field of logistics] – *Infrastruktura rynku*. 71, 167–173. DOI: <https://doi.org/10.32782/infrastructure71-29> [in Ukrainian]

2. Shyriaieva, L. V., Morozova, I. V., Kopylova, O. V. &, Honchar, K. O. (2023). Porivnial'nyj analiz valiutnykh ryzykiv bankiv'skoi systemy Ukrainy do ta pid chas voiennoho stanu [Comparative analysis of currency risks of the banking system of Ukraine before and during martial law] – *Ukrains'kyj ekonomichnyj chasopys*. 1. 52–58. DOI: <https://doi.org/10.32782/2786-8273/2023-1-10> [in Ukrainian]
3. Krymchak, L. A. (2023). Transformatsiia ryzykiv ta zahroz ekonomichnoi bezpeky vitchyznianskykh sub'ektiv hospodariuvannia [Transformation of risks and threats to the economic security of domestic business entities] – *Development service industry management*. 1(6). 56–60. DOI: [https://doi.org/10.31891/dsim-2023-1\(6\)](https://doi.org/10.31891/dsim-2023-1(6)) [in Ukrainian]
4. Shuhaliy, A. M. (2023). Suchasni tendentsii i problemy zovnishn'oekonomichnoi diial'nosti pidpriemstv v umovakh voiennoho stanu [Modern trends and problems of foreign economic activity of enterprises in the conditions of martial law] – *Ekonomichnyj visnyk universytetu*. 56. 65–76. DOI: <https://doi.org/10.31470/2306-546X-2023-56-65-76> [in Ukrainian]
5. Lal, M., Kumar, S., Kumar Pandey, D., Kumar Rai, V., & Marc Lim, W. (2023). Exchange rate volatility and international trade. *Journal of Business Research*. 167. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2023.114156>
6. Sokhanvar, A., & Bouri, E. (2023). International trade evolution and competition prediction of boron ore: Based on complex network and link prediction. *Resources Policy*. 82. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.103542>.
7. Vichevych, A. M., & Maksymets', O.V. (2004). Analiz zovnishn'oekonomichnoi diial'nosti [Analysis of foreign economic activity]. L'viv: Afina, 140 [in Ukrainian]
8. Volkova, I. A., & Hirchuk, I. V. (2016). Metodyka analizu eksportno-importnykh operatsij v diial'nosti pidpriemstv [Methodology of analysis of export-import operations in the activities of enterprises] – *Visnyk ZhDTU: Ekonomika, upravlinnia ta administruvannia*. 3(53). 2. 53–55. DOI: [https://doi.org/10.26642/jen-2010-3\(53\)Ch.2-53-55](https://doi.org/10.26642/jen-2010-3(53)Ch.2-53-55) [in Ukrainian]
9. The National Bank of Ukraine kept the discount rate at 25%. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/natsionalniy-bank-ukrayini-zberig-oblikovu-stavku-na-rivni-25-15235>
10. The budget for 2023 included an exchange rate of UAH 42 per dollar. URL: <https://finance.liga.net/bank/novosti/v-byudjet-na-2023-god-zalojili-kurs-42-grn-za-dollar>

УДК 658.1:338.2

JEL classification M2

Наталія КАРПЕНКО

доктор економічних наук, професор

завідувач кафедри маркетингу

Полтавський університет економіки і торгівлі

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9743-3328>

Марина ІВАННІКОВА

кандидат економічних наук, доцент

доцент кафедри маркетингу

Полтавський університет економіки і торгівлі

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5362-0057>

ПІДПРИЄМНИЦЬКІ ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ РИНКОВИХ СУБ'ЄКТІВ

***Анотація.** У статті аналізуються основні параметри функціонування організаційно-економічних механізмів взаємодії між малими та великими підприємствами, види їх фінансування та організації ведення підприємницької діяльності.*

Наведені концептуальні відмінності між існуючими формами підприємницької діяльності дозволяють окреслити ряд переваг та недоліків від застосування запропонованих моделей управлінського спрямування. Сучасні форми та методи ведення бізнесу в Україні базуються на використанні кращих американських та європейських практик, що дозволить реалізувати наявний потенціал внутрішнього ринку та розвинути його за підтримки закордонних партнерів.

Дослідження результатів використання кращих світових практик ведення малого бізнесу українськими підприємствами свідчить про ефективність їх реалізації у вітчизняному підприємницькому просторі.

Ключові слова: підприємництво, мале та середнє підприємництво, франчайзинг, субконтракт, лізинг, аутсорсинг, венчурний бізнес.

Nataliya KARPENKO

Doctor of Economics, Professor

Head of the Marketing Department

Poltava University of Economics and Trade, Poltava, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9743-3328>

Maryna IVANNIKOVA

PhD in Economics,

Associate Professor of the Marketing Department

Poltava University of Economics and Trade, Poltava, Ukraine

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5362-0057>

ENTREPRENEURIAL FORMS OF INTERACTION BETWEEN MARKET PARTICIPANTS

***Abstract.** The article analyzes the main parameters of functioning of organizational and economic mechanisms of interaction between small and large enterprises, types of their financing and organization of business activities.*

The conceptual differences between the existing forms of entrepreneurial activity allow outlining a number of advantages and disadvantages of the proposed management models. The modern forms and methods of doing business in Ukraine are based on the best American and European practices, which will allow realizing the existing potential of the domestic market and developing it with the support of foreign partners.

A study of the results of using the best international practices of doing small business by Ukrainian enterprises shows the effectiveness of their implementation in the domestic business environment.

***Keywords:** entrepreneurship, small and medium-sized enterprises, franchising, subcontracting, leasing, outsourcing, venture business.*

Introduction. Small and Medium enterprises (SMEs) represent the most dynamic and massive form of organization of labor in a transformational economy, combining a large number of small owners and medium-sized enterprises, which largely determine the socio-economic and partially political level of the country's development. In terms of living standards and social status, they belong to the majority of the population and are both direct producers and consumers of a wide range of

goods and services. It is here that the bulk of national resources are created and located, which are the basic environment for the development of the economy of any state.

Analysis and research of publications. As the experience of developed market economies shows, the primary goal of creating small businesses was the desire of entrepreneurs to start their own business to improve their living standards of the family. Ukraine's small businesses were no exception in this regard. According to Z. Varnalii, the main contradiction of small business is the contradiction between its objectively high socio-economic importance and the relatively weak viability of its subjects. And it is precisely to eliminate this discrepancy that it is necessary to identify and form a sustainable mechanism for the functioning of small of small businesses.

At the same time, researchers Varnalii Z.S., Govorushko T.A., Belinska Y.V., Zavyalova O.V., Pashchenko O.Y., Sakharov V.E., Shpak V.I. consider such a mechanism to be appropriate if it promotes close interaction of large (medium) enterprises with in terms of size and scope of activities of enterprises with small business entities. Small businesses should not oppose them. Only close integration of small and large businesses contributes to the structural the economy and accelerate innovation processes. This process of successful cooperation, mutual assistance and support is one of the measures of state support for the SME sector, is a process of evolutionary development of the sector at the appropriate stage of the economy.

Research results. One of the characteristic features of the SME sector development is the process of its organic integration into the economic structure of the national economy, its competitive environment and social division of labor.

The main forms of doing business in Ukraine are determined in accordance with the current Laws "On Entrepreneurship", "On Enterprises" and the Commercial Code of Ukraine, which stipulate that entrepreneurship in Ukraine is carried out in any organizational form provided for by law, at the choice of the entrepreneur.

In the global business practice, the following organizational forms of an enterprise exist: sole proprietorship, partnership (company) and corporation. These forms are also typical for SMEs.

The choice of the form of business organization depends on a number of features that characterize the differences between the defined forms of business, which include the following:

- the number of participants in the business entity (association) being created;
- who owns the capital of the association being created;
- sources of property as a material basis for business activities;
- limits of property (material) liability;
- method of distribution of profits and losses;
- form of management of the business entity.

However, both sole proprietorship, partnership and corporation have their advantages and disadvantages, which are typical for entrepreneurs of all forms of ownership, and also have their respective differences.

The most typical ones are those that we have compiled on the basis of our own research and scientific works of Ukrainian experts in the field of entrepreneurship, small business, etc. (Table 1).

These forms of doing business are inherent in both small and medium-sized enterprises and large ones.

The increased influence of the negative features of sole proprietorship creates a need for small enterprises to change the form of doing business. These forms are integration processes, which are a key element of the external environment of small businesses and a means of purposeful coordination of participants in the reproduction process.

Considering the mechanism and economic content of integration interaction between small and large businesses, the following should be noted. If the purpose of the latter is the process of obtaining mutual benefits, and the process of cooperation is sustainable, an economic symbiosis is formed between the enterprises that create the integration structure, i.e., such a sustainable (long-term) economic interaction of partner enterprises, the result of which is determined in the form of an effect, the size of which significantly exceeds the economic result of the sole action of each of the participants in the process.

Table 1

Advantages and disadvantages of sole proprietorship, partnership and corporation

Types of organizational forms			
	Single ownership	Partnership	Corporation.
Advantages	Easy to organize and liquidate the company Simplicity of control by the owner Limited regulation of activities by the state Simplified system of profit taxation Ownership of profits by the owner of the enterprise Further use of profits in the interests of the business;	Simplicity in the organization of the enterprise Great freedom and efficiency in actions Little regulation of activities by the state Tax benefits due to individual income of each participant Growth of financial opportunities due to capital pooling	Combination of capital of a large number of individuals and legal entities of different sizes A real opportunity to attract investment Significant financial and, consequently, production capabilities Limited liability of each participant only within the limits of

	Low costs for the organization of production Own interest in effective work Direct contacts with employees and customers	Improved enterprise management system Distribution of management functions	equity, reduction of own financial risk Distribution of management functions Great freedom and efficiency in actions Long term of operation
Disadvantages	Problems with finding start-up capital and large loans Lack of guarantees of stable operations Low level of solvency Unlimited liability, including for debts Lack of specialized management Uncertainty of the terms of operation	Financial difficulties in the implementation of large projects Possible conflicts between partners Difficulties with profit distribution Unlimited liability, in some cases full liability Economic risk due to unstable organizational form Difficulties with liquidation of the company	Double taxation, first on corporate profits and then on shareholder dividends Differences between ownership and control functions Possible conflicts between managers and shareholders Potential opportunities for abuse by officials Difficulties with liquidation

The forms of integration of large and small enterprises do not represent an ideal model that performs a new function related to the transformation processes in the activities of enterprises, the purpose of which is a simple change of organizational form. Changes in the organizational and economic structure of entrepreneurial activity are formed primarily by the existing requirements of the market, whose actors need such interaction.

For small enterprises, such an integration process with large or medium-sized enterprises looks like a model that provides for its further development in organizational, economic, and financial matters, and therefore implies: first, an increase in stability, bias of the external environment of small business; second, mutually beneficial movement of information, technological, raw materials, financial, and human resources.

It is the well-chosen integration structure that contributes to the emergence of a significant number of advantages for small businesses, which subsequently allow them to overcome the crisis, expand production, increase profits and move to the category of competitive enterprises, and, finally, extend the life cycle of the business and ensure its sustainable functioning.

Large enterprises, in turn, also expect positive results from such cooperation, the most important of which are minimizing the number of production and sales operations that reduce costs, shorten the technological cycle, reduce the cost of products, etc.

Thus, the integration of small and large businesses appears as an appropriate model (scheme) for the development of a small enterprise, a way to overcome existing shortcomings and create conditions for the latter to operate more efficiently.

The possibility of participation of a small enterprise in the integration process with a large enterprise, and therefore the choice of the necessary model of its development depends on a number of factors, including the following (Table 2) [2]:

In addition to these factors, the formation and development of certain forms of interaction were largely influenced by such trends in the development of modern markets as globalization, product quality, customer satisfaction, and the possibility of using new state-of-the-art information and communication technologies.

Table 2

Factors influencing the determination of the model of small business development through integration and interaction with large enterprises

Factors	The content of the factors
External	
Type and state of economic development	The state and trends of economic development, the presence of trends in the development of innovative industries
State policy in the field of SMEs	Current systems of taxation, lending, investment, state support for SME development, cooperation and integration
Legal basis of entrepreneurial activity	Regulatory framework for the development, operation and state support of SMEs
Internal	
Market peculiarities	State of development of market conditions, regional concentration, market infrastructure
Forms of ownership of enterprises	Forms of ownership and organizational and legal types of enterprises
Industry development	Characteristics (number of enterprises with the same core business, level of specialization, size of enterprises, competitiveness, financial condition)

Information, methodological and personnel support	Characteristics (state and development trends, conditions, level of management training, experience in managing integration processes)
The company's features	State of production, level of specialization, financial capabilities, state of logistics, self-organization system

The main forms of integration and interaction between large and small enterprises, which are potential models for small business development, are shown in Table 3 [2]:

Table 3

Main organizational and economic models of interaction between large and small enterprises

Models of integration and interaction	Functional areas of interaction	Forms by economic activity profile
Subcontract (subcontract)	Manufacturing	production and technological
		production and commercial
		tolling raw materials
Franchising	production and sales	Production
		Distribution
		Service
		business - "business format"
Leasing	industrial and financial	financial
		Operational
Venture business	Innovative	scientific and industrial
Outsourcing	Production	business processes
	maintenance services	Production

The first two models are based on the integration of small and large enterprises by their main activities, namely production and distribution of goods and services, which involve mutually beneficial cooperation in the provision of services. Let us consider in more detail each of these models in more detail.

The main form of integration of large and small businesses is subcontracting model of cooperation (subcontracting), the essence of which is in the long-term relationship between a large (main) enterprise which is the main producer of products, and a significant number of small enterprises operating on the principle of detailed technological, model specialization of production.

The above relations are based on an agreement between its participants in the field of production and supply, and therefore provide for transfer by a large enterprise under contracts to small ones of the relevant scope of work, which, due to the effect of technological division of labor achieve certain

positive results. Small businesses are involved in participate in a complex technological process by performing one or two operations (production option), and also act as a subcontractor in the completed production cycle of a specific product that is included in the nomenclature of the parent company (production and commercial option). Small enterprises that work on tolling raw materials also operate on the basis of subcontracting.

The mechanism of interaction between the participants of the subcontracting model is as follows bilateral conditions and benefits received by the parties in the process of cooperation. The main components of this model are production, economic and market processes, as a result of which each of the participants receive a corresponding effect, which is expressed not only in economic growth in production and sales, but also in terms of production and labor potential.

One of the main requirements of a large enterprise to a small subcontractor is to meet the delivery time of finished products and their high quality. Quite often, small businesses enter into such contracts with several large enterprises, thus expanding their partnerships beyond a single chain [3].

The implementation of the subcontracting model is an important component of the strategic development of small businesses, forming of the strategic development of small business, forming its independent competitive position in the market.

The following model of small business development has become widespread in the distribution of goods and services. In international practice it is known as franchising.

The spread of the franchise model of small business development in in the world business practice is confirmed by many theorists through the relevant terminology, which in their works acquires considerable variability.

Business process outsourcing combines a significant number of secondary functions. First of all, these are the production and economic functions, which include the operation of real estate, professional services cleaning and cooking services, human resources management, internal audit financial and accounting activities. Production outsourcing involves the transfer to a contractor of a part of the production process, which would cost the company more than outsourcing them. First of all, these include services related to information technology, maintenance of electrical and telecommunications products. If the company has a separate subdivision, it must have qualified specialists who are knowledgeable in this area. Their functions are also related to obtaining information on the status and updates of the software and computer hardware market.

The potential for SME development is determined by the interdependence and interaction of environmental factors that affect the formation of the processes of its activity and development, as well as the available production, economic, financial, and labor resources. In contrast to unlike the existing methodology for assessing the development potential of a single which does not allow

assessing the development of an industry or a sector or the economy as a whole, the proposed analytical model requires the following sequence: identification of factors of influence on the activities of SMEs and the strength of influence of each of them; defining a system of indicators that allow to form a complete the potential capabilities of both the sector as a whole and individual enterprises and individual enterprises; analysis of indicators in the dynamics and their interrelationships. Generalized assessment of the state and prospects of SME development involves determining further strategic prospects for the sustainability of the sector within the relevant region, type of economic activity or the state as a whole and management decisions on their formation.

Conclusions. Thus, the intensification of small business development models should form driving changes in the business environment of Ukraine through the following factors: financial and business support for the development of small business development; mastering new technologies by small enterprises; expanding the scope of activities; quality training for small businesses; increasing their competitiveness.

In turn, the economic society of Ukraine will experience the following positive changes: satisfaction of consumer demand for those types of quality goods and services that were not previously satisfied; increased employment through the creation of additional jobs; qualitative changes in human resources; increase in gross domestic product due to the growth of the number of profitable enterprises.

The main contradiction of small business between its objectively high socio-economic importance and relatively weak viability can be eliminated only through close integration of small and large businesses. The goal of integration is such a sustainable (long-term) economic interaction of partner enterprises, the result of which is defined as an effect whose size significantly exceeds the economic the result of an individual action of each participant in the process. The most effective organizational and economic models of such interaction are: subcontract (subcontract), franchising, leasing, venture business.

Список літератури

1. Manasa Gopal, Philipp Schnabl, The Rise of Finance Companies and FinTech Lenders in Small Business Lending, *The Review of Financial Studies*, Volume 35, Issue 11, November 2022, Pages 4859–4901, <https://doi.org/10.1093/rfs/hnac034>
2. Карпенко Н.В. Управління маркетингом на підприємствах малого та середнього бізнесу: Монографія. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – 363 с.
3. Карпенко, Н., Іваннікова, М., Білоусько, Т., Яловега, Н., & Захаренко-Селезньова, А. (2023). Інноваційні маркетингові технології для підприємств малого бізнесу. *Науковий вісник*

Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія «Економічні науки», (3 (109), 46-53.
<https://doi.org/10.37734/2409-6873-2023-3-7>

4. Концептуальні підходи та механізми стимулювання розвитку К65 соціально-економічних систем та суб'єктів ринку : монографія / за заг. ред. Н. В. Шандової. – Херсон : Книжкове видавництво ФОП Вишемирський В. С., 2023. – 362 с.

References

1. Manasa Gopal, Philipp Schnabl, The Rise of Finance Companies and FinTech Lenders in Small Business Lending, *The Review of Financial Studies*, Volume 35, Issue 11, November 2022, Pages 4859–4901, <https://doi.org/10.1093/rfs/hnac034>

2. Karpenko N.V. Upravlinnya marketynhom na pidpryyemstvakh maloho ta seredn'oho biznesu: Monohrafiya. – Poltava: RVV PUSKU, 2008. – 363 p.

3. Karpenko, N., Ivannikova, M., Bilous'ko, T., Yaloveha, N., & Zakharenko-Selez'n'ova, A. (2023). Innovatsiyni marketynhovi tekhnolohiyi dlya pidpryyemstv maloho biznesu. *Naukovyy visnyk Poltavs'koho universytetu ekonomiky i torhivli. Seriya «Ekonomiczni nauky», (3 (109), 46-53.* <https://doi.org/10.37734/2409-6873-2023-3-7>

4. Kontseptual'ni pidkhody ta mekhanizmy stymulyuvannya rozvytku K65 sotsial'no-ekonomichnykh system ta sub'yektiv rynku: monohrafiya / za zah. red. N. V. Shandovoyi. – Kherson: Knyzhkove vydavnytstvo FOP Vyshemyrs'ky V. S., 2023. – 362 p.

УДК 658.7:338.2

JEL classification C61

Світлана МІНАКОВА

Д.е.н., професорка, професорка кафедри машинобудування

Одеська державна академія будівництва та архітектури

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2841-8500>

Олена ГРІГОРІ

здобувачка вищої освіти першого (бакалаврського) рівня

(спеціальність: 275 «Транспортні технології (на автомобільному транспорті)»)

Одеська державна академія будівництва та архітектури

СУЧАСНІ МЕТОДИ ОПТИМІЗАЦІЇ ЛОГІСТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

***Анотація:** Сучасний бізнес невіддільно пов'язаний зі складними та динамічними ланцюгами постачання, які вимагають ефективного управління та координації. У цьому контексті, логістика виступає ключовим стовпом, що забезпечує надійність та ефективність функціонування підприємства. Вона включає в себе комплексний набір стратегій та процесів, починаючи від постачання сировини і закінчуючи доставкою готової продукції до кінцевого споживача. Однак, важливість логістики не обмежується лише рухом товарів — це також ключовий фактор в управлінні запасами, оптимізації маршрутів, прогнозуванні попиту та взаємодії з партнерами в ланцюгу постачання.*

Здатність ефективно маневрувати у світі глобалізації, стрімкого розвитку технологій та змін у споживчих уподобаннях стає визначальним фактором успіху для будь-якої компанії. Забезпечуючи найкращі практики в управлінні логістичними процесами, компанії можуть досягати найвищого рівня клієнтського сервісу, зменшувати витрати, прискорювати час постачання та робити свій внесок у сталість та сталість бізнесу в цілому.

Логістика, як важлива складова ланцюга постачання, перебуває під впливом ряду викликів, таких як зростання обсягів виробництва, зміни у споживчих уподобаннях та глобалізація ринків. Сучасні методи оптимізації логістичних процесів становлять відповідь на ці виклики, надаючи підприємствам інноваційні інструменти для ефективного управління рухом та зберіганням товарів.

Логістичні процеси, що включають у себе постачання, зберігання та доставку товарів, стають основою ефективного функціонування підприємства. Впровадження сучасних методів оптимізації в логістичних системах на всіх зазначених етапах дозволяє компаніям не лише уникати зайвих витрат, а й підвищувати швидкість обробки та доставки замовлень.

Штучний інтелект, Інтернет речей та інші — це технологічні інновації, які революціонізують логістичні практики.

Застосування нових алгоритмів допомагає враховувати величезні обсяги даних для прийняття рішень на стратегічному та оперативному рівнях, здійснювати якісні послуги, що відповідають рівню розвитку сьогодення і залишатись у лідерських позиціях серед інших компаній.

Ключові слова: *сучасність, логістика, логістичний процес, конкурентоспроможність, оптимізація, оперативність, гнучкість, систематизація, автоматизація, штучний інтелект, Інтернет речей, WMS-системи.*

Svetlana MINAKOVA

Doctor of Economics, professor, professor of the Department of Mechanical Engineering of the
Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2841-8500>

Olena GRIGORI

student of higher education of the first (bachelor's) level
(specialty: 275 “Transport technologies (automobile transport)”)
Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture

MODERN METHODS OF OPTIMIZATION OF LOGISTICS PROCESSES

Abstract: *Modern business is inextricably linked with complex and dynamic supply chains that require effective management and coordination. In this context, logistics is a key pillar that ensures the reliability and efficiency of the enterprise's operation. It includes a complex set of strategies and processes, starting from the supply of raw materials and ending with the delivery of finished products to the final consumer. However, the importance of logistics is not limited to the movement of goods - it is also a key factor in inventory management, route optimization, demand forecasting and interaction with supply chain partners.*

The ability to effectively maneuver in the world of globalization, rapid technological development and changes in consumer preferences is becoming a determining factor of success for any company. By ensuring best practices in the management of logistics processes, companies can achieve the highest level of customer service, reduce costs, accelerate delivery times and contribute to the sustainability and sustainability of the business as a whole.

Logistics, as an important component of the supply chain, is under the influence of a number of challenges, such as the growth of production volumes, changes in consumer preferences and the globalization of markets. Modern methods of optimizing logistics processes are the answer to these challenges, providing enterprises with innovative tools for effective management of the movement and storage of goods.

Logistics processes, which include the supply, storage and delivery of goods, become the basis of the effective functioning of the enterprise. The implementation of modern optimization methods in logistics systems at all the specified stages allows companies not only to avoid unnecessary costs, but also to increase the speed of processing and delivery of orders.

Artificial intelligence, the Internet of Things and others are technological innovations that are revolutionizing logistics practices.

The use of new algorithms helps to take into account huge amounts of data for decision-making at the strategic and operational levels, to provide quality services that correspond to the level of today's development, and to remain in leadership positions among other companies.

Keywords: *modernity, logistics, logistics process, competitiveness, optimization, efficiency, flexibility, systematization, automation, artificial intelligence, Internet of things, WMS-systems.*

Постановка проблеми. Сучасний бізнес стикається з рядом викликів у контексті логістичного управління, зумовлених стрімкими змінами у споживчих уподобаннях, глобалізацією ринків та необхідністю ефективного використання ресурсів. Щоб успішно функціонувати в цьому динамічному середовищі, компанії шукають інноваційні методи оптимізації логістичних процесів, спрямовані на вирішення низки проблем.

Однією з головних проблем є необхідність максимальної ефективності та швидкості у всіх етапах ланцюга постачання. Збільшення обсягів виробництва та розширення географії постачання призводять до зростання складності управління рухом та зберіганням товарів. Децентралізовані ланцюги постачання та глобальна конкуренція роблять актуальним питання вдосконалення систем прогнозування, маршрутизації та вирішення складських викликів.

Іншою проблемою є потреба в управлінні великим обсягом даних, який супроводжує розвиток технологій. Використання штучного інтелекту та аналітики даних вимагає належної інтеграції та забезпечення безпеки інформації, що є важливим аспектом для підприємств.

Також, зміни в споживчих уподобаннях та зростання екологічної свідомості вимагають розгляду логістичних вирішень, спрямованих на зменшення впливу на навколишнє середовище та створення сталого ланцюга постачання.

У цьому контексті актуальною стає постановка завдань з вдосконалення логістичних процесів, щоб забезпечити ефективність, точність та сталість управління ланцюгом постачання в умовах сучасного бізнесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останнього десятиліття сфера логістики відзначилася значним розширенням та інтеграцією в різні галузі виробництва та бізнесу. Кілька ключових тенденцій вказують на це зростання та розширення: технологічні інновації, глобалізація та міжнародна торгівля, Е-комерція та інтернет ринки, споживацька свідомість та інш. Тепер логістика стає ключовим гравцем у стратегічному плануванні, аналізі даних, роботі з постачальниками та взаємодії з клієнтами.

Перелічимо основні ланки логістики, що набули свого поширення за останні десятиліття: бізнес-логістика, військова логістика, транспортна логістика, логістика закупівель, логістика збуту, митна логістика, логістика запасів, складська логістика, інформаційна логістика, екологічна логістика, комплексна логістика. Кожна з них забезпечує реалізацію певної функції загальної мети.

Розвиток сучасних технологій сприяє удосконаленню логістичних процесів виробництв та компаній, з'являються нові інструменти організації, які бізнеси вже застосовують на практиці. Серед них штучний інтелект, машинне навчання, Інтернет речей, роботизація та інше.

Сутність, зміст та прикладні засади становлення та використання в діяльності на ринку логістичних послуг штучного інтелекту здійснюють у своїх дослідженнях вітчизняні науковці, серед яких варто відзначити: І. Горбась, В. Скіцько, А. Лопатін, Н. Чернописька, В. Яковенко та інші.

Незважаючи на те, що IoT є революційною технологією, ця категорія все ще залишається недостатньо дослідженою. С. Лі (S. Lee), М. Бає (M. Bae), Х. Кім (H. Kim), С. Хуан (S. Xuan), Ю. Чжанг (Y. Zhang), Х. Танг (H. Tang), та ін. розглядають цю технологію як рушійну силу для економічного розвитку низки галузей та країн. В Україні лише нещодавно почали відкриватися окремі навчальні програми у сфері IoT. О. Баранов, Н. Іванченко, О. Крайнюченко досліджують впровадження IoT на українських підприємствах, проте можна

говорити про відсутність достатньої теоретичної та практичної бази стосовно застосування технології IoT в сфері транспортно-логістичних послуг.

Виявлено, що наведені сучасні методи оптимізації логістичних процесів є дуже дієвими та результативними. Багато західних та європейських компаній використовують їх для удосконалення своєї внутрішньої діяльності та для покращення надання послуг. Щодо українського ринку – він поки залишається на тому рівні, коли використання інноваційних засобів не є можливим, але існують і рідкі виключення.

Загалом сучасні дослідження визначають потенційні переваги та виклики впровадження інноваційних технологій в управління логістикою підприємств. Серед переваг можна відзначити: підвищення ефективності, мінімізація витрат, оптимізація маршрутів, покращення якості обслуговування, зменшення часу доставки, точне управління запасами, автоматизація процесів, управління в реальному часі, орієнтир на екологічні принципи. До недоліків віднесемо: складність впровадження, високі витрати на розробку та імплементацію, питання приватності та кібербезпеки, а також неоднорідність технологічного обладнання.

Втім існує й об'єктивна потреба поглиблення існуючих напрацювань для забезпечення ефективного розвитку компаній, а також потреба в поширенні вже існуючої інформації стосовно даної теми.

Формулювання мети статті. Метою статті є встановлення сутності завдань логістики, обґрунтування важливості її продуктивної діяльності для бізнесу, а також визначення та характеристика основних сучасних методів щодо оптимізації логістичних процесів всіх рівнів, що сприятимуть їх розвитку і підвищенню конкурентоспроможності компанії.

Виклад основного матеріалу. Логістика у сучасному бізнесі, визнається як стратегічний інструмент, що визначає успішність та конкурентоспроможність підприємства в умовах складного та динамічного ринкового середовища. Своєрідний "серцевий рушій" ефективного управління ланцюгом постачання, логістика впливає на всі аспекти бізнес-процесів, починаючи від виробництва та закінчуючи задоволенням потреб споживачів.

Сутність логістики полягає в оптимізації руху товарів та інформації від виробника до кінцевого користувача. Вона охоплює широкий спектр дій — від управління запасами та складською логістикою до координації транспортних операцій та впровадження інноваційних технологій.

У світлі глобалізації та стрімкого технологічного розвитку, логістика стає важливим фактором, який визначає конкурентоспроможність компаній. Їх прибуток залежить від контролю витрат і зростання доходу. Логістика сприяє обом. Коли присутнє розуміння усіх

тонкощів логістики, людина має здатність знайти можливості скорочення витрат у ланцюжку поставок. Найважливіше те, що можна знайти швидші способи доставити продукти туди, куди потрібно, без шкоди для якості. Крім того, своєчасні та надійні поставки також підвищують задоволеність клієнтів, що покращує репутацію компанії та створює конкурентну перевагу [1].

Головна мета логістики – це доставка потрібного вантажу потрібної якості в потрібній кількості в потрібний час в потрібне місце із найменшими витратами [2].

Основні завдання логістичних процесів включають в себе комплекс дій та стратегій, спрямованих на оптимізацію руху товарів та інформації через ланцюг постачання. Підкреслимо напрямки цих завдань, зазначивши ключові компоненти управління логістикою:

- управління запасами;
- складська логістика;
- транспортування та маршрутизація;
- інформаційна логістика;
- управління постачанням;

Тепер сформуємо основні завдання логістики:

- ✓ створення інтегрованих систем регулювання матеріальних потоків;
- ✓ контроль за рухом матеріальних потоків;
- ✓ визначення стратегії і технології переміщення товарів;
- ✓ стандартизація напівфабрикатів і упаковки;
- ✓ прогнозування об'ємів продажу, виробництва та складування;
- ✓ розподіл транспортних засобів;
- ✓ організація після продажного обслуговування та ін.
- ✓ створення мінімальних запасів;
- ✓ скорочення часу зберігання продукції у вигляді запасів;
- ✓ скорочення часу транспортування продукції [2].

Завдання логістики не лише вирішують внутрішні потреби підприємства, але і забезпечують плавний і ефективний рух товарів від виробника до кінцевого користувача, сприяючи підвищенню конкурентоспроможності та задоволенню клієнтів.

Відповідно до визначених завдань виділяють два види функцій логістики:

1. оперативні;
2. координаційні.

Оперативний характер функцій логістики пов'язаний безпосередньо з операціями, які забезпечують рух ТМЦ в сфері постачання, виробництва та розподілу:

- в сфері постачання – це: управління рухом сировини, матеріалів і готової продукції від постачальника до виробничого підприємства, складів чи сховищ;
- в сфері виробництва – це: управління запасами на кожній стадії виробничого процесу, а також переміщення готової продукції на оптові склади та роздрібні ринки збуту;
- в сфері розподілу продукції – це: формування та використання каналів розподілу готової продукції по яких вона потрапляє від виробників до кінцевих споживачів.

Координаційні функції логістики полягають у врівноваженні попиту і пропозиції. До них відносяться: виявлення і аналіз потреб в матеріальних ресурсах на кожному етапі виробництва; аналіз ринкового середовища підприємства; обробка замовлень на готову продукцію. Виконання координаційних функцій логістики базується на попередньому оперативному плануванні і покликане забезпечити чітку і злагоджену роботу всіх ланок підприємства [2].

В загальному вираженні функції логістики відіграють важливу роль в усій економічній системі. Завдяки їх реалізації відбувається оптимізація діяльності підприємств, покращення їх фінансових результатів. Зважаючи на це, на логістичну діяльність часто покладають системоутворюючу, інтегруючу, регулюючу та результуючу функції, що притаманні усім виробничо-господарським системам.

Цьому сприяє формування цілісної системи логістичних принципів. Такі принципи є початковими положеннями, на основі яких здійснюється побудова і функціонування логістичних систем. До них належать:

- Принцип системності припускає формування інтегрованої системи управління матеріальними потоками у рамках виробничо-збутової системи. Дозволяє розробку і здійснення на практиці єдиного технологічного процесу виконання виробничих замовлень на стадіях закупівлі, виробництва і збуту продукції.
- Принцип зворотного зв'язку передбачає, що цілі і завдання логістичної системи визначаються вимогами ринку, відповідно до яких встановлюються масштаби і асортимент продукції, формуються замовлення на матеріали, визначається величина поточного і необхідного запасу тощо. Даний принцип створює основу для функціонування складського господарства.
- Принцип оптимальності полягає в досягненні такої узгодженості стадій процесу руху товару і дій учасників, при якій забезпечується найбільша ефективність функціонування підприємства як цілісної виробничо-збутової системи.
- Принцип гнучкості припускає високу здатність логістичної системи пристосовуватися до умов її функціонування і специфічних запитів споживачів. Реалізація цього принципу

вимагає проведення роботи по прогнозуванню розвитку подій та розробці адекватних до їх динаміки дій.

- Надійність постачань як принцип логістики припускає створення таких організаційно-економічних умов, які забезпечували б безперервне постачання підприємства необхідними матеріальними ресурсами і безумовне виконання графіку постачань готової продукції. На дотриманні цього принципу відбувається синхронізація усіх стадій руху, що дозволяє координувати здійснення логістичних операцій та регулювати розмір запасів на усіх стадіях руху ТМЦ.

- Принцип комп'ютеризації полягає в тому, що усі логістичні функції і процес руху товару в цілому повинні виконуватися з максимальною мірою автоматизації, яка дозволяє здійснювати ефективний контроль за пересуванням матеріалів, накопичувати інформацію про наявність напівфабрикатів, розраховувати необхідні параметри товаропровідних систем тощо.

У цьому контексті, логістика, яка колись була обмежена виключно транспортуванням та зберіганням товарів, тепер стає стратегічним інструментом управління ланцюгами постачання, забезпечуючи не лише ефективність операцій, але й конкурентні переваги підприємств. Одним із головних факторів, які визначають актуальність сучасних методів оптимізації логістики, є швидкі та часті зміни в умовах ринкового середовища. Впровадження інноваційних технологій, аналіз великих обсягів даних, автоматизація та інші аспекти оптимізації логістичних процесів стають важливими для забезпечення гнучкості та адаптивності в умовах невпевненості.

Отже, дослідження та вдосконалення логістичних процесів стає необхідністю для підприємств, які прагнуть не лише вижити в конкурентному середовищі, а й вибудувати стратегічні переваги на ринку.

На щастя, наразі існує багато сучасних методів оптимізації логістичних процесів, які ми й розглянемо далі.

1) **Застосування Інтернету речей (IoT) у логістиці**

Швидкий розвиток технологій дозволяє розширювати можливості організацій та оптимізувати всі процеси, які відбуваються в них – управлінські, виробничі, забезпечуючі. Однією з технологій, які проникла і в побут, і в бізнес-процеси компаній, в тому числі логістичні, є технологія «Інтернету речей». «Інтернетом речей» вважають технологію передачі даних між матеріальними об'єктами, що об'єднані між собою мережею для безперешкодної взаємодії всередині системи та з її зовнішніми суб'єктами [3].

Світові лідери логістики визначають технологію «Інтернету речей» як виробничу технологію логістики, що є клієнтоорієнтованою, оскільки вона залучає не лише об'єктів ланцюга постачання, а й кінцевих споживачів і замовників.

Особливістю та важливою перевагою застосування вищезгаданої технології є не лише можливість об'єднати всі матеріальні об'єкти в системі в одну мережу, а й можливість постійного моніторингу, аналізу даних та контролю змін на кожному етапі. Збереження масиву даних про зміни в кожен момент часу певної одиниці (машини, товару, піддонів та ін.) дозволяє проводити деталізований аналіз причин незлагодженості роботи на певних етапах переміщення, прогнозувати їх появу в майбутньому, та, відповідно, запобігти. Також доступність до такої кількості інформації щодо кожного об'єкта «Інтернету речей» дозволяє формулювати та відображати загальні тенденції змін, сезонності, проблем, а також мати доступ до вже прийнятих раніше рішень в аналогічних ситуаціях щодо схожих об'єктів.

Дані переваги спрощують автоматизацію бізнес-процесів, рівень передбачуваності подій та результатів, що відповідно зменшує рівень особистого втручання та рівень витрат. При вдалій імplementації даної технології в існуючу систему відстеження, переміщення та складування тисяч вантажів стає реальнішим процесом з вищим рівнем автоматизації.

Завдяки «Інтернету речей» ідентифікація об'єктів в логістичних процесах стала простішою та злагодженішою, та трансформувалась в виді смарт-палет та інших тар, машин, стелажів, і навіть смарт-терміналів. Найбільш зрілою для застосування «Інтернету речей» частиною логістики вважається транспорт. Одним з найяскравіших і наймасштабніших прикладів є Транспортний інформаційний центр Сеула (TOPIS). Імplementація «Інтернету речей» в менеджменті транспорту міста полягає в зборі інформації з громадського транспорту, таксі, маршрутних автобусів, що дозволяє точно відображати переміщення кожної окремої одиниці в реальному часі, а також бачити точні прогнози і розклад цілодобово. Застосування такої комплексної системи надало такі переваги як скорочення трафіку, підвищення рівня ефективності транзиту, а також підвищила рівень задоволеності споживачів і загальний рівень добробуту завдяки налагодженій чіткій системі комунікації зі споживачем [3].

Зокрема, GPS-система дозволяє не лише ідентифікувати об'єкт, а й відстежувати його переміщення в реальному часі. Використання телематики як частини «Інтернету речей» дозволяє не лише моніторити переміщення кожної транспортної одиниці, а й відстежувати випадки крадіжки. Прозорість переміщення товарів забезпечує можливість швидкого реагування і максимального масиву даних щодо ситуації, що сталась [4].

Технологія «Інтернету речей» дозволяє не лише відстежувати вантажівки, а й в реальному часі діставати інформацію про вантаж в контейнері посеред Тихого океану та в

вантажному літаку. Не можливо не згадати про вплив «Інтернету речей» на постачання продукції, що швидко псується, зокрема фруктів та фармацевтичних препаратів. Моніторинг якості в режимі реального часу під час зберігання та транспортування допомагає зменшити частку втрат в виді зіпсутого товару та підірваної довіри замовника. Також можливість безперервної подачі інформації про продукцію такого виду дозволяє зменшити втрати якості чи інших певних характеристик. Смарт-датчики відстежують усі дії та перевіряють наявність помилок, які можуть виникнути в процесі обробки та розподілу товарів. Також інформація про необхідність проходження техогляду, запланованої заміни деталей автоматично сповіщає відділ з планування про необхідність внесення зміни в маршрут або ж про необхідність врахування цієї інформації надалі. При виникненні несправності в вантажівці-рефрижераторі людський фактор не зникає, а технологія «Інтернету речей» дозволяє запобігти таким ситуаціям і відповідним втратам завдяки терміновому інформуванню заздалегідь вибраних учасників системи. Датчики, прикріплені якомога ближче до товару, можуть обчислити кінцевий термін зберігання швидкопсувних товарів, а вантажівка-рефрижератор завершує поїздку за узгоджений час і система повідомляє, що готова взяти ящики з товарами виробника [3].

Не менш ефективним є застосування «Інтернету речей» в складуванні. Маркування піддонів та продукції за допомогою Інтернету речей (IoT) сприяє смарт-інвентаризації. Бездротові сканери фіксують дані, включаючи обсяг, розміри та габарити товарів, які обробляються та передаються до програмного забезпечення. Мітки передають сигнали про рівні запасів в реальному часі, уникаючи ситуацій, коли товарів недостатньо. Датчики виявляють неправильне розміщення товарів та контролюють умови зберігання, що дозволяє персоналу складу вживати вчасних коригувальних заходів для забезпечення високої якості обслуговування та довіри споживача.

Ще однією перевагою використання «Інтернету речей» є зменшення витрат на утримання складських приміщень завдяки смарт-менеджменту з застосуванням регулювання споживання електроенергії, режимів роботи вентиляції, LED-освітлення та регулювання підвищення чи зниження рівня освітленості складських приміщень в залежності від активності всередині території. Така адаптація технології в складській логістиці знижує загальні витрати та більше того, вносить частку в збереження зовнішнього середовища [4].

Впровадження Інтернету речей (IoT) в логістичних системах призвело до численних успішних кейсів, покращуючи ефективність, безпеку та контроль над ланцюгами постачання. Ось кілька прикладів успішного впровадження IoT у великих логістичних системах:

Amazon Robotics. Amazon використовує IoT для автоматизації своїх складських операцій. Роботизовані системи переміщують товари по складі, використовуючи дані від сенсорів та камер для навігації та уникнення перешкод. Результат: зменшення часу обробки замовлень, підвищення точності та швидкості доставки, а також зменшення навантаження на робочий персонал.

Maersk Line. Maersk, великий гравець у сфері морського транспорту, використовує IoT для відстеження та моніторингу вантажів у реальному часі. Контейнери оснащені сенсорами для вимірювання різних параметрів (температури, вологості, положення тощо). Результат: Покращення контролю за умовами транспортування, зменшення втрат та покращення точності прогнозування прибуття.

UPS (United Parcel Service). UPS використовує IoT для створення "розумних" поштових коробок, які оснащені датчиками ваги та відомостями про відправлення. Результат: забезпечення точної інформації про вагу відправлення та взаємодія з системою відслідковування, що дозволяє зменшити помилки та покращити обслуговування клієнтів.

DHL SmartSensor. DHL використовує сенсори IoT для моніторингу та контролю температурних умов перевезень вантажів, особливо у сфері фармацевтики та харчових продуктів. Результат: забезпечення надійності та безпеки вантажу, вчасне виявлення відхилень в температурі, що допомагає уникнути збитків.

Ці приклади вказують на широкий спектр можливостей, які принесло впровадження IoT в логістичні системи, покращуючи ефективність та якість обслуговування.

Підсумовуючи вищесказане робимо висновок, що застосування «Інтернету речей» є ефективним рішенням для підвищення рівня ефективності логістичних процесів, їх контролю, автоматизації та моніторингу в реальному часі, а також для аналізу, формулювання і відображення тенденцій, а також прогнозування результатів. Дана технологія допомагає автоматизувати велику кількість логістичних процесів, зменшити рівень витрат, запобігти виникненню помилок, зменшити вплив людського фактору та підвищити рівень прозорості інформації та рівня задоволення клієнтів.

2) Штучний інтелект та машинне навчання

Використовуючи можливості штучного інтелекту (ШІ) і машинного навчання, постачальники послуг логістики можуть отримати конкурентну перевагу на ринку та позиціонувати себе для довгострокового успіху. Це звільняє людські ресурси, дозволяючи їм зосередитись на більш складних і цінних завданнях. Наприклад, системи на основі штучного інтелекту можуть автоматично генерувати замовлення на купівлю та рахунки-фактури,

керувати рівнем запасів і планувати поставки, скорочуючи час і зусилля, необхідні логістичному персоналу.

Також алгоритми штучного інтелекту також можуть аналізувати величезні обсяги даних, надаючи цінну інформацію про моделі та тенденції ланцюга поставок. Це дає змогу постачальникам логістичних послуг приймати більш обґрунтовані рішення, наприклад прогнозувати попит і оптимізувати маршрути та планування транспортування, що забезпечує швидші та надійніші терміни доставки. Наприклад, у сучасних вантажних транспортних засобах ШІ використовується для розпізнавання дорожніх знаків і розмітки та реагування на погоду та дорожні умови. Все це дозволяє створити комфортні умови водіння.

Управління та організація складу є критично важливими для будь-якого бізнесу, який покладається на ефективне зберігання та розподіл товарів. З поширенням технологій штучного інтелекту (ШІ) склади тепер можуть покращити управління та організацію за допомогою ШІ.

Системи керування та організації складів із підтримкою штучного інтелекту можуть відстежувати і відстежувати запаси, оптимізувати маршрути для комплектування та пакування, а також автоматизувати багато процесів, пов'язаних із керуванням складськими операціями. Системи з підтримкою штучного інтелекту також можуть визначати шаблони в історії замовлень і пропонувати найефективніший спосіб організації складу на основі даних.

Технологію штучного інтелекту також можна використовувати для підвищення безпеки складів. Наприклад, системи з підтримкою штучного інтелекту можуть виявляти аномалії в складських операціях і попереджати менеджерів складу про потенційні проблеми безпеки. Крім того, системи з підтримкою штучного інтелекту можна використовувати для моніторингу робочих процесів співробітників і виявлення будь-яких потенційних проблем безпеки, які необхідно вирішити.

Наприклад, компанія HERE, яка розробляє платформу картографування, створила цифрову програму, яка дозволяє передбачати небезпеки на дорозі за допомогою аналізу зображень із передньої камери, смартфона чи відеореєстратора. Навіть зараз автовиробники встановлюють на свої вантажівки обладнання для контролю за станом і зносом вузлів і агрегатів автомобіля. В результаті знижується ризик поломки в дорозі, а терміни технічного обслуговування можна передбачити на основі фактичного стану машини, а не пробігу.

Однак, незважаючи на значне зростання використання технології ШІ в багатьох сферах, слід зазначити, що це не зовсім безпечна технологія і має своїх супротивників. Починаючи з занепокоєння щодо скорочення робочих місць. Хоча в той ж час світові ринки все ще борються зі значною нестачею робочої сили, з якою компанії стикатимуться ще багато років. І як вважає Віце-президент з інновацій Samsung Electronics Люка Джуліа, машини, що використовують

ШІ, для формування будь-якої моделі потребують збору великої кількості даних. Вони не здатні мислити і проявляти творчий початок, як це робить людина, а можуть лише розпізнавати. Тим не менш, беззаперечно, що технології штучного інтелекту продовжуватимуть відігравати значну роль у логістичній галузі в майбутньому, і компанії, які отримають цю технологію, матимуть кращі позиції для довгострокового успіху [5].

3) **Роботизація та автоматизація у логістичних складських процесах**

Інтелектуальні технології для складування та логістики дозволяють розв'язувати проблеми, пов'язані з:

- нестачею операторів;
- людськими помилками;
- проблемою транспортування великовагових вантажів тощо.

Підвищення якості управління запасами, збільшена продуктивність і мінімізація ризику виникнення непередбачених ситуацій — все це можна вирішити за допомогою роботизації виробництва.

Що вміють робити складські роботи? За функціоналом такі роботи діляться на:

● самохідні візки — з їх допомогою можна швидко переміщувати й укласти вантажі, перевозити товари з одного місця в інше, в більшості випадків моделі оснащені підймальним механізмом;

- буксирувальники — призначені для транспортування важких роботів-візків;
- палетайзери — така техніка використовується для укладання вантажів на палети;
- сортувальники — їх застосовують для ідентифікації та упакування товарів;
- дрони — обладнання стане в пригоді в процесі інвентаризації та ін.

Одна з основних проблем роботизованого складу — забезпечення ефективної навігації автономного обладнання всередині приміщень. Існує кілька способів вирішення цього завдання. Для роботи деяких пристроїв необхідна спеціальна розмітка на підлозі, більш прогресивні моделі розпізнають об'єкти в реальному часі завдяки ШІ й вбудованим датчикам.

Автоматизація складів останнім часом стає однією з найбільш актуальних тем в області вантажоперевезень і логістики. Застосування новаторських машин дає можливість швидко і без помилок виконувати різну «важку» роботу, пов'язану з транспортуванням вантажів. Сучасна техніка здатна сама брати необхідний товар зі стелажів, а потім перевозити його до потрібної станції на упакування і посилення. Для реалізації таких процесів практично не потрібна присутність людини, чим вже активно користуються багато підприємств [6].

Серед лідерів в області роботизації складів можна виділити:

✓ Amazon. Зараз на різних підприємствах компанії функціонує близько 45 тисяч роботів, при цьому цифра постійно зростає. Корпорація ще у 2012 році придбала Kiva Systems, зробивши з того часу упор на автоматизації. Хоча на кожного робота поки припадає понад 4 реальних співробітників, в Amazon змогли автоматизувати велику частину завдань, пов'язаних з ходьбою і пошуком предметів на складах.

✓ ІКЕА. Шведський гігант зі сфери домашнього декору активно використовує сучасні технології у сфері зберігання та пошуку товарів. Великомасштабні роботизовані крани істотно полегшують співробітникам компанії завдання, пов'язані зі складанням, упакуванням і відвантаженням продукції.

✓ Tesla. Роботи від Adept Technology, Inc, які використовуються в корпорації Ілона Маска, можуть вільно пересуватися по території фабрики, уникаючи зіткнень з людьми та іншими об'єктами, а також самостійно підключатися до док-станції для підзарядки. Такі пристрої роблять все: від вітання гостей до транспортування матеріалів.

Серед інших відомих корпорацій, які активно застосовують роботів для складування і переміщення вантажів, можна виділити логістичну компанію DHL, мережа супермаркетів Meijer, виробника конструкторів LEGO, найбільшого гравця на ринку безалкогольних напоїв Соса-Сола та ін. Все це говорить про те, що саме за автоматизацією складських процесів майбутнє. Чим раніше компанії, пов'язані з переміщенням вантажів це зрозуміють, тим вище ймовірність зміцнити свої конкурентні переваги.

В останні роки сильно набирали популярність системи управління складами (WMS). Це автоматизована система управління складським комплексом, що передбачає використання технології автоматичної ідентифікації для адресного зберігання та дистанційного управління співробітниками [7]. Ця система дозволяє оптимізувати процеси прийому, розміщення, зберігання, обробки та відвантаження товарів на складах різного типу. Завдяки поділу складу на певні зони, WMS-система контролює роботу складського обладнання, техніки та персоналу, керує переміщенням вантажів та вантажної техніки по всій території складського комплексу, оперативно планує і розподіляє завдання співробітникам у зв'язку з обстановкою на складі.

Функціональність сучасних систем WMS різноманітна, так як вони орієнтовані під різні галузі та сфери діяльності. Розробники передбачили можливість доповнювати функціонал WMS систем, але і базового набору цілком достатньо для оптимізації роботи складу.

Впроваджувати WMS-системи необхідно, коли підприємство має такі особливості бізнес-процесів:

✓ Невисока швидкість товарообігу, що утворює велику кількість товару у складському приміщенні.

✓ Широка номенклатура виробництва. Чим більше різних матеріалів, необхідних для створення продукту, знаходиться на складі, тим складніше їх розподіляти територією.

✓ Великий обсяг складського приміщення вимагає впровадження системи для оперативного використання та розподілу складських ресурсів.

Використання даної системи дозволяє отримати такі плюси:

●Максимальний контроль за станом складу у режимі реального часу. Завдяки автоматизації, замовник має точну інформацію про те, де лежить необхідний товар і в якій кількості.

●Скорочення кількості працівників складського комплексу до оптимального мінімуму. Персонал витрачає набагато менше часу на те, щоб внести інформацію про товар до бази даних, а також зменшується час, який потрібний для знаходження матеріалів.

●Зменшення кількості помилок при прийомі, комплектації та розподілі товарів. Ліквідуються помилки із закупівлі зайвої кількості матеріальних ресурсів. Система автоматично порівнює фактичну наявність товару із планом. Це також дозволяє виключити злодійство на складі.

●Абсолютно всі дії на складі скоординовані відповідно до завдань, що видаються WMS системою.

●При здійсненні приймання або розвантаження співробітники підприємства отримують необхідну інформацію про властивості товару та специфіки поводження з ним.

●Знижується залежність впливу людського чинника якості роботи. У зв'язку з простотою та зрозумілістю використання даної технології робота може виконуватися за допомогою низько-кваліфікованого персоналу. Також відбувається його прискорене навчання.

●Завдяки підвищенню швидкості робіт збільшується задоволеність клієнта.

●Виявляється низько-обертається товар, у зв'язку з чим покращується використання складської площі.

●Відбувається автоматичний розрахунок відрядної заробітної плати складським робітникам завдяки отриманим даним про скоєні операції.

●Усі робочі процеси складу фіксуються, що дозволяє при несподіваних ситуаціях швидко знайти винуватця порушення плану [7].

4) **Оптимізація управління запасами. Впровадження методів "Just-in-Time" та "Vendor-Managed Inventory"**

Двома найвідомішими методами управління запасами є VMI (Vendor-Managed Inventory), або «запаси, керовані постачальником», і JIT (Just-in-Time), або «точно вчасно». Обидва допомагають виробникам зменшити витрати та підвищити операційну ефективність. Розглянемо їх особливості та визначимо різницю між ними.

VMI — це система, в якій постачальники виробника керують рівнями запасів продукції. Відповідно до системи VMI постачальники виробника відповідатимуть за наступне:

- моніторинг рівня запасів продукції;
- поповнюйте запаси продуктів за потреби;
- відстеження продажів;
- відстеження попиту клієнтів;
- відповідне коригування замовлень.

Переваги VMI включають:

✓ Точний підрахунок запасів. Завдяки інвентаризації, керованій постачальником, постачальники можуть забезпечити наявність необхідного рівня запасів у разі потреби, зменшуючи час і гроші, що витрачаються на надлишок або брак товарів.

✓ Покращене обслуговування клієнтів. Завдяки інвентаризації, керованій постачальником, постачальники можуть швидко виконувати замовлення клієнтів і гарантувати, що потрібні товари завжди є в наявності. Наявність товарів під рукою, коли вони вам потрібні, підвищує задоволеність клієнтів і сприяє збільшенню продажів.

✓ Зменшення витрат на зберігання. Якщо постачальник бере на себе відповідальність за управління запасами, постачальники можуть скоротити витрати на зберігання запасів.

✓ Покращені можливості прогнозування. За допомогою системи інвентаризації, керованої постачальником, постачальники можуть точно прогнозувати попит клієнтів і замовляти потрібну кількість запасів, не пропускаючи жодного моменту. Ця можливість допомагає запобігти вичерпанню запасів і зменшити ризик надмірних запасів [8].

У результаті виробник може контролювати рівень запасів у режимі реального часу, дозволяючи йому краще керувати ланцюгом поставок. Крім того, постачальники керують рівнем запасів, що допомагає виробникам зменшити витрати, пов'язані зі складуванням і транспортуванням.

JIT — це виробничий процес, який зосереджується на постачанні потрібного продукту в потрібній кількості та в потрібний час. Обидва методи допомагають виробникам зменшити витрати та рівень запасів, забезпечуючи при цьому наявність потрібних продуктів у разі потреби.

Серед переваг управління запасами JIT:

✓ Зниження витрат на запаси - JIT зменшує потребу зберігати запасні частини та матеріали. Ці товари поповнюються та доставляються, коли це необхідно, що призводить до зниження витрат на зберігання, транспортування та старіння продукту.

✓ Підвищена якість – JIT усуває необхідність зберігати та перевозити великі партії компонентів, що може призвести до серйозніших проблем із контролем якості. Оскільки компоненти замовляються лише за потреби, існує менший ризик зберігання дефектних деталей.

✓ Додаткова ефективність. Керуючи запасами та замовленими компонентами, Just In Time підвищує ефективність виробничого процесу. Для ошадливих компаній, які працюють за ошадливою моделлю, це сприяє економії коштів і швидшому терміну доставки.

✓ Підвищена гнучкість – Just-In-Time дозволяє компаніям швидко адаптуватися до мінливих обставин, таких як попит клієнтів або ринкові умови. Якщо попит сповільнюється, постачальникам не доведеться сидіти на запасах, які не рухаються [8].

Поряд з перевагами системи Just-In-Time Inventory є деякі недоліки. Поговоримо про деякі з них.

●Залежність від постачальника. Працюючи над моделлю JIT, компанії покладаються на те, що їхні постачальники доставлять компоненти вчасно. Якщо є затримки доставки або вузьке місце в ланцюжку постачання, це може призвести до уповільнення виробництва або збоїв поза вашим контролем.

●Витрати на налаштування. Впровадження Just-In-Time може вимагати від компаній інвестицій у налаштування та технології, щоб спростити процес зміни замовлення продуктів або компонентів, коли це необхідно.

Як визначити, яка саме інвентаризація підходить вашій організації - керована постачальником, чи своєчасна?

Інвентаризація, керована постачальником (VMI), підходить для компаній, які можуть довіряти своїм постачальникам управління своїми запасами, і компаній, яким потрібна велика кількість запасів для задоволення попиту клієнтів.

Інвентаризація Just-In-Time (JIT) більше підходить для компаній із подовженими термінами виконання. Це дозволяє їм замовляти лише необхідні запаси для задоволення попиту клієнтів, зменшуючи витрати на запаси. Однак компанії повинні враховувати потреби свого бізнесу, тип продукції, яку вони виробляють, і рівень довіри до своїх постачальників, вибираючи між VMI та JIT [8].

Зрештою, правильна система інвентаризації залежатиме від їхніх індивідуальних потреб і можливостей.

Висновки. Останніми роками значення логістики як чинника посилення міжнародної кооперації підвищується. Особливу роль у цьому процесі відіграє науково-технічний прогрес. Логістика на сучасному етапі надає значно більше можливостей підприємствам у межах міжнародної співпраці, ніж, наприклад, десять років тому. Наявність глобальних логістичних систем є своєрідним каркасом міжнародної кооперації на сучасному рівні.

Сучасні методи оптимізації логістичних процесів є ключовим елементом в ефективному управлінні постачальним ланцюгом та веденні успішного бізнесу. Застосування інноваційних технологій, таких як штучний інтелект, Інтернет речей, машинне навчання та автоматизовані системи, дозволяє підприємствам досягати величезних позитивних результатів.

Застосування інноваційної технології Інтернет речей (IoT) надає можливість постійного моніторингу, аналізу даних та контролю змін на кожному етапі логістичного процесу. GPS-система як інструмент IoT дозволяє відстежувати переміщення об'єкту в реальному часі, що забезпечує можливість швидкого реагування щодо ситуації, що сталась.

Технологія «Інтернету речей» дозволяє не лише відстежувати вантажівки, а й в реальному часі діставати інформацію про вантаж в контейнері. Це дозволяє зменшити втрати його якості чи інших певних характеристик.

Також IoT застосовується і в складській логістиці. За допомогою смарт-менеджменту з застосуванням регулювання споживання електроенергії вдається зменшити витрати на утримання складських приміщень, а маркування піддонів та продукції саме методом Інтернету речей сприяє смарт-інвентаризації.

Застосування штучного інтелекту в логістичних процесах відкриває широкі можливості для постачальників послуг логістики, дозволяючи отримати конкурентну перевагу. Це визволяє людські ресурси для більш складних завдань, таких як стратегічне планування та прийняття рішень.

Системи на основі штучного інтелекту автоматизують процеси від генерації замовлень до керування рівнем запасів, роблячи логістичні операції ефективнішими та менш часовитратними. Алгоритми штучного інтелекту забезпечують аналіз великих обсягів даних, що дозволяє підприємствам приймати обґрунтовані рішення, оптимізувати маршрути, прогнозувати попит та підвищувати надійність та швидкість доставки.

Штучний інтелект також покращує безпеку складів, виявляючи потенційні проблеми та вчасно попереджаючи про них. Однак важливо враховувати етичні та соціальні аспекти

використання цієї технології, зокрема стосовно збереження робочих місць та приватності даних.

Щодо автоматизації логістичного процесу. Системи Управління Складами (WMS) — це програмні комплекси, розроблені для ефективного контролю та оптимізації всіх аспектів складської діяльності в реальному часі. Основні функції WMS включають автоматизацію ведення обліку запасів, відстеження руху товарів, оптимізацію маршрутів комплектації, планування інвентаризацій, а також ведення документації про всі операції на складі.

Ці системи дозволяють підприємствам максимально використовувати простір складу, ефективно розподіляти робочі ресурси, спрощувати ведення обліку та зменшувати час на виконання операцій. WMS інтегруються з різними технологіями, включаючи штучний інтелект, IoT та мобільні додатки, щоб забезпечити оптимальну роботу складського процесу в умовах сучасного бізнесу.

Щодо технологій управління запасами. У статті наводиться два інноваційних методи – Just-in-Time та Vendor-Managed Inventory. Ці системи представляють собою ефективні стратегії управління запасами, спрямовані на забезпечення максимальної ефективності та оптимізації логістичних процесів. JIT прагне до мінімізації запасів, забезпечуючи доставку матеріалів або товарів у потрібну кількість в потрібний момент, тим самим зменшуючи витрати на утримання запасів. З іншого боку, VMI передбачає активну участь постачальників у управлінні запасами, де вони відповідають за поповнення запасів на складі клієнта.

Ці методи сприяють підвищенню ефективності ланцюга поставок, зниженню витрат на утримання запасів і покращанню обслуговування клієнтів, а ось який саме з них обрати – залежить від особливостей ситуації.

Але існують деякі проблеми у застосуванні наведених технологій. Основні – це складність впровадження, високі витрати на розробку, а також застереження стосовно кібербезпеки, що теж необхідно враховувати.

Розглянуті логістичні інноваційні проекти мають на меті оптимізацію витрат і максимальну економію для підприємств, що дозволить їм у майбутньому реалізуватися навіть у тих компаніях, які поки що використовують старі методи перевезення та зберігання. Сучасні методи оптимізації логістичних процесів є необхідним елементом стратегії підприємства, спрямованої на досягнення максимальної продуктивності та задоволення потреб сучасного ринку.

Список літератури

1. Резнік Н. П., Руденко С. В., Пилипчук К. М. Основні характеристики поняття логістики і системи управління ланцюгами постачань. *Innovation and Sustainability*. 2022. №3. С. 95-102.
2. Дудар Т.Г., Волошин Р.В. Основи логістики.
3. Колешня Я.О. , Кравець А.І. Інтернет речей у логістиці.
4. Macaulay J., Buckalew L., Chung G. Internet of things in logistics. A collaborative report by DHL and CISCO on Implications and use cases for the logistics industry. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <file:///C:/Users/USER/Downloads/dhl-trend-report-internet-of-things.pdf>
5. Штучний інтелект у логістиці та вантажних перевезеннях. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://logist.today/uk/dnevnik_logista/2019-12-22/iskusstvennyj-intellekt-v-logistike-i-gruzovyhperevozkah/
6. Автоматизація та роботизація складу і логістичних підприємств . [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sunone.com.ua/articles-uk/avtomatizaciya-ta-robotizaciya-skladu-i-logistichnih-pidpriemstv/>
7. Косарева Т. В. Логістична система: сутність дефініцій / Косарева Т. В. – Економіка АПК, 2018. – 56 с.
8. What Is The Difference Between VMI and Just In Time? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bcepi.com/fasteners-101/vendor-managed-inventory-or-just-in-time>

References

1. Reznik N. P., Rudenko S. V., Pylypchuk K. M. Basic characteristics of the concept of logistics and supply chain management system. *Innovation and sustainability*. 2022. № 3. P. 95-102.
2. Dudar T.G., Voloshyn R.V. Basics of logistics.
3. Koleshnia Ya.O. , Kravets A.I. Internet of things in logistics.
4. Macaulay J., Buckalew L., Chung G. Internet of things in logistics. A collaborative report by DHL and CISCO on Implications and use cases for the logistics industry. [Internet - resource]. – Access mode: <file:///C:/Users/USER/Downloads/dhl-trend-report-internet-of-things.pdf>
5. Artificial intelligence in logistics and freight transportation. [Internet - resource]. – Access mode: https://logist.today/uk/dnevnik_logista/2019-12-22/iskusstvennyj-intellekt-v-logistike-i-gruzovyhperevozkah/
6. Automation and robotization of warehouse and logistics enterprises. [Internet - resource]. – Access mode: <https://sunone.com.ua/articles-uk/avtomatizaciya-ta-robotizaciya-skladu-i-logistichnih-pidpriemstv/>

7. Kosareva T.V. Logistics system: the essence of definitions / Kosareva T.V. – Economy of the APC, 2018. – 56 p.

8. What Is The Difference Between VMI and Just In Time? [Internet - resource]. – Access mode: <https://www.bcepi.com/fasteners-101/vendor-managed-inventory-or-just-in-time>

УДК 330.364:330.131.7

JEL classification M21

Алла ТКАЧЕНКО

д.е.н, професор, зав кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності

Національний університет «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1843-2579>

Данило МЕЖЕРИЦЬКИЙ

аспірант кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності

Національний університет «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-2974-6780>

РОЛЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ЗАХИЩЕНОСТІ ЯК ІНСТРУМЕНТУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАБІЛЬНОСТІ БІЗНЕСУ

***Анотація:** Економічна захищеність суб'єкта господарювання — це такий стан корпоративних ресурсів (капіталу, персоналу, технології та інформації, техніки та устаткування, прав) і підприємницьких можливостей, за якого гарантується найбільш ефективно їхнє використання для стабільного функціонування та динамічного науково-технічного й соціального розвитку, запобігання внутрішнім і зовнішнім негативним впливам (загрозам). Потреба постійного дотримання економічної захищеності зумовлюється об'єктивно наявним для кожного суб'єкта господарювання завданням забезпечення стабільності функціонування та досягнення головних цілей своєї діяльності. Рівень економічної захищеності суб'єкта господарювання залежить від того, наскільки продуктивно його керівництво та фахівці будуть здатні ухилитися від потенціальних загроз. Економічна захищеність суб'єкта господарювання характеризується сукупністю якісних і кількісних показників, найважливішим серед яких вважається її рівень, який визначається станом використання корпоративних ресурсів за критеріями рівня економічної безпеки підприємства. Цей показник залежить від спроможності керівництва суб'єкта господарювання та фахівців ефективно уникнути можливих небезпек і ліквідувати шкідливі наслідки окремих від'ємних складових внутрішнього та зовнішнього середовища. Система економічної захищеності суб'єкта господарювання не може бути шаблонною. Вона має бути унікальною для кожного суб'єкта господарювання, оскільки*

залежить від особливостей кожної організації (рівня розвитку, структури, величини, виробничого потенціалу та ефективності його використання, пряму діяльності, кваліфікації кадрів, виробничої дисципліни, конкурентного середовища, місця розташування, ризикованості виробництва, наявності секретних матеріалів та ступеня їх секретності тощо). Багато завдань, які постають перед системою безпеки суб'єкта господарювання, не можуть бути виконані самотійно, без необхідних рішень, що приймаються на більш високому рівні, передусім на державному. Система безпеки суб'єкта господарювання повинна бути комплексною. Вона покликана забезпечити безпеку економічну, науково-технічну, кадрову, інтелектуальну екологічну, інформаційну, фізичну, техногенну, пожежну, зв'язку тощо.

Ключові слова Економічна захищеність, загроза, кризовий стан, безпека, рівень економічної безпеки, економічна безпека, ефективність

Alla TKACHENKO

Doctor of Science (Economics), prof.,

Head of the Department of “Entrepreneurship, Trade and Exchange Activity”

National University “Zaporizhzhia Polytechnic”

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1843-2579>

Danylo MEZHERYTSKYI

PhD student of the the Department of “Entrepreneurship, Trade and Exchange Activity”

National University “Zaporizhzhia Polytechnic”

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-2974-6780>

THE ROLE OF ECONOMIC SECURITY AS A TOOL FOR ENSURING BUSINESS STABILITY

Abstract *The economic security of a business entity is a state of corporate resources (capital, personnel, technology, information, machinery and equipment, rights) and entrepreneurial opportunities which guarantees the most efficient use thereof for stable functioning and dynamic scientific, technical and social development, and also for prevention of internal and external negative influences (threats). The need for constant observance of economic security is determined by the objective task of ensuring stable functioning and achievement of the main goals of its activities for each business entity. The level of economic security of a business entity depends*

on how efficiently its management and specialists are able to evade potential threats. Economic security of a business entity is characterized by a set of qualitative and quantitative indicators, the most important of which is its level. This level is determined by the state of use of corporate resources according to the criteria of the level of economic security of the enterprise. This indicator depends on the ability of the entity's management and specialists to effectively avoid possible dangers and eliminate the harmful effects of certain negative components of the internal and external environment. The economic security system of a business entity cannot be a template. It must be unique for each business entity. It depends on the specifics of each organization (level of development, structure, size, production potential and efficiency of its use, line of business, personnel qualifications, production discipline, competitive environment, location, riskiness of production, availability of classified materials and the degree of their secrecy, etc.). Many tasks facing the security system of a business entity cannot be performed independently, without the necessary decisions made at a higher level, primarily at the state level. The security system of a business entity should be comprehensive. It should ensure economic, scientific and technical, personnel, intellectual, environmental, informational, physical, man-made, fire, communication, etc. security.

Keywords *Economic security, threat, crisis, security, level of economic security, economic safety, efficiency*

Вступ та постановка проблеми. Потреба постійного дотримання економічної захищеності зумовлюється об'єктивно наявним для кожного суб'єкта господарювання завданням забезпечення стабільності функціонування.

Постійною загрозою для будь-якого бізнесу, яку складно спрогнозувати та абсолютно викоринити є поява криз. . За аналітичними даними «великої четвірки» аудиторів (KPMG, EY, Deloitte, PwC) у рейтингу найсерйозніших загроз для бізнесу займають економічні кризи. Їх поширення є наслідком ілюзій власників бізнесу, які переконані, що, здійснюючи тотальний контроль за співробітниками, змінюючи тактики й стратегії управління бізнесом, підприємству вдасться уникнути економічних негараздів. Але, на жаль, це лише ілюзії, які не мають нічого спільного з практикою. Тож, стає очевидним, що вжиття заходів запобігання кризових явищ у суб'єкта господарювання є одним із ключових завдань бізнесу, що в цілому сприяє зростанню економічної захищеності організації.

Мета статті – обґрунтування ролі економічної захищеності як інструменту забезпечення стабільності бізнесу.

Аналіз літературних джерел. Над питаннями економічної захищеності суб'єкта господарювання працює численна когорта науковців та практиків, оскільки в українських компаніях це продовжує залишатися однією з найбільш актуальних проблематик. Серед численних напрацювань на особливу увагу заслуговують праці Васильціва Т., Заїчковського А., Іванюти Т., Петровича Й., Пожуєвої Т. А., Шваба Л., Шульги І., Штамбурга Н. та ін. Проте, незважаючи на безліч наукових досліджень з питань формування економічної захищеності, до тепер залишаються не в повній мірі вивченими питання щодо запровадження в корпоративному секторі економіки забезпечення економічної безпеки бізнесу. Варто мати на увазі, що першочергова роль у площині економічного убезпечення бізнесу мають первинні економічні, організаційні та правові заходи, котрі формують підґрунтя економічної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Формування сприятливого, прозорого та передбачуваного правового і економічного поля для реалізації громадянами права на підприємницьку діяльність є невід'ємною компонентою належного соціально-економічного розвитку держави, пріоритетною функцією органів державного управління в умовах ринкової економіки, реалізація якої необхідна для демократизації суспільства, забезпечення добробуту громадян, формування цивілізованого конкурентного середовища. Відповідно доцільно говорити про наявність взаємозв'язку між забезпеченням вільного підприємництва, сприятливого економіко-правового середовища бізнесу та соціально-економічним зростанням держави і як наслідок формування визначальних складників системи безпеки національної економіки [1, с. 9].

Розвиток наукових знань в царині економічної безпеки дозволяє зробити висновок про виокремлення в системі економічних наук цих знань та формування окремого вектора, присвяченого проблематиці економічної безпеки. Попри це, не зайвим буде згадати, що до сьогодні зміст економічної безпеки як економічної категорії залишається предметом численних дискусій. Тому стає необхідним злиття та єднання існуючих підходів до тлумачення теорії економічної безпеки. Узагальнення цих підходів дозволяє зробити висновок про розгляд економічної безпеки з огляду на її процесні, ситуаційні й системні аспекти, в межах яких економічна безпека поділяється за тими чи іншими критеріями. Дослідження наукової літератури, присвяченої економічній безпеці суб'єктів господарювання, дозволяє узагальнити існуючі на сьогодні її визначення, виокремивши дві парадигми щодо тлумачення її змісту.

Першою з них є парадигма захищеності, яка ґрунтується на розумінні економічної безпеки як способі заперечення небезпеки.

Другою парадигмою є парадигма ствердження, яка ґрунтується на розумінні економічної безпеки як способі затвердження суб'єкта господарювання в формі його функціонування й розвитку через реалізацію й відтворення наявного в нього потенціалу як сукупності можливостей, якими користується або може скористатися суб'єкт господарювання з метою здійснення задекларованої ним місії, досягнення встановлених ним цілей, вирішення поставлених ним задач й реалізації заявлених ним інтересів. Наразі дуже важливого (якщо не вирішального) значення набуває економічна безпека всіх суб'єктів підприємницької.

Економічна безпека суб'єкта господарювання — це такий стан корпоративних ресурсів (ресурсів капіталу, персоналу, технології та інформації, техніки та устаткування, прав) і підприємницьких можливостей, за якого гарантується найбільш ефективно їхнє використання для стабільного функціонування та динамічного науково-технічного й соціального розвитку, запобігання внутрішнім і зовнішнім негативним впливам (загрозам).

Потреба постійного дотримання економічної безпеки зумовлюється об'єктивно наявним для кожного суб'єкта господарювання завданням забезпечення стабільності функціонування та досягнення головних цілей своєї діяльності [3, с. 466].

Таке визначення економічної безпеки підприємства дозволяє показати, що підприємство, яке знаходиться в ситуації невизначеності, непередбачуваності, зміни як внутрішніх умов господарювання, так і зовнішніх: політичних, макроекономічних, екологічних, правових — в умовах жорсткої конкуренції приймає ризикові рішення, досягає запобігання, послаблення або захищеності від наявних або вірогідних загроз та небезпек ; що в даних умовах воно забезпечує досягнення цілей бізнесу. В такій ситуації ресурси суб'єкта господарювання (земля, капітал, праця, підприємницькі здібності, інтелектуальна власність, інформація, технології тощо) використовуються не тільки для запобігання ризикам та небезпекам, але й передусім для досягнення цілей бізнесу. Виявлення, своєчасне попередження ризиків та небезпек, використання ресурсів для запобігання нанесенню шкоди, прийняття ризикових рішень, боротьба з конкурентами тощо — це шлях для досягнення стратегічних цілей бізнесу [4, с. 18].

В умовах циркулярної економіки суб'єкти господарювання функціонують у динамічному, проблематичному, нестабільному та майже не передбачуваному зовнішньому середовищі. Це обумовлює актуальність забезпечення економічної безпеки суб'єкта господарювання, що є однією з провідних питань, котрі фігурують перед українськими підприємствами.

Рівень економічної безпеки суб'єкта господарювання залежить від того, наскільки продуктивно його керівництво та фахівці будуть здатні ухилитися від потенціальних загроз, а також на скільки вони здатні усунути шкідливі наслідки поодиноких від'ємних складових внутрішнього та зовнішнього середовища.

Джерелами негативного впливу на економічну безпеку підприємства можуть бути:

- свідомі чи несвідомі дії окремих посадових осіб і суб'єктів господарювання;
- збіг об'єктивних обставин (стан фінансової кон'юнктури на ринках даного підприємства, наукові відкриття й технологічні розробки, форсмажорні обставини тощо) [5, с. 510].

Фактори негативного впливу на економічну безпеку можуть бути об'єктивними та суб'єктивними. Об'єктивними вважаються такі негативні впливи, які виникають без участі та мимоволі конкретного підприємства чи його окремих робітників, а суб'єктивні є наслідком неефективної роботи підприємства в цілому чи його робітників (перш за все керівників та функціональних менеджерів) [6, с. 278].

Провідна мета економічної безпеки суб'єкта господарювання полягає в тому, щоб гарантувати його стабільне й максимально продуктивне функціонування сьогодні та високий потенціал розвитку в майбутньому. До основних функціональних цілей економічної безпеки належать:

- забезпечення високої фінансової ефективності роботи, фінансової стійкості й незалежності суб'єкта господарювання;
- забезпечення технологічної незалежності та досягнення високої конкурентоспроможності технічного потенціалу;
- досягнення високої ефективності менеджменту, оптимальної і ефективної організаційної структури управління суб'єкта господарювання;
- мінімізація руйнівного впливу результатів виробничо-господарської діяльності на стан навколишнього середовища;
- якісна правова захищеність усіх аспектів діяльності суб'єкта господарювання;
- забезпечення захисту інформаційного поля, комерційної таємниці і досягнення необхідного рівня інформаційного забезпечення роботи всіх підрозділів суб'єкта господарювання;
- ефективна організація безпеки персоналу суб'єкта господарювання, його капіталу та майна, а також комерційних інтересів [7, с. 105].

Економічна безпека суб'єкта господарювання характеризується сукупністю якісних і кількісних показників, найважливішим серед яких вважається рівень економічної безпеки,

який визначається станом використання корпоративних ресурсів за критеріями рівня економічної безпеки підприємства. Цей показник залежить від спроможності керівництва суб'єкта господарювання та фахівців ефективно уникнути можливих небезпек і ліквідувати шкідливі наслідки окремих від'ємних складових внутрішнього та зовнішнього середовища.

З метою досягнення найбільш високого рівня економічної безпеки суб'єкт господарювання має проводити роботу із забезпечення максимальної безпеки основних функціональних складових своєї роботи.

Функціональні складові економічної безпеки суб'єкта господарювання – це сукупність основних векторів його економічної безпеки, що істотно відрізняються один від одного за своїм змістом [8, с. 490].

Серед функціональних складових належного рівня економічної безпеки фінансова складова вважається провідною й вирішальною, оскільки за ринкових умов господарювання фінанси є «двигуном» будь-якої економічної системи.

Фінансова безпека суб'єкта господарювання це такий фінансовий стан, який характеризується:

- збалансованістю і якістю сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, що використовуються суб'єктом господарювання;
- стійкістю до внутрішніх і зовнішніх загроз;
- здатністю фінансової системи суб'єкта господарювання забезпечувати реалізацію його фінансових інтересів, місії та завдань достатніми обсягами фінансових ресурсів;
- забезпечувати розвиток цієї фінансової системи.

Слід відзначити, що цей вид економічної безпеки характеризує фінансову забезпеченість суб'єкта господарювання. Про ослаблення фінансової безпеки свідчать показники, серед яких основними є такі: зниження ліквідності; підвищення дебіторської та кредиторської заборгованості; зниження фінансової стійкості тощо. За дану складову економічної безпеки відповідають фінансові й економічні служби суб'єкта господарювання.

На фінансову складову економічної безпеки суб'єкта господарювання впливають такі чинники:

- внутрішні негативні дії (неефективне фінансове планування та управління активами; малоефективна ринкова стратегія; помилкова цінова й кадрова політика);
- зовнішні негативні дії (спекулятивні операції на ринку цінних паперів; цінова та інші форми конкуренції; лобіювання конкурентами недостатньо продуманих рішень органів влади);

- форс-мажорні обставини (стихийне лихо, страйки, військові конфлікти) та обставини, наближені до форс-мажорних (несприятливі законодавчі акти, ембарго, блокада, зміна курсу валют тощо) [9, с.495].

Технологічна складова. До основних негативних впливів відносять:

- дії, спрямовані на підрив технологічного потенціалу суб'єкта господарювання;
- порушення технологічної дисципліни;
- моральне старіння технологій, що використовуються. Протидією повинна займатися технологічна служба (контроль за дотриманням технологічної дисципліни, вдосконалення існуючих та розробка нових ефективних технологій і т.п.).

Правова складова. Основними загрозами безпеці є:

- недостатня правова захищеність інтересів підприємства в договірній та іншій діловій документації;
- порушення юридичних прав підприємства та його працівників;
- навмисне чи ненавмисне розголошення комерційно важливої інформації;
- порушення норм патентного права.

Протидією повинна займатися юридична і патентно-ліцензійна служба [10, с. 569].

Кадрова складова дає уяву про забезпечення підприємства необхідними кадрами. До основних негативних впливів на цю складову економічної безпеки підприємства належать: плінність кадрів; фізичне старіння кадрів, старіння їхніх знань і кваліфікації; низька кваліфікацію кадрів; поєднання основної діяльності з роботою в інших організаціях, що супроводжується як низькою віддачею працівника, так і з можливим виходом конфіденційної інформації за межі підприємства. За дану складову безпеки повинна відповідати кадрова служба (відділ кадрів) [9, с. 496].

Інформаційна складова. Рівень даної складової економічної безпеки визначається часткою неповної, неточної та суперечливої інформації, використовуваної в процесі прийняття управлінських рішень.

Протидією повинна займатися інформаційно-аналітична служба спільно зі службою охорони (аналіз достовірності інформації, що надходить, збір, накопичення, систематизація та зберігання інформації, захист інформації від несанкціонованого доступу, підтримка зв'язків з діловими партнерами і широкими верствами громадськості).

Екологічна складова. Негативні впливи на економічну безпеку підприємства, що відносяться до даної складової проявляються в такому: загроза здоров'ю працівників підприємства: втрата прибутку внаслідок високого рівня екологічних штрафів та платежів;

зниження конкурентоздатності підприємства й виробленої продукції; підрив іміджу підприємства.

Протидією таким впливам повинна займатися служба екологічної безпеки підприємства, через здійснення постійного контролю та моніторингу екологічності всіх сторін діяльності підприємства.

Питання щодо охорони екологічної безпеки суспільства від суб'єктів господарювання, що здійснюють виробничо-комерційну діяльність, можна вирішити тільки через розробку і ретельне дотримання національних (міжнародних) норм мінімально припустимого вмісту шкідливих речовин, які потрапляють у навколишнє середовище, а також дотримання екологічних параметрів продукції, що виготовляється. Підприємства-продуценти добровільно не будуть цього робити, бо такі заходи потребують додаткових витрат на очисні споруди та на відповідні ефективні екологічно чисті технології. Єдиним чинником, що спонукає суб'єкт господарювання, до належної екологізації виробництва, є застосування відчутних штрафів за порушення національного екологічного законодавства [9, с. 499].

Силова складова. До основних негативних впливів, що характеризує цю складову, відносять:

- фізичні та моральні впливи, спрямовані на конкретних менеджерів, та передусім керівництва і провідних фахівців суб'єкта господарювання з метою завдати шкоди їх здоров'ю (фізичному та психологічному), а також репутації та матеріальному достатку, що становить загрозу нормальній діяльності підприємства;

- негативні впливи, які заподіюють шкоду майну суб'єкта господарювання, несуть загрозу зниження вартості його активів і втрати економічної незалежності (у тому числі, доступ до конфіденційної інформації підприємства, включаючи промислове шпигунство; дезінформація; знищення інформації тощо).

За межами загальноприйнятих функціональних складових економічної безпеки суб'єкта господарювання, можна також виділити інвестиційну складову. Адже інвестиційна діяльність суб'єкта господарювання у вигляді вкладання грошових коштів у виробничі проекти, цінні папери, нерухомість, статутні фонди інших підприємств, дорогоцінні метали, ринкова вартість яких постійно зростає і приносить дохід у вигляді відсотків, дивідендів, прибутку від перепродажу - сприяє зміцненню фінансового стану організації.

Серед негативних явищ впливу на інвестиційну складову економічної безпеки суб'єкта господарювання можна виділити наступні:

- некваліфікований менеджмент проекту і як наслідок - інвестування коштів у неприбутковий або навіть збитковий проект.

- невірне установлення співвідношення між інвестиційною безпекою підприємства та інвестиційною безпекою проекту.

- помилки в обґрунтування загально-корпоративної та конкурентної стратегії суб'єкта господарювання. Підвищення рівня інвестиційної безпеки технічного розвитку забезпечує зростання конкурентоспроможності продукції та суб'єкта господарювання в цілому в довгостроковому періоді.

Забезпечення економічної безпеки суб'єкта господарювання вимагає створення суб'єктом господарювання власної системи безпеки. Даючи характеристику системи економічної безпеки суб'єкта господарювання, слід спочатку визначити деякі методологічні положення:

1. Система економічної безпеки суб'єкта господарювання не може бути шаблонною. Вона має бути унікальною для кожного суб'єкта господарювання, оскільки залежить від особливостей кожної організації (рівня розвитку, структури, величини, виробничого потенціалу та ефективності його використання, напряму діяльності, кваліфікації кадрів, виробничої дисципліни, конкурентного середовища, місця розташування, ризикованості виробництва, наявності секретних матеріалів та ступеня їх секретності тощо).

2. Система безпеки суб'єкта господарювання повинна бути самостійною відокремленою від аналогічних систем інших виробничих одиниць. Але її відокремленість відносна. Багато завдань, які постають перед системою безпеки суб'єкта господарювання, не можуть бути виконані самостійно, без необхідних рішень, що приймаються на більш високому рівні, передусім на державному. Служба безпеки конкретного суб'єкта господарювання залежить також від активності протидії служб безпеки конкурентів та, в першу чергу, від їх розвідувальних підрозділів. Вона створюється та функціонує на основі прийнятих законодавчих в державі актів, наявності та можливості придбати засоби захисту, рівня підготовки та кваліфікації кадрів тощо.

3. Система безпеки суб'єкта господарювання повинна бути комплексною. Вона покликана забезпечити безпеку економічну, науково-технічну, кадрову, інтелектуальну екологічну, інформаційну, фізичну, техногенну, пожежну, зв'язку тощо. Враховуючи перераховане, до складу системи економічної безпеки повинні входити відповідні елементи, органи, сили, засоби. Лише комплексність системи економічної безпеки може забезпечити відповідну надійність безпеки суб'єкта господарювання.

Але основним положенням є дієвість та ефективність економічної безпеки, оскільки унікальність, самостійність та комплексність системи економічної безпеки не дає жодної гарантії, що ця система буде діяти, окрім того, діяти ефективно [4, с. 19-20].

Загальна схема процесу організації економічної безпеки включає такі дії (заходи), що виконуються послідовно або одночасно:

- формування необхідних корпоративних ресурсів (капіталу, персоналу, прав, інформації, технології та устаткування);
- загальне стратегічне прогнозування та планування економічної безпеки за функціональними складовими;
- стратегічне планування фінансово-господарської діяльності організації;
- загальне тактичне планування економічної безпеки за функціональними складовими;
- тактичне планування фінансово-господарської діяльності організації;
- оперативне управління фінансово-господарською діяльністю організації;
- здійснення функціонального аналізу рівня економічної безпеки;
- загальне оцінювання досягнутого рівня економічної безпеки [11].

Висновки.

Першорядним завданням економічної захищеності суб'єкта господарювання передусім є прогнозування та випередження вірогідних небезпек, що спричиняють кризовий стан суб'єкта господарювання, а також своєчасне запровадження стратегії антикризового менеджменту, яка спрямована на мінімізацію прояву кризового стану; зниження зовнішніх і внутрішніх небезпек економічному стану організації, зокрема її матеріальним, фінансовим, кадровим, інформаційним ресурсам. Варто мати на увазі, що першочергова роль у площині економічного убезпечення бізнесу мають первинні економічні, організаційні та правові заходи, котрі формують підґрунтя економічної безпеки. Все це має бути розроблено на основі комплексу заходів організаційного та економіко-правового характеру.

Список літератури

1. Васильців Т.Г. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення: Монографія. – Львів: Арал, 2008. – 384с.
2. . Шульга І.П. Економічна безпека підприємства як економічна категорія // Академічний огляд. - 2010, №2. - С. 37 - 44.
3. Економіка підприємства: Підручник / За заг. ред. С. Ф. По-кропивного. - Вид. 2-ге, перероб. та доп. — К.: КНЕУ, 2003.— 528 с.,іл.
4. . Іванюта Т. М., Заїчковський А. О. Економічна безпека підприємства: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] - К.: Центр учбової літератури, 2009. - 256 с.

5. Шваб Л. І. Економіка підприємства: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. 2-е вид. — К.: Каравела, 2015. - 568 с.
6. Горлачук В.В., Яненкова І.Г. Економіка підприємства: Навчальний посібник. - Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 344 с.
7. Конспект лекцій з дисципліни «Економіка підприємства» (для студентів заочної форми навчання за напрямом підготовки 0501 - "Економіка і підприємництво", 0502 – «Менеджмент») Укл. Склярук Н.І., Славута О.І., - Харків: ХНАМГ, 2007. – 122 с.
8. Штамбург Н.В. Складові економічної безпеки підприємства // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. - 2011 р., № 1 (4). - С. 490 - 496.
9. Економіка підприємства: Підручник / За загальною редакцією Й.М. Петровича. - 2-ге вид., виправл. - Львів: «Магнолія 2006», 2007. - 580 с.
10. Экономика предприятия: Учебное пособие / Под общ. Ред. д.э.н., проф. Л.Г. Мельника. - Сумы: ИТД «Университетская книга», 2002. - 632 с.11
11. Ткаченко А.М., Резніков О.Л. Оцінка рівня економічної безпеки підприємства // Економічний вісник України.- 2010, №1. - С. 101 - 106.
12. Пожуєва Т.О. Роль стратегічних імперативів для економічної захищеності підприємств Вісник Донбаської державної машинобудівної академії. № 3 (39), 2016. С. 142-146

References

1. Vasylytsiv T.H. (2008). Ekonomichna bezpeka pidprijemnytstva Ukrainy: stratehiia ta mekhanizmy zmitsnennia. [Economic Security of Ukrainian Entrepreneurship: Strategy and Mechanisms for Strengthening]. Lviv
2. Shulha I.P. (2010) Ekonomichna bezpeka pidprijemstva yak ekonomichna katehoriia [Economic security of an enterprise as an economic category]. Akademichnyi ohliad - Academic review. № 2, pp. 37-44
3. Pokropyvnyi S. F. (2003). Ekonomika pidprijemstva [Economy of enterprise]. Kyiv
4. Ivaniuta T. M., Zaichkovskiy A. O. (2009). Ekonomichna bezpeka pidprijemstva [Economic security of the enterprise]. Kyiv
5. Shvab L. I. (2015). Ekonomika pidprijemstva [Economy of enterprise]. Kyiv
6. Horlachuk V.V., Yanenkova I.H. (2010). Ekonomichna bezpeka pidprijemstva [Economic security of the enterprise]. Mykolayv
7. Skliaruk N.I., Slavuta O.I. (2007). Konspekt lektsii z dystsypliny «Ekonomika pidprijemstva» [Lecture notes in the discipline «Economy of enterprise»]. Kharkiv

8. Shtamburh N.V. (2011) Skladovi ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva [Components of economic security of the enterprise]. Biuletен Mizhnarodnoho Nobelivskoho ekonomichnoho forumu - Bulletin of the International Nobel Economic Forum. № 1 (4), pp. 490 — 496.

9. Petrovich Y.M. (2007). Ekonomika pidpriemstva [Economy of enterprise]. Lviv

10. Melnyk L.G. (2002). Ekonomika pidpriemstva [Economy of enterprise]. Sumy

11. Tkachenko A.M., Reznikov O.L. (2010). Otsinka rivnia ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva [Assessment of the level of economic security of the enterprise]. Ekonomichni visnyk Ukrainy - Economic Bulletin of Ukraine, №1, pp. 101 — 106

12. Pozhuieva T.O. (2016). Rol stratehichnykh imperatyviv dlia ekonomichnoi zakhyshchenosti pidpriemstv [The role of strategic imperatives for economic security of enterprises]. Visnyk Donbaskoi derzhavnoi mashynobudivnoi akademii - Bulletin of Donbass State Machine-Building Academy, № 3 (39), pp. 142-146

УДК 332.1: 334.012.23

JEL classification: H56 B 55

Ольга ДОРОНІНА

д.е.н., професор,

Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна

<https://orcid.org/0000-0001-7430-4881>

Єгор КРАВЕЦЬ

магістрант,

Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна

ПОТЕНЦІАЛ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ ЯК ІМПЕРАТИВ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ

***Анотація:** Стаття присвячена узагальненню особливостей соціального підприємництва як інноваційного виду підприємницької діяльності та обґрунтуванню його потенціалу в повоєнному відновленні економіки України. За результатами узагальнення підходів до визначення сутності соціального підприємництва за його ключовими ознаками визначено, що соціальне підприємництво є новітньою формою організації підприємницької діяльності та наразі розглядається як спосіб задоволення соціальних потреб суспільства, драйвер позитивних інноваційних змін в суспільстві, середовище створення соціально значущих продуктів та послуг. На основі вивчення наукових публікацій за темою дослідження складено порівняльну характеристику рис соціального та класичного підприємництва, що дозволить їх більш чітко розрізняти у вітчизняній практиці (порівняння проведено за такими ознаками: основна мета створення та діяльності; пріоритетний напрям діяльності; законодавча регульованість; джерела фінансування; розподіл і використання прибутку; основні групи ризиків; ціннісна пропозиція; пріоритети інноваційної діяльності; пріоритети в управлінні персоналом). Обґрунтовано, що потужним потенціалом для розвитку соціального підприємництва є залучення до цього виду діяльності тих категорій громадян, які мають додаткові державні гарантії щодо працевлаштування (особи з інвалідністю, ветерани та учасники бойових дій, внутрішньо переміщені особи, молодь у віці до 35 років,*

жінки). *Визначено напрями, що розкривають потенціал розвитку соціального підприємництва в Україні в контексті повоєнного відновлення.*

Ключові слова: *соціальне підприємництво, повоєнне відновлення, підприємницька діяльність, ринок праці, безробітні, соціальні потреби.*

Olha DORONINA

Doctor of Economics, Professor,

Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-7430-4881>

Yehor KRAVETS

graduate student,

Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine

POTENTIAL FOR THE DEVELOPMENT OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP IN UKRAINE AS AN IMPERATIVE OF THE POST-WAR ECONOMY RECOVERY

Abstract: *The article is devoted to summarizing the features of social entrepreneurship as an innovative type of entrepreneurial activity and substantiating its potential in the post-war recovery of Ukraine's economy. According to the results of the generalization of the approaches to defining the essence of social entrepreneurship according to its key features. It was determined that social entrepreneurship is the newest form of organizing entrepreneurial activity and is currently considered as a way to meet the social needs of society, a driver of positive innovative changes in society, and an environment for creating socially significant products and services. Based on the study of scientific publications on the topic of the study, a comparative description of the features of social and classical entrepreneurship was compiled, which will allow them to be more clearly distinguished in domestic practice (the comparison was made according to the following characteristics: the main purpose of creation and activity; priority direction of activity; legislative regulation; sources of financing; distribution and use of profit; main groups of risks; value proposition; priorities of innovative activity; priorities in personnel management). It is substantiated that a powerful potential for the development of social entrepreneurship is the involvement in this type of activity of those categories of citizens who have additional state guarantees for employment (persons with disabilities, veterans and combatants, internally displaced persons, youth under the*

age of 35, women). Areas that reveal the potential of social entrepreneurship development in Ukraine in the context of post-war recovery have been identified.

Keywords: *social entrepreneurship, post-war recovery, entrepreneurial activity, labor market, unemployed, social needs*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливим науковими чи практичними завданнями. З лютого 2022 р. економіка України функціонує в умовах воєнного стану, який спричиняє руйнівний вплив на всі макроекономічні показники, призводить до негативних явищ в соціальній сфері та демографічній ситуації. За 2022 р. у результаті повномасштабної війни, розв'язаної росією проти України, згідно з даними звіту ООН, українська економіка скоротилася більш ніж на 35%, а щомісячний дефіцит бюджету України оцінювався в 5 млрд дол. [7]. Реальний ВВП у 2022 році знизився на 29,1%. Спад реального ВВП був найглибшим за історію України, а рівень ВВП повернувся до початку 2000-х років [10, с. 11]. При цьому, зафіксовані прямі збитки станом на 24.02.2023 р. становили 135 млрд дол., а потреби на відбудову та відновлення – 411 млрд дол. [10, с. 5]. У 2023 р., попри продовження війни, українська економіка й ринок праці починають поступово відновлюватись. Так, у 3 кварталі 2023 р. ВВП України зріс на 9,3% порівняно з аналогічним періодом 2022 р. У 2023 р. НБУ прогнозує зростання ВВП на 4,9% р/р, Dragon Capital – на 5,2% р/р. У 2024 році ВВП зросте на 3-4% (прогноз МВФ), або на 3,6% (прогноз НБУ). При цьому, за 11 місяців 2023 р. дефіцит державного бюджету України та потреби в погашенні боргу склали 52,3 млрд дол., тоді як зовнішнє фінансування становило 37,4 млрд дол. [11]. Таким чином, очевидним є те, що повоєнне відновлення України буде непростим та тривалим, його активність залежатиме від тривалості та масштабів війни, але вже зараз на всіх рівнях управління мають напрацьовуватись програми відновлення та відбуватись ідентифікація тих чинників, що потенційно стануть чинниками відновлення та розвитку. У якості одного з таких чинників розглядаємо соціальне підприємництво (СП), що спроможне одночасно забезпечувати поживлення ділової активності та вирішення соціальних проблем. Вищевикладене обумовило вибір дослідження та постановку його цілі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Соціальне підприємництво в Україні розпочало розвиватись на основі досвіду країн світу, й перші згадки про відповідну термінологію також містяться у роботах зарубіжних науковців. Перші вітчизняні наукові дослідження в цій сфері як раз й були пов'язані з критичним оглядом такого досвіду та

визначенням перспектив його впровадження в нашій країні. Так, досвід розвитку соціального підприємництва в ЄС, що може бути використаний в Україні та проблеми розвитку соціального підприємництва проаналізовано в роботах Г.Ю.Мішук, Р.Р. Пилипчук [8], М.В. Школяр [15]. Наступні дослідження вже було присвячено практикам започаткування соціального підприємництва в Україні та його ролі в житті суспільства та країни. Міждисциплінарний характер соціального підприємництва та перспективи його розвитку як фактору сучасної соціальної роботи розкрито у статті Тарасенко Т., Бородіна Є. [14], дослідженню ролі соціального підприємництва в розвитку соціально-економічних відносин в Україні, визначенню проблем його розвитку та окресленню шляхів їх подолання присвячено дослідження Кифяк В. І., Малиш Л. Б. [6]. В нашому попередньому колективному дослідженні визначено роль соціального підприємництва як антикризового інструменту поживлення економіки та ринку праці, підтримки соціально-вразливих груп населення та вирішення нагальних соціальних потреб громад в умовах війни та повоєнного відновлення економіки України [4]. В той же час, контексті нових викликів, що стоять перед Україною, вивчення потенціалу розвитку соціального підприємництва як драйвера повоєнного відновлення не втрачає своєї актуальності та потребує нових досліджень.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є узагальнення особливостей соціального підприємництва як інноваційного виду підприємницької діяльності та обґрунтування його потенціалу в повоєнному відновленні економіки України.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Місія соціального підприємництва набуває особливої цінності в період економічної кризи, оскільки, по-перше, в цей час загострюються соціальні проблеми і їх вирішення стає життєво важливим для існування суспільства. По-друге, соціальне підприємництво сприяє створенню сприятливого бізнес-середовища, підтриманню активної громадської позиції, інновацій, суспільної солідарності, що створює передумови для більш м'якого і своєчасного виходу з кризи [2]. Сила соціального підприємництва полягає в його здатності привертати увагу до людини у всьому, до чого воно торкається, даючи можливість людям продуктивно працювати з технологіями, щоб створити довготривалу цінність для себе, організацій та суспільства в цілому [13].

Наразі в законодавстві України та науковій літературі відсутній єдиний підхід до визначення сутності соціального підприємництва, тлумачення його змісту відбувається

переважно через опис ключових характеристик та ознак, що відрізняють його від інших видів діяльності, зокрема соціально-відповідального бізнесу (табл. 1).

Таблиця 1 – Узагальнення підходів до визначення сутності соціального підприємництва за його ключовими ознаками

Підходи до визначення сутності соціального підприємництва	Ключові характеристики, ознаки соціального підприємництва
1	2
Соціальне підприємництво - це підприємництво, підприємство, підприємницька діяльність, покликані вирішити соціальні проблеми та задовольнити потреби суспільства. Соціальне підприємництво - це унікальна можливість поєднання соціальної місії з бажанням заробити гроші, надати певні послуги та продати товари; це відповідь суспільства на соціальні потреби [5]	Спосіб задоволення соціальних потреб суспільства
Соціальне підприємництво – це підприємництво створене з метою вирішення певної суспільної проблеми чи проблем шляхом підприємницької діяльності. Тобто основною відмінністю СП від звичайного підприємництва є мотив створення: в СП ним є вирішення соціальної проблеми та позитивні суспільні зміни, а у класичного підприємства – отримання прибутку [1]	Позитивні суспільні зміни – як мотив зачаткування СП
Соціальне підприємництво – підприємницька діяльність, спрямована на позитивні інноваційні зміни у суспільстві: пом'якшення або вирішення соціальних проблем за рахунок доходів, отриманих від власної діяльності [16]	Драйвер позитивних інноваційних змін в суспільстві
Соціальне підприємництво – це заснована на самоокупній основі господарська діяльність з виробництва соціально значущого продукту або послуги із застосуванням інноваційних рішень, які перетворюють на користь суспільства саму послугу або механізми її економічної реалізації. Кінцева мета такої діяльності – не отримання прибутку, а виробництво продукту або послуги, призначеної для вирішення суспільної проблеми [2]	Середовище створення соціально значущих продуктів та послуг
Соціальне підприємництво - бізнес, що має переважно соціальні цілі та доходи якого головним чином реінвестують у розвиток підприємства та/або спрямовують на громадські справи чи вирішення гострих соціальних проблем [15]	Реінвестиція доходів у громадські справи
Соціальне підприємство – це комплексна категорія, яка характеризує місію та напрям діяльності підприємства, з одного боку, та характер бізнес-процесів – з іншого. Соціальне підприємництво є своєрідною революцією бізнесу, наслідком генезису господарської діяльності, новітнім підходом до функціонування не лише прибуткових, а й неприбуткових організацій [6]	Новітній підхід до функціонування організацій, революція бізнесу

Соціальне підприємництво - це діяльність підприємств чи організацій, які функціонують з метою отримання прибутку і його спрямування на виконання соціальної місії в контексті вирішення суспільних проблем, або ж працюють у сфері неприбуткової діяльності, спрямованої на досягнення соціального ефекту [12]	Спрямування прибутку на виконання соціальної місії або неприбуткова діяльність
--	--

Джерело: складено авторами на основі [1,2,5,6,12,15,16]

Ще наприкінці 90-х років XX ст. дослідники EMES (європейської дослідницької мережі) виділили критерії, що стосуються як комерційної, так і соціальної складових частин соціального підприємництва. Було виділено 4 критерії підприємницької складової частини соціального підприємства [15, с. 84]:

1) безперервне виробництво товарів та/або надання послуг (соціальні підприємства, на відміну від інших некомерційних організацій, як правило, не займаються пропагандистською діяльністю, чи перерозподілом фінансових потоків; замість цього вони на постійній основі беруть безпосередню участь у виробництві товарів чи наданні послуг населенню);

2) високий ступінь автономії (соціальні підприємства мають бути створені з ініціативи групи людей і регулюються цією групою в рамках автономних проектів. Вони можуть отримувати підтримку з боку державних органів або комерційного сектору, але при цьому нікому не підпорядковуються і завжди мають право приймати рішення з урахуванням своїх власних позицій діяльність);

3) значний рівень економічного ризику (фінансова життєздатність соціальних підприємств залежить від зусиль її членів щодо забезпечення достатньої кількості фінансових ресурсів для підтримки і реалізації соціальної місії підприємства;

4) мінімальна кількість оплачуваної роботи – як більшість некомерційних організацій, соціальні підприємства можуть також поєднувати матеріальні та нематеріальні ресурси, добровільну, волонтерську і оплачувану діяльність працівників тощо.

Щодо соціальної складової, то було виділено 5 критеріїв [15, с. 85]:

1) мета діяльності спрямована на створення блага для суспільства загалом або певної групи людей зокрема;

2) соціальні підприємства мають створюватись з ініціативи групи людей, що належить до громади або до спільноти, яка має чітко виражену потребу чи мету, яку ця група хоче втілити в життя;

3) у процесі прийняття рішень голоси усіх членів правління є однаково важливими і не залежать від розміру частки їх фінансового вкладу в підприємство;

4) участь усіх зацікавлених сторін (наприклад, бенефіціарів, співробітників, волонтерів, органів державної влади, донорів та ін.);

5) обмежений розподіл прибутку (традиційно прибуток реінвестують у підприємство або спрямовується на підтримку соціальної цілі підприємства).

Вивчаючи наукові публікації за темою дослідження можемо скласти порівняльну характеристику рис соціального та класичного підприємництва (табл. 2), що дозволить їх більш чітко розрізнити у вітчизняній практиці, хоча повністю підтримуємо думку одного з амбасадорів соціального підприємництва в Україні А.Корнецького відносно того, що в умовах війни в Україні кожен бізнес має бути соціальним (тобто долучатись до вирішення важливих соціальних проблем).

Основними цінностями, що керують функціонуванням соціальних підприємств є солідарність, прихильність до працівників, стійкість [1]. На думку фахівців, характеристиками справжнього соціального підприємництва виступають: покликання, потенціал, перспектива.

Світовий досвід показує, що найчастіше економічна діяльність соціальних підприємств зосереджена у таких сферах: соціальна та економічна інтеграція вразливих верств населення та інші види соціальної роботи; освіта та охорона здоров'я; культура, туризм, спорт та організація дозвілля; сільське господарство, мисливство, лісове господарство і рибальство; консалтинг, мікрофінансування, організація тимчасового розміщення та харчування [8, с. 156].

Таблиця 2 – Порівняльна характеристика рис соціального та класичного підприємництва

Критерій порівняння	Класичне (традиційне) Підприємництво	Соціальне підприємництво
Основна мета створення та діяльності	Отримання прибутку	Вирішення соціальних проблем
Пріоритетний напрям діяльності	Бізнесовий (підприємницька діяльність)	Соціальна діяльність
Законодавча регульованість	Наявний пакет нормативних документів, щодо регулювання підприємницької діяльності	Поняття «соціальне підприємництво» відсутнє у чинному українському законодавстві
Джерела фінансування	Практично повна відсутність від зовнішніх джерел фінансування	Кошти учасників СП, прибуток від власної діяльності, гранти, мікрофінансування
Розподіл і використання прибутку	Прибуток розподіляється між засновниками, інвесторами, акціонерами	Прибуток реінвестується або фінансується в певні соціальні проекти
Основні групи ризиків	Економічні	Економічні та соціальні

Ціннісна пропозиція	Пов'язана з обслуговування ринків, забезпечення попиту та отримання фінансового прибутку.	Пов'язана з трансформаційною користю, суспільними змінами, створенням соціально значущих продуктів, зокрема важливих для представників окремих соціальних груп
Пріоритети інноваційної діяльності	Продуктові, технологічні	Соціальні, екологічні
Пріоритети в управлінні персоналом	Формування HR стратегії на основі економічних цілей бізнесу. Запит на підприємницькі навички, домінуючі цінності мають матеріальний характер	Формування HR стратегії на основі розуміння індивідуальних підходів до роботи та цінностей людей. Ширший перелік вимог до підприємців, запит на вищий рівень професійності

Джерело: складено авторами на основі [1,2,3,5,12]

Під час експертного опитування щодо оцінки потенціалу розвитку соціального підприємництва на Вінниччині, результати якого викладені в роботі [4, с. 35] було з'ясовано, що найбільш перспективними для розвитку соціального підприємництва є такі сфери діяльності:

охорона здоров'я, соціальний захист, професійне навчання, освіта, послуги для людей похилого віку або допомога малозабезпеченим людям; місцевий розвиток уразливих регіонів; переробка сміття, захист навколишнього середовища, спорт, мистецтво, культуру та історичне збереження, науку, дослідження та інновації, захист прав споживачів, аматорський спорт;

працевлаштування вразливих груп населення (ВПО, людей, що отримали інвалідність внаслідок війни, ветерани війни), створення соціальних сервісів, скерування прибутку на підтримку соціальних проєктів/організацій;

агробізнес, ІТ-технології, надання послуг, туризм;

послуги, їжа, будівництво, одяг;

інноваційні сфери;

усі інші сфери, що спрямовані на підсилення соціальної захищеності, комунальне господарство, екологія, комунікації з владою (GR) тощо.

Щодо ключових труднощів, з якими зустрічаються СП у процесі ведення господарської діяльності, то вони з часом змінюються. Якщо у 2016 р. серед них називали: байдужість суспільства до діяльності СП; обмеженість інформації про СП; труднощі у отриманні фінансування, високі адміністративні витрати та орендна плата [8, с. 161], то наразі в українському суспільстві вже більш свідомим та масовим є розуміння сутності СП через зростання поінформованості, а також більш доступними (попри війну) є джерела фандрайзінгу

для започаткування соціального бізнесу. Натомість, зараз з'явилися нові обмежувальні чинники, пов'язані, зокрема зі складнощами ведення бізнесу в умовах війни та зниженням платоспроможного попиту населення.

Вважаємо, що потужним потенціалом для розвитку соціального підприємництва є залучення до цього виду економічно активної діяльності тих категорій громадян, які мають додаткові державні гарантії щодо працевлаштування та перебувають на обліку в центрах зайнятості (особи з інвалідністю, ветерани та учасники бойових дій, внутрішньо переміщені особи, молодь у віці до 35 років, жінки). Саме ці категорії населення, що представляють певні соціальні категорії з особливими потребами, найкраще знають поточні потреби у соціально значущих продуктах та послугах, а також через свої соціальні контакти можуть залучити до підприємницької діяльності інших представників цих категорій, таким чином сприяючи зростанню рівня їх економічної активності. З використанням даних Державної служби зайнятості України, проаналізуємо динаміку масштабів звернень представників окремих соціальних категорій за допомогою в центри зайнятості та характер послуг, що їм було надано (табл. 3).

Представлені у табл. 3 дані свідчать, що в період воєнного стану стрімко зростає кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО), які отримували послуги служби зайнятості та мали статус безробітного (у 2022 р. кількість представників цієї категорії, які мали статус безробітного порівняно з довоєнним 2021 роком зростає майже у 5 разів, за 11 місяців 2023 р. – у 3,6 рази).

Таблиця 3 - Надання послуг Державною службою зайнятості особам, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню, тис. осіб

	Період		
	2021 рік	2022 рік	січень-листопад 2023 р.
<i>особи з інвалідністю</i>			
Отримували послуги	67,8	51,0	33,2
Мали статус безробітного протягом періоду	63,6	49,5	31,2
Всього отримали роботу	14,0	8,9	7,3
Проходили професійне навчання	3,2	2,0	1,3
<i>учасники бойових дій</i>			
Отримували послуги	26,2	11,0	5,5
Мали статус безробітного протягом періоду	23,2	10,7	5,2
Всього отримали роботу	5,9	3,3	0,968
Проходили професійне навчання	0,592	0,215	0,144

<i>внутрішньо переміщені особи</i>			
Отримували послуги	15,9	73,9	56,2
Мали статус безробітного протягом періоду	12,3	61,9	45,0
Всього отримали роботу	3,9	16,0	14,9
Проходили професійне навчання	0,77	1,424	2,8
<i>молодь у віці до 35 років</i>			
Отримували послуги	676,1	312,0	168,8
Мали статус безробітного протягом періоду	369,5	248,5	121,2
Всього отримали роботу	130,4	69,0	54,0
Проходили професійне навчання	22,1	10,6	7,6

Джерело: складено авторами на основі [9]

По всіх інших категоріях відбувається значне зниження масштабів звернення представників окремих соціальних груп до центрів зайнятості, що обумовлено низкою чинників – зокрема виїздом їх частини закордон через повномасштабну військову агресію РФ в Україні.

При цьому, аналізуючи стан поточного ринку праці, слід зазначити, враховуючи сповільнення темпів ділової активності, відсоток тих, хто отримали роботу до тих, хто мали статус безробітного є доволі невисоким. Так, за 11 місяців 2023 він відповідно становив: для осіб з інвалідністю – 23%, для учасників бойових дій – 18%, для ВПО – 26,5%, для молоді – 44,5%. Отже, проаналізована інформація дає всі підстави говорити про доцільність орієнтації представників досліджуваних категорій безробітного населення на започаткування власної підприємницької діяльності та відкриття соціального бізнесу, що дозволить їм не тільки отримати постійне джерело доходу, але й долучитись до вирішення важливих соціальних проблем, у т.ч. через створення нових робочих місць й працевлаштування в цьому бізнесі інших представників соціально вразливих на ринку праці категорій.

Позитивними ефектами від діяльності соціальних підприємств, що визначають потенціал розвитку даного виду підприємництва на етапі повоєнного відновлення економіки України є [2]:

1. Допомога у подоланні соціальної ізоляції, зокрема, працевлаштування людей з обмеженими фізичними та психічними можливостями, безробітних, представників груп ризику.
2. Знаходження нових шляхів для реформування державних соціальних послуг.
3. Залучення громадян до участі у соціальних ініціативах на волонтерських засадах, об'єднання громад навколо соціальних проблем.
4. Поява нових видів соціальних послуг, які залишаються поза увагою звичайного

бізнесу у зв'язку з малоприбутковістю, непопулярністю, відсутністю належної професійної підготовки.

5. Більш ефективне використання наявних ресурсів регіону у вирішенні соціальних проблем.

6. Зниження навантаження на місцеві бюджети у вирішенні соціальних проблем (актуально в умовах хронічного дефіциту бюджетних коштів).

Серед важливих економічних наслідків соціальних бізнес-процесів (розвитку СП) дослідники також виокремлюють такі [6, с. 278]:

наповнення бюджетів різного рівня;

соціальні підприємства можуть надавати соціальні послуги пільговим категоріям, що зменшить видатки бюджету;

залучення представників конкретної групи споживачів соціальних товарів, робіт чи послуг, що дає змогу прозоро оцінити діяльність соціального підприємства;

соціальні підприємства покращують інвестиційний імідж країни, оскільки інвестори, які вкладають кошти в розвиток таких підприємств, легше відслідковують їх використання;

підвищення конкурентоспроможності економіки шляхом наповнення ринку якісними товарами та послугами, які виробляють соціальні підприємства.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Проведене дослідження дозволяє зауважити, що потенціал розвитку соціального підприємництва в Україні в контексті повоєнного відновлення розкривається наступними тезами:

1. Забезпечення інклюзивності суспільства, інклюзивність та економічна участь усіх соціальних груп сприяє розвитку економіки, добробуту та якості рівня життя.

2. СП орієнтоване на вирішення суспільних проблем та впровадження позитивних змін, тому частково «заміняє» державу там, де вона не встигає або наразі неспроможна надати ті чи інші послуги.

3. Споживацька культура українців змінюється у кращий бік, зараз при купівлі товарів/послуг переглядається і країна-виробник, і термін придатності, і інгредієнти, а також наявність соціальної складової.

4. Соціальне підприємництво наразі підтримується міжнародними фондами і організаціями, що дозволяє легко отримувати фінансові ресурси для його створення й розвитку.

5. Потенціал соціального підприємництва для соціальної сфери особливо переконливо ілюструється на основі звернення до такої його ключової характеристики як «соціальні

інновації». Це поняття тлумачиться як «процес розробки та впровадження ефективних рішень для складних і часто системних соціальних та екологічних проблем на підтримку соціального прогресу. Соціальні інновації не є прерогативою чи привілеєм будь-якої організаційної форми чи правової структури. Рішення часто вимагають активної співпраці між урядом, бізнесом і некомерційним світом». Відповідно ключовим аспектом є можливість запровадження нових форм взаємодії, співпраці органів публічної влади з приватним та громадським секторами [14].

Подальший вектор науково-прикладних досліджень проблематики соціального підприємництва полягає у напрацюванні відповідних механізмів започаткування та ведення соціального бізнесу, обґрунтуванні найбільш вдалих моделей провадження соціального підприємництва та організаційно-правових форм адміністрування даного виду підприємницької діяльності.

Список літератури

1. Ваврів Д. Що таке соціальне підприємництво. URL: <https://bomedia.com.ua/socpidp/> (дата звернення 05.12.2023).
2. Горбенко А. Особливості розвитку та переваги соціального підприємництва. URL: <http://iqholding.com.ua/articles/osoblivosti-rozvitku-ta-perevagi-sotsialnogo-pidpri%D1%94mnitstva> (дата звернення 27.11.2023).
3. Добрава Н.В. Соціальне підприємництво. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/4298/1/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%94%D0%BC%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE.pdf> (дата звернення 25.11.2023).
4. Дороніна О.А., Трегубов О.С., Якимова Н.С. Потенціал розвитку соціального підприємництва на Вінниччині. *Економіка і організація управління*. № 4 (48), 2022. С. 31-39.
5. Каменко І., Виговська-Каменко Т. Соціальне підприємництво як відповідь суспільства на соціальні потреби. URL: https://biz.ligazakon.net/interview/205014_sotsalne-pdprimnitstvo-yak-vidpovd-susplstva-na-sotsaln-potrebi (дата звернення 04.12.2023).
6. Кифяк В. І., Малиш Л. Б. Соціальне підприємництво: проблеми та перспективи. *Бізнес-інформ*. № 5. 2020. С. 275-280.
7. Коваленко О. Війна знищила 35% економіки України – ООН. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/viy-na-znishchila-35-ekonomiki-ukrajini-onn-12122658.html> (дата звернення 05.12.2023).
8. Міщук Г.Ю., Пилипчук Р.Р. Соціальне підприємництво: критерії ідентифікації та

проблеми розвитку. *Демографія та соціальна економіка*, 2017, № 2 (30). С. 152-165.

9. Надання послуг окремим категоріям громадян: інформація Державної служби зайнятості. URL: <https://www.dcz.gov.ua/analytics/68> (дата звернення 09.12.2023).

10. Погарська О. Економіка України в умовах війни: Національний банк України, 1 червня 2023 р. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Poharska_pr_01-02.06.2023.pdf?v=4 (дата звернення 04.12.2023).

11. Самойлюк М. Трекер економіки України під час війни. URL: <https://ces.org.ua/tracker-economy-during-the-war/> (дата звернення 15.12.2023).

12. Соціальне підприємництво в Україні: економіко-правовий аналіз. URL: https://euneighbourseast.eu/wp-content/uploads/2021/07/legal-report-in-ukraine_ukrainian_1.pdf (дата звернення 03.12.2023).

13. Соціальне підприємництво: парадокс як шлях вперед <https://www2.deloitte.com/ua/uk/pages/human-capital/articles/2020-global-human-capital-trends-introduction.html> (дата звернення 17.11.2023).

14. Тарасенко Т., Бородін Є. Соціальне підприємництво як фактор розвитку соціальної роботи: міждисциплінарний та міжпрофесійний погляд. *Аспекти публічного управління*. 2022. Том 10. № 5. С. 5-15.

15. Школяр М.В. Соціальне підприємництво як інструмент вирішення соціальних проблем. *Науковий вісник НЛТУ України*. Серія економічна, 2017, вип. 27, № 2. С. 85-89.

16. Що ж таке соціальне підприємництво та які його переваги? URL: <http://pard.org.ua/shho-zh-take-socialne-pidpriemnictvo-ta-yaki-jogo-perevagi.html> (дата звернення 17.11.2023).

References

1. Vavriv, D. What is social entrepreneurship. [Online], available at: <https://bomedia.com.ua/socpidp/> (Accessed 05 December 2023).

2. Horbenko, A. Features of development and advantages of social entrepreneurship. [Online], available at: <http://iqholding.com.ua/articles/osoblivosti-rozvitku-ta-perevagi-sotsialnogo-pidpri%D1%94mnitstva> (Accessed 27 November 2023).

3. Dobrova, N.V. Social entrepreneurship. [Online], available at: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/4298/1/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%9>

4%D0%BC%D0%BD%D0 %B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE.pdf (Accessed 25 November 2023).

4. Doronina, O.A. and Tregubov, O.S., Yakymova, N.S. (2022). The potential for the development of social entrepreneurship in Vinnytsia region. *Economics and management organization*. No. 4 (48). pp. 31-39.

5. Kamenko, I. and Vygovska-Kamenko, T. Social entrepreneurship as society's response to social needs. [Online], available at: https://biz.ligazakon.net/interview/205014_sotsalne-pdprimnitstvo-yak-vdpovd-susplstva-na-sotsaln-potrebi (Accessed 04 December 2023).

6. Kyfyak, V. I. and Malysh, L. B. (2020). Social entrepreneurship: problems and prospects. *Business inform*. No. 5. pp. 275-280.

7. Kovalenko, O. The war destroyed 35% of Ukraine's economy - UN. [Online], available at: <https://www.unian.ua/economics/finance/viy-na-znishchila-35-ekonomiki-ukrajini-oon-12122658.html> (Accessed 05 December 2023).

8. Mishchuk, G.Yu. and Pylypchuk, R.R. (2017). Social entrepreneurship: identification criteria and development issues. *Demography and social economy*. No. 2 (30). pp. 152-165.

9. Provision of services to certain categories of citizens: information from the State Employment Service. [Online], available at: <https://www.dcz.gov.ua/analytics/68> (Accessed 09 December 2023).

10. Poharska, O. Economy of Ukraine in conditions of war: National Bank of Ukraine, June 1, 2023. [Online], available at: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Poharska_pr_01-02.06.2023.pdf?v=4 (Accessed 04 December 2023).

11. Samoiluk, M. Tracker of the economy of Ukraine during the war. [Online], available at: <https://ces.org.ua/tracker-economy-during-the-war/> (Accessed 15 December 2023).

12. Social entrepreneurship in Ukraine: economic and legal analysis. [Online], available at: https://euneighbourseast.eu/wp-content/uploads/2021/07/legal-report-in-ukraine_ukrainian_1.pdf (Accessed 03 December 2023).

13. Social entrepreneurship: a paradox as a way forward [Online], available at: <https://www2.deloitte.com/ua/uk/pages/human-capital/articles/2020-global-human-capital-trends-introduction.html> (Accessed 17 November 2023).

14. Tarasenko, T. and Borodin, E. (2022). Social entrepreneurship as a factor in the development of social work: an interdisciplinary and interprofessional view. *Aspects of public administration*. Vol. 10. No. 5. pp. 5-15.

15. Shkolyar, M.V. (2017). Social entrepreneurship as a tool for solving social problems. *Scientific bulletin of NLTU of Ukraine*. Economic series/ vol. 27, No. 2. P. 85-89.

16. What is social entrepreneurship and what are its advantages? [Online], available at: <http://pard.org.ua/shho-zh-take-socialne-pidpriemnictvo-ta-yaki-jogo-perevagi.html> (Accessed 17 November 2023).

УДК 336.77

JEL classification G21

Наталія ЛЕВЧЕНКО

доктор наук з державного управління,
професор професор кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності
Національний університет «Запорізька політехніка»,
ORCID ID: 0000-0002-3283-6924

Ганна РЯБІЧКО

студент,
Національний університет «Запорізька політехніка»,
ORCID ID: 0000-0002-7644-7541

Олександр БУГРІМ

к.е.н., доцент, доцент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності
Національний університет «Запорізька політехніка»,

МОДИФІКАЦІЯ КОШТОРИСНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ З ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ ОБ'ЄКТІВ БУДІВНИЦТВА

***Анотація:** У статті констатовано, що впродовж років незалежності галузь будівництва пройшла тернистим шляхом спроб і помилок, оскільки на початкових етапах свого становлення будівельні організації не володіли достатнім обсягом знань та практичних навичок, працювали за старими, ще радянськими стандартами. Наразі ж досвід українських будівельників є значно більшим, збагаченим новими Настановами з визначення вартості об'єктів будівництва та відповідним програмним забезпеченням. На конкретному прикладі розглянуто порядок визначення вартості об'єктів будівництва та формування кошторисної документації. Наголошено на симбіозі кошторисної документації: локальних, об'єктних та зведених кошторисів. Встановлено існуючі прогалини у Настановах в частині визначення та врахування у вартості об'єктів будівництва трансакційних витрат. Обґрунтовано потребу внесення змін до Настанови з визначення вартості будівництва шляхом її доповнення визначенням поняття «трансакційних витрат» як витрат, пов'язаних з організацією взаємодії та координації взаємовідносин між суб'єктами господарювання, які спрямовані на*

створення умов ефективного ведення господарської діяльності та передбачають зменшення економічних вигод внаслідок вибуття активів чи прихованих втрат, як наслідку непрозорості економічного середовища та асиметрії ринкової інформації, або ж збільшення зобов'язань, пов'язаних з обслуговуванням процесу ділового партнерства. Наголошено на необхідності коригування порядку визначення вартості будівельних робіт та об'єктів будівництва, передбаченого Настановою, шляхом його доповнення метрикою визначення транзакційних витрат та включення їх до розрахунку вартості об'єктів будівництва. Доведено, що запровадження на практиці поданих пропозицій сприятиме більш реалістичному оцінюванню вартості об'єктів будівництва.

Ключові слова: система ціноутворення у будівництві, локальний кошторис, об'єктний кошторис, зведений кошторис, договірна ціна, вартість об'єкта будівництва.

Natalia LEVCHENKO

Full Professor

Department of construction production and project management
National University "Zaporizhzhia Polytechnic", Zaporizhzhia, Ukraine

ORCID 0000-0002-3283-6924

Hanna RYABICHKO

Student Department of construction production and project management
National University "Zaporizhzhia Polytechnic", Zaporizhzhia, Ukraine

ORCID 0000-0002-7644-7541

Oleksandr BUGRIM

Ph.D. in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the
Department of Entrepreneurship, Trade and Exchange Activities,
National University "Zaporizhzhia Polytechnic"

MODIFICATION OF ESTIMATE DOCUMENTATION FOR DETERMINING THE COST OF CONSTRUCTION PROJECTS

Abstract: *The article states that during the years of independence, the construction industry went through a thorny path of trial and error, because at the initial stages of its formation, construction organizations did not have sufficient knowledge and practical skills, and worked according to old, still Soviet standards. Currently, the experience of Ukrainian builders is much*

greater, enriched by the new Guidelines for determining the cost of construction objects and the corresponding software. On a specific example, the procedure for determining the cost of construction objects and the formation of estimate documentation is considered. Emphasis is placed on the symbiosis of estimate documentation: local, object and consolidated estimates. The existing gaps in the Guidelines regarding the definition and inclusion of transaction costs in the cost of construction objects have been established. The need to make changes to the Guidelines on determining the cost of construction by supplementing it with the definition of the concept of "transaction costs" as costs related to the organization of interaction and coordination of relations between economic entities, which are aimed at creating conditions for the effective conduct of economic activity and provide for the reduction of economic benefits due to the disposal of assets or hidden losses, as a result of the opacity of the economic environment and the asymmetry of market information, or the increase of obligations related to the maintenance of the business partnership process. It is emphasized the need to adjust the procedure for determining the cost of construction works and construction objects, provided for in the Guidelines, by supplementing it with metrics for determining transaction costs and including them in the calculation of the cost of construction objects. It has been proven that the practical implementation of the submitted proposals will contribute to a more realistic assessment of the cost of the construction object.

Keywords: *pricing system in construction, local estimate, object estimate, summary estimate, contract price, cost of the construction object*

Вступ та постановка проблеми. Впродовж років незалежності метрика розрахунку вартості об'єкта будівництва, як і галузь в цілому пройшли тернистим шляхом спроб і помилок. Втім, наприкінці 2021 р. в галузі будівництва відбулися справжні революційні зміни – Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України своїм наказом від 01.11.2021 р. за №281 «Про затвердження кошторисних норм України у будівництві» затвердило Кошторисні норми України (далі – КНУ) у вигляді двох Настанов - КНУ «Настанова з визначення вартості будівництва» (далі – Настанова) [1] та КНУ «Настанова з визначення вартості проектних, науково-проектних, вишукувальних робіт та експертизи проектної документації на будівництво» [2], які надали можливість формувати тверду договірну ціну з використанням укрупнених показників вартості робіт, який включатиме витрати на заробітну плату робітників-будівельників, витрати на експлуатацію будівельних машин та механізмів, витрати на будівельні матеріали, вироби та конструкції, загальновиробничі та адміністративні витрати, інші роботи та витрати (у тому числі кошти на покриття витрат, пов'язаних з інфляційними процесами) та прибуток на одиницю виміру

певного виду роботи. Відтак, із запровадженням КНУ скасовано потребу додатково розшифровувати і обґрунтовувати усі складові вартості будівництва та визначено достатнім лише фіксувати вартість одиниці роботи. Така лібералізація системи ціноутворення сприяла спрощенню документування операцій з кошторисного оцінювання вартості об'єктів будівництва, втім, як свідчить практика застосування Настанов, вони не позбавлені недоліків, що саме і потребує на подальші їх дослідження.

Аналіз та дослідження публікацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що питання кошторисного ціноутворення в будівництві не залишають байдужими як урядовців, так і науковців та практиків. Зокрема, в працях таких науковців, як Лемішовської О.С., Гадзало Н.М., Павелко О.В., Юрченко О.В., Нестеренко В.Ю., Демченко В.В., Гольтерова Т.А., Німков Д.О., Обухова Н.В., Жилякова Г.С. розкрито існуючу проблематику і наведено теоретико-методичний базис кошторисного ціноутворення в будівництві. Однак, незважаючи на широкий спектр досліджень з даної тематики, питання визначення трансакційних витрат у будівельній практиці та їх врахування у вартості об'єктів будівництва до тепер залишаються неврегульованими, що в певній мірі ускладнює процедуру кошторисного ціноутворення, а отже, і потребує подальші дослідження.

Мета статті полягає у модифікації процесу документування кошторисного ціноутворення на об'єкти будівництва шляхом внесення змін та доповнень до локальних, об'єктних та зведених кошторисів у частині відображення трансакційних витрат будівництва.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Система ціноутворення у будівництві регулюється Настановою з визначення вартості будівництва (далі – Настанова) [1], Настановою з визначення вартості проектних, науково-проектних, вишукувальних робіт та експертизи проектної документації на будівництво [2], Настановою з розроблення ресурсних елементних кошторисних норм [3], збірниками кошторисних норм України, збірниками укрупнених кошторисних норм, галузевих нормативних документів з ціноутворення тощо [1].

Відповідно до п.3.8 Настанови [1] процес документування кошторисного ціноутворення на об'єкти будівництва передбачає складання наступних кошторисних розрахунків:

зведених кошторисних розрахунків вартості об'єкта будівництва;

об'єктних кошторисних розрахунків;

локальних кошторисних розрахунків [1].

Зокрема, за локальними кошторисами визначаються прямі та загальновиробничі витрати. При цьому прямі витрати враховують у своєму складі вартість матеріалів та устаткування, заробітну плату робітників-будівельників, вартість експлуатації будівельних машин та механізмів.

Вартість будівельних матеріалів та устаткування відповідно до Настанови [1] визначається на підставі нормативної потреби в них, розрахованої виходячи з обсягів робіт, передбачених проектною документацією, та відповідних поточних цін з урахуванням транспортних та заготівельно-складських витрат. Поточні ціни на матеріальні ресурси приймаються на підставі проведеного замовником аналізу цін (при рівних якісних характеристиках) за обґрунтованою ціною матеріальних ресурсів, яка склалася на момент розроблення проектною документацією та відповідно до п.4.9 Настанови [1] має бути не вищою за середню ціну у регіоні.

Якщо відпускні ціни на матеріальні ресурси не враховують їх доставки на приоб'єктний склад в локальних кошторисах при визначенні вартості матеріалів, виробів і комплектів додатково враховуються витрати на їх перевезення, які вираховуються за калькуляційним методом або за усередненими показниками вартості транспортних витрат на 1 т відповідного будівельного вантажу за середньою відстанню перевезень в конкретному населеному пункті (місто, селище міського типу, сільська місцевість), в якому передбачається будівництво п.12 Настанови [1].

У складі кошторисної вартості матеріальних ресурсів враховуються і заготівельно-складські витрати, призначені для покриття витрат будівельних організацій на утримання апарату заготівельних служб (відділи постачання, підрозділи виробничо-технологічної комплектації будівельних організацій тощо) та матеріальних базових складів, а також витрат, пов'язаних з втратами, які важко усуваються, і псуванням матеріалів при їх транспортуванні та зберіганні на складах. Заготівельно-складські витрати розраховуються за відсотком до кошторисної вартості матеріалів франко-приоб'єктний склад і є лімітом коштів на відшкодування цих витрат підряднику:

а) для будівельних матеріалів, у тому числі арматури стрижневої і дротяної, закладних та накладних деталей, санітарно-технічних і електротехнічних матеріалів, виробів та комплектів (крім металевих комплектів) - 2 % від суми відпускної ціни та транспортних витрат;

б) для металевих комплектів, металевих виробів (металеві труби, швелер, кутик, лист, полоса) - 0,75 % від суми відпускної ціни та транспортних витрат.

В окремих випадках до складових кошторисної вартості устаткування можуть включатись витрати на комплектацію, які визначаються на основі обґрунтованих розрахунків [1].

Витрати на заробітну плату відповідно до п.4.2 Настанови [1] вираховуються окремо для робітників-будівельників і монтажників, робітників, зайнятих на керуванні та обслуговуванні будівельних машин і механізмів, та робітників, зайнятих на керуванні та обслуговуванні автотранспортних засобів при перевезенні ґрунту і будівельного сміття. При цьому розрахунок заробітної плати провадиться на підставі нормативно-розрахункових трудовитрат і вартості людино-години відповідного середнього нормативного розряду робіт, які виконуються ланкою робітників-будівельників, монтажників, та середнього нормативного розряду ланки робітників, зайнятих на керуванні та обслуговуванні будівельних машин та механізмів [1].

Вартість експлуатації будівельних машин та механізмів у прямих витратах визначається виходячи з нормативного часу їх роботи, необхідного для виконання встановленого проектною документацією обсягу будівельних робіт, та вартості експлуатації будівельних машин та механізмів за одиницю часу їх застосування (машино-години) в поточних цінах. Вартість машино-години в поточних цінах відповідно до п.4.6 Настанови [1] розраховується на підставі нормативів трудових і матеріальних ресурсів та поточних цін на них з додаванням амортизаційних відрахувань на повне відновлення будівельних машин і механізмів, вартості матеріальних ресурсів на заміну частин, що швидко спрацьовуються, витрат на ремонт і технічне обслуговування, перебазування, а також податків, зборів та обов'язкових платежів, встановлених законодавством, що враховуються у вартості машино-години будівельних машин та механізмів [1].

Окрім, перелічених прямих витрат у локальних кошторисах відображаються і загальновиробничі витрати - витрати будівельної організації, пов'язані з управлінням та обслуговуванням будівельного виробництва, організацією робіт на будівельних майданчиках тощо (рис.1).

Локальний кошторис на будівельні роботи №2-1-3 на металоконструкції

Будівля очисних споруд комунального підприємства «Водоканал» у м. Вільнянськ

Кошторисна вартість 175.757 тис. грн.

Кошторисна трудомісткість 2.1801 тис.люд. год.

Кошторисна заробітна плата 50.554 тис.грн.

Середній розряд робіт 4,2 розряд

Вимірник одиничної вартості 39.83 т

Показник одиничної вартості 4412.68 грн

Складений в поточних цінах станом на 01 грудня 2023 р.

Обгрунтування	Найменування робіт і витрат	Од. виміру	Кількість	Вартість одиниці, грн		Загальна вартість, грн			Витрати праці, люд.год	
				Всього	експлуатації машин	Всього	зарплата	експлуатації машин	не зайнятих обслуговуванням машин	тих, що обслуговують машини
E9-1-1	Монтаж каркасів одноповерхових виробничих будівель одно- і багатопрогонових без ліхтарів прогоном до 24 м, висотою до 15 м без кранів	Т	39,83	<u>1652,18</u> 697,92	<u>745,89</u> 236,13	65806	27798	<u>29709</u> 9405	<u>32</u> 9,2054	<u>1274,5</u> 6 366,65
E3-72-1	Нанесення вручну в один шар покриття з антикорозійної полі-мерної композиції К-9 на горизон-тальні і вертикальні поверхні металевих конструкцій	100м2	14,191 2	<u>5112,87</u> 252,51	<u>2,37</u> 0,14	72558	3583	<u>34</u> 2	<u>12,39</u> 0,0066	<u>175,83</u> 0,09
E9-29-1	Монтаж сходів прямолінійних і криволінійних, пожежних з огорожею	Т	3	<u>2302,53</u> 942,37	<u>1228,12</u> 414,78	6908	2827	<u>3684</u> 1244	<u>46,24</u> 16,024 9	<u>138,72</u> 48,07
	Разом прямі витрати по кошторису					145272	34208	<u>33427</u> 10651		<u>1589,1</u> 1 414,81
	Разом будівельних робіт, грн					145272				
	в тому числі:									
	вартість матеріалів, виробів та конструкцій, грн.					77637				
	всього заробітна плата, грн					44859				
	Загальновиробничі витрати, грн.					30485				
	трудомісткість в загальнови-робничих витратах, люд/год					176,18				
	Заробітна плата в загально-виробничих витратах, грн					5695				
	Всього будівельні роботи, грн.					175.757				
	Всього по кошторису					175.757				
	Кошторисна трудомісткість, люд.год					2.1801				
	Кошторисна заробітна плата, грн.					50.554				

* розрахунки виконано з використанням ПЗ АВК-5

Рис.1. Приклад складання локального кошторису на будівельні роботи за проектом з будівництва очисних споруд комунального підприємства «Водоканал» у м. Вільнянськ

Відтак, введення в дію Настанови [1] безумовно сприяло урегулюванню порядку визначення вартості будівництва. Втім, при деталізованому вивченні її змісту, встановлено існуючі прогалини, тобто питання, які лишились поза увагою нормотворців. Зокрема, упущено питання порядку врахування при визначенні вартості будівництва трансакційних витрат, як витрат, пов'язаних з організацією взаємодії та координації взаємовідносин між суб'єктами господарювання, які спрямовані на створення умов ефективного ведення господарської діяльності та передбачають зменшення економічних вигод внаслідок вибуття активів чи прихованих втрат, як наслідку непрозорості економічного середовища та асиметрії ринкової інформації, або ж збільшення зобов'язань, пов'язаних з обслуговуванням процесу ділового партнерства. Тож, вважаємо доцільним:

- доповнити п.1.2 Настанови визначенням поняття «трансакційні витрати»;
- у п.3.2 Розділу III «Визначення вартості будівництва при складанні інвесторської кошторисної документації» розширити перелік витрат, шляхом його доповнення трансакційними витратами;
- п.3.5 викласти у такий спосіб - до трансакційних витрат належать усі витрати, пов'язані з укладанням договорів та виконанням договірних зобов'язань, які спрямовані на створення умов ефективного ведення господарської діяльності та передбачають зменшення економічних вигод внаслідок вибуття активів чи прихованих втрат, як наслідку непрозорості економічного середовища та асиметрії ринкової інформації, або ж збільшення зобов'язань, пов'язаних з обслуговуванням процесу ділового партнерства; до інших витрат належать усі інші витрати, що не включаються до вартості будівельних робіт і вартості устаткування, меблів та інвентарю [4, с.23];
- в локальних кошторисах передбачити рядок для відображення трансакційних витрат за будівельними проектами у розрізі наступних стадій:
 - 1) стадії проектування — у складі інвесторської кошторисної документації;
 - 2) стадії визначення ціни пропозиції учасника процедури закупівель (договірної ціни, яка може встановлюватися твердою або приблизною (динамічною));
 - 3) стадії проведення взаєморозрахунків — шляхом уточнення окремих вартісних показників, визначених на попередніх стадіях, залежно від виду договірної ціни в порядку, обумовленому в договорі [5, с.129].

На підставі локальних кошторисів відповідно до Настанови [1] складається об'єктний кошторис (рис.2). Зауважимо, якщо кошторисна вартість будівництва визначається за одним локальним кошторисом, то об'єктний кошторис, відомість ресурсів до об'єктного кошторису

та відомість ресурсів до зведеного кошторисного розрахунку не складаються. У цьому випадку роль об'єктного кошторису виконує локальний кошторис [1].

Об'єктний кошторис №2-1 на будівництво

будівлі очисних споруд комунального підприємства «Водоканал» у м. Вільнянськ

Кошторисна вартість 528.035 тис. грн.

Кошторисна трудомісткість 9.61051 тис.люд. год.

Кошторисна заробітна плата 204.813 тис.грн.

Вимірник одиничної вартості м3

Будівельні обсяги 4733.730 грн

Складений в поточних цінах станом на 01 грудня 2023 р

Номери кошторисів і кошторисних розрахунків	Найменування робіт і витрат	Кошторисна вартість, тис. грн			Кошторисна трудомісткість тис. люд. год	Кошторисна заробітна плата, тис. грн	Показники одиничної вартості
		будівельних робіт	меблі, інвен.	всього			
Л. кошторис 2-1-1	Земляні роботи	11,387	-	11,387	0,14847	3,684	0,002
Л. кошторис 2-1-2	Фундамент	92,583	-	92,583	1,36451	28,643	0,020
Л. кошторис 2-1-3	Металоконструкції	175,757	-	175,757	2,18010	50,554	0,037
Л. кошторис 2-1-4	Огороджуючі конструкції	96,297	-	96,297	2,55889	49,336	0,020
Л. кошторис 2-1-5	Оздоблення	152,011	-	152,011	3,35854	72,596	0,032
Л. кошторис 2-1-6	Всього	528,035	-	528,035	9,61051	204,813	0,111

* розрахунки виконано з використанням ПЗ АВК-5

Головний інженер проекту _____

Начальник _____

Склав _____

Перевірив _____

Рис. 2. Приклад складання об'єктного кошторису на будівельні роботи за проектом з будівництва очисних споруд комунального підприємства «Водоканал» у м. Вільнянськ

Якщо ж вартість об'єкта будівництва визначається за кількома локальними кошторисами, то інформація, викладена в них узагальнюється в об'єктному кошторисі, який є підставою для формування Зведеного кошторису. В той же час, якщо кошторисна вартість будівництва визначається за одним об'єктним кошторисом, відомість ресурсів до зведеного кошторисного розрахунку вартості об'єкта будівництва не складається [6].

Відповідно до п. 3.31 Настанови [1] до зведеного кошторисного розрахунку вартості об'єкта будівництва у відповідні глави включаються окремими рядками підсумки по усіх об'єктних кошторисах, об'єктних кошторисних розрахунках і кошторисних розрахунках. Зокрема, до Глави 1 «Підготовка території будівництва» включаються кошти на виконання робіт і витрати, пов'язані з підготовкою земельної ділянки, освоєнням території, що забудовується, та платою за використання земельної ділянки (рис. 3) [1].

Зведений кошторис №2-1 на будівництво

будівлі очисних споруд комунального підприємства «Водоканал» у м. Вільнянськ

Кошторисна вартість 528.035 тис. грн.

Кошторисна трудомісткість 9.61051 тис.люд. год.

Кошторисна заробітна плата 204.813 тис.грн.

Вимірник одиничної вартості м3

Будівельні обсяги 4733.730 грн

Складений в поточних цінах станом на 01 грудня 2023

Номер кошторисів і кошторисних розрахунків	Найменування глав, будинків, будівель, споруд, лінійних об'єктів інженерно-транспортної інфраструктури, робіт і витрат	Кошторисна вартість, тис. грн			
		будівельних робіт	устаткування, меблі та інвентар	інших витрат	загальна вартість
1-1	Глава 1. Підготовки території будівництва	1.023	-	-	1.023
	Підготовка будівельного майданчику				
	Разом по главі 1	1.023			1.023
2-1	Глава 2. Об'єкти основного призначення	528.035	-	-	528.035
	Будівля очисних споруд комунального підприємства	528.035			528.035
	Разом по главі 2				
				
	Разом по главах 1-12	-	-	46,436	46,436
	Кошторисний прибуток	998,585	-	71,401	1069,986
	Кошти на покриття адміністративних витрат будівельних організацій	41,865	-	-	41,865
	Кошти на покриття ризику всіх учасників будівництва	-	-	19,518	19,518
	Кошти на покриття додаткових витрат, пов'язаних з інфляційними процесами	149,788	-	10,710	160,498
	Разом	1190,238	-	101,629	1291,867
	Податок на додану вартість	-	-	258,373	258,373
	Всього по зведеному кошторисному розрахунку	1190,238	-	360,002	1550,240
	Зворотні суми	-	-	-	33,853
	у т.ч. від тимчасових будівель і споруд (15%)	-	-	-	33,853

* розрахунки виконано з використанням ПЗ АВК-5

Керівник проектної організації _____
Головний інженер проекту _____
Керівник відділу _____

Рис. 3. Приклад складання зведеного кошторису на будівельні роботи за проектом з будівництва очисних споруд комунального підприємства «Водоканал» у м. Вільнянськ

Настановою [1] чітко визначено зміст кожної з Глав зведеного кошторису. Втім, враховуючи вищеподані авторські пропозиції щодо відображення трансакційних витрат, вважаємо необхідним внести зміни до Настанови [1] шляхом доповнення:

- до Розділу IV «Визначення окремих складових вартості об'єкта будівництва на етапі складання інвесторської кошторисної документації» п.4.44 «Кошти на покриття трансакційних витрат» з наступним змістом «до зведеного кошторисного розрахунку вартості об'єкта будівництва включаються трансакційні витрати, не враховані складовими вартості об'єкта будівництва». Розмір цих витрат має визначатися, виходячи з норм і бази для їх нарахування, встановлених законодавством та подаватися у зведеному кошторисному розрахунку вартості об'єкта будівництва окремими рядками».

Зауважимо, що з прийняттям Настанови [] з'явилась можливість формувати тверду договірну ціну (табл.1) з використанням укрупнених показників вартості робіт, яка включає витрати на заробітну плату робітників-будівельників, витрати на експлуатацію будівельних машин та механізмів, витрати на будівельні матеріали, вироби та конструкції, загальновиробничі та адміністративні витрати, інші роботи та витрати (у тому числі кошти на покриття витрат, пов'язаних з інфляційними процесами) та прибуток на одиницю виміру певного виду роботи [7, с.26].

Таблиця 1

Договірна ціна на зведення будівлі очисних споруд комунального підприємства «Водоканал» у м. Вільнянськ

Обґрунтування	Найменування витрат	Вартість, тис. грн		
		Всього	у тому числі	
			будівельних робіт	інших витрат
	Прямі витрати, в т.ч:	427,297	427,297	-
Рахунок №1	Заробітна плата	153,001	153,001	-
Рахунок №2	Вартість матеріальних ресурсів	190,92	190,92	-
Рахунок №3	Вартість будівельних машин і механізмів	83,376	83,376	-
Рахунок №4	Загальновиробничі витрати	136,659	136,659	-

Рахунок №5	Витрати на зведення (пристосування) та розбирання титульних тимчасових будівель і споруд в т.ч. зворотні суми	225,685 33,853	225,685 33,853	- -
Рахунок №6	Кошти на додаткові витрати при виконанні будівельних робіт у зимовий період (на обсяги робіт, що плануються до виконання у зимовий період)	208,944	208,944	-
Рахунок №7	Кошти на додаткові витрати при виконанні будівельних робіт у літній період (на обсяги робіт, що плануються до виконання у літній період)	-	-	-
Рахунок №8	Інші супутні витрати	71,401	-	71,401
	Разом	1069,986	998,585	71,401
Рахунок №9	Прибуток	41,865	41,865	-
Рахунок №10	Кошти на покриття адміністративних витрат будівельно-монтажних організацій	19,518	-	19,518
Рахунок №11	Кошти на покриття ризику	160,498	149,788	10,71
Рахунок №12	Кошти на покриття додаткових витрат, пов'язаних з інфляційними процесами	-	-	-
	Разом (пп. 1-10)	1291,867	1190,238	101,629
Рахунок №13	Податки, збори, обов'язкові платежі, встановлені чинним законодавством і не враховані складовими вартості будівництва (крім ПДВ)	-	-	-
	Разом договірна ціна крім ПДВ	1291,867	1190,238	101,629
	Податок на додану вартість (20 %)	258,3734	-	258,3734
	Всього договірна ціна	1550,2404	-	-
	вт.ч. зворотні суми:			
	- від розбирання тимчасових будівель і споруд крім ПДВ	33,853	-	-
	- податок на додану вартість (ПДВ) (20 %)	6,7706	-	-
	- від розбирання тимчасових будівель і споруд з ПДВ	40,6236	-	-

* розрахунки виконано з використанням ПЗ АВК-5

А отже, наразі не потрібно додатково розшифровувати та обґрунтовувати усі складові вартості будівництва, достатньо лише зафіксувати вартість одиниці роботи, що сприяло значному спрощенню документування операцій з ціноутворення об'єктів будівництва. Втім, відповідно до п. 3.9 Настанови [1] до кошторисної документації має додаватись пояснювальна записка з техніко-економічними показниками будівництва, приклад якої наведено у табл.2.

Таблиця 2

**ТЕП будівництва будівлі очисних споруд комунального підприємства «Водоканал»
у м. Вільнянськ**

Показник ТЕП	Значення, од. вим.
Найменування об'єкта будівництва, місце його розташування	м. Вільнянськ Запорізької області

Вид будівництва	реконструкція
Тривалість експлуатації	60 років
Потужність об'єкта	10000 м ³ /д
Кількість робочих місць	30 осіб.
Загальна кількість працюючих	30 осіб.
Загальна кошторисна вартість будівництва	1550,240 тис. грн.
в т. ч. будівельних робіт	563,956 тис. грн.
Устаткування	83,371 тис. грн.
інших витрат	902,913 тис. грн.
Витрати на охорону навколишнього природного середовища	32,457 тис. грн.
Вартість основних фондів об'єкта будівництва	1258,014 тис. грн.
Тривалість будівництва	16 місяців
Трудомісткість будівництва	1767,966 люд.-днів
Ступінь вогнестійкості об'єкта будівництва	V

* розрахунки виконано з використанням ПЗ АВК-5

Пояснювальна записка з техніко-економічними показниками будівництва сприяє формуванню чіткої уяви щодо ресурсомісткості проектів з будівництва, тривалості їх реалізації та очікуваного результату [8].

Висновки. Таким чином, за результатами дослідження констатовано, що впродовж років незалежності галузь будівництва пройшла тернистим шляхом спроб і помилок, оскільки на початкових етапах свого становлення будівельні організації не володіли достатнім обсягом знань та практичних навичок, працювали за старими, ще радянськими стандартами. Наразі ж досвід українських будівельників є значно більшим, збагаченим новими Настановами з визначення вартості об'єктів будівництва та відповідним програмним забезпеченням. На конкретному прикладі зі зведення будівлі очисних споруд комунального підприємства «Водоканал» у м. Вільнянськ Запорізької області розглянуто порядок визначення вартості об'єктів будівництва та формування кошторисної документації. Наголошено на симбіозі кошторисної документації: локальних, об'єктних та зведених кошторисів. Встановлено існуючі прогалини у Настановах в частині визначення та врахування у вартості об'єктів будівництва трансакційних витрат. Обґрунтовано потребу внесення змін до Настанови з визначення вартості будівництва шляхом її доповнення визначенням поняття «трансакційних витрат» як витрат, пов'язаних з організацією взаємодії та координації взаємовідносин між суб'єктами господарювання, які спрямовані на створення умов ефективного ведення господарської діяльності та передбачають зменшення економічних вигод внаслідок вибуття активів чи прихованих витрат, як наслідку непрозорості економічного середовища та асиметрії ринкової інформації, або ж збільшення зобов'язань, пов'язаних з обслуговуванням процесу ділового партнерства. Наголошено на необхідності коригування порядку визначення вартості будівельних робіт та об'єктів будівництва, передбаченого Настановою, шляхом його доповнення метрикою визначення трансакційних витрат та включення їх до розрахунку

вартості об'єктів будівництва. Доведено, що запровадження на практиці поданих пропозицій сприятиме більш реалістичному оцінюванню вартості об'єктів будівництва.

Список літератури

1. Настанова з визначення вартості будівництва. Кошторисні норми України. Наказ Міністерства розвитку громад та територій України від 01.11.2021 р. за №281. URL: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2021/11/knu-nastanova-z-vyznachennya-vartosti-budivnytstva.pdf>
2. Настанови з визначення вартості проектних, науково-проектних, вишукувальних робіт та експертизи проектної документації на будівництво. Кошторисні норми України. Наказ Міністерства розвитку громад та територій України від 01.11.2021 р. за №281. URL: <https://e-construction.gov.ua/files/upload/108d8700-4098-11ec-815f-d3e8914b5a33.pdf>
3. Настанови з розроблення ресурсних елементних кошторисних норм. Кошторисні норми України. Наказ Міністерства розвитку громад та територій України від 30.04.11.2022 р. за №67. URL: file:///C:/Users/levch/Downloads/BN01_9350-4521-5853-0954_886f9da631.pdf
4. Levchenko N.M. Modification of estimate standards for pricing in construction. *Економічний вісник Державного вищого навчального закладу. Український державний хіміко-технологічний університет*, 2022. №2. С.21-29.
5. Павелко О.В. Фактори впливу на величину прибутку бідівельних підприємств. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Економіка»*. 2018. № 10(38), С.124-130.
6. Гольтерова Т.А., Німков Д.О., Обухова Н.В., Жилякова Г.С. Щодо деяких проблемних питань ціноутворення в будівництві. *Науковий вісник будівництва*. 2021. Т.103. №1. С.301-304.
7. Юрченко О.В., Нестеренко В.Ю., Демченко В.В. Особливості складання кошторисної документації за укрупненими кошторисними нормами при визначенні вартості будівництва. *Проблеми та перспективи розвитку підприємництва*. 2023. №30. С.14-25.
8. Лемішовська О.С., Гадзало Н.М. Обліково-аналітичне забезпечення в процесах управління фінансуванням та освоєнням коштів на житлове будівництво. 2023. Вип. 51. <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2503/2422>

References

1. Nakaz Ministerstva rozvytku hromad ta terytoriy Ukrainy Pro zatverdzhennia koshtorysnykh norm Ukrainy u budivnytstvi : pryiniaty 01 lystopada 2021 roku ¹ 281 [Order of the

Ministry of Development of Communities and Territories of Ukraine on approval of estimate norms of Ukraine in construction from November 01 2021, ¹ 281]. (2021). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0281914-21#Text> [in Ukrainian].

2. Nastanova z vyznachennia vartosti proektnykh, naukovo-proektnykh, vyshukuvalnykh robit ta ekspertyzy proektnoi dokumentatsii na budivnytstvo : zatverdzhena Nakazom Ministerstva rozvytku hromad ta terytoriy Ukrainy : pryiniaty 01 lystopada 2021 roku ¹ 281 [Order of the Ministry of Development of Communities and Territories of Ukraine on approval of estimate norms of Ukraine in construction from November 01 2021, ¹ 281]. (2021). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://e-construction.gov.ua/files/upload/108d8700-4098-11ec-815f-d3e8914b5a33.pdf> [in Ukrainian].

3. Guidelines for the development of resource element estimate norms. Estimated norms of Ukraine. Order of the Ministry of Development of Communities and Territories of Ukraine dated 30.04.11.2022. [Order of the Ministry of Development of Communities and Territories of Ukraine on approval of estimate norms of Ukraine in construction from 30.04.11.2022. ¹67]. (2022). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from file:///C:/Users/levch/Downloads/BN01_9350-4521-5853-0954_886f9da631.pdf [in Ukrainian].

4. Levchenko N.M. (2022). Modification of estimate standards for pricing in construction. Economic Bulletin of the State Higher Educational Institution. Ukrainian State University of Chemical Technology, Vol.2. pp.21-29.

5. Pavelko, O.V. (2018). Faktory vplyvu na velychynu prybutku budivalnykh pidpriimstv [Factors of influence of construction enterprises profit]. Naukovi zapysky Natsionalnoho Universytetu "Ostrozka academia" – Scientific Proceedings of Ostroh Academy National University, Vol.10 (38), pp. 124-130 [in Ukrainian].

6. Golterova T.A., Nimkov D.O., Obukhova N.V., Zhilyakova G.S. (2021). On some problematic issues of pricing in construction. Scientific Bulletin of Construction. T.103. Vol.1. pp.301-304.

7. Yurchenko O.V., Nesterenko V.Y., Demchenko V.V. (2023). Features of preparation of estimate documentation according to the enlarged estimate norms in determining the cost of construction. Problems and prospects of entrepreneurship development. Vol.30. pp.14-25.

8. Lemishovska O.S., Hadzalo N.M. (2023). Accounting and analytical support in the processes of managing the financing and development of funds for housing construction. Vol.51. <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2503/2422>.

УДК: 338.2

JEL classification C91

Дар`я ТРАЧОВА

доктор економічних наук, професор

Таврійський державний агротехнологічний університет імені Дмитра Мотрного

<https://orcid.org/0000-0002-4130-3935>

Тетяна ДАВИДЮК

доктор економічних наук, професор

Національний технічний університет "Харківський політехнічний інститут"

<http://orcid.org/0000-0003-3990-5926>

Олена ДЕМЧУК

кандидат економічних наук, доцент

Таврійський державний агротехнологічний університет імені Дмитра Мотрного

<https://orcid.org/0000-0002-9587-3562>

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ФІНАНСОВОМУ ОБЛІКУ

Анотація. Використання можливостей штучного інтелекту в фінансовому обліку підприємств поступово переходить із сфери суто наукових досліджень в практику використання суб'єктами господарювання. Результати самого популярного напрямку використання штучного інтелекту, а саме машинного навчання в питаннях прогнозування, виявлення помилок та шахрайства стає буденною справою та має величезні позитивні результати. Однак в умовах економіки, яка динамічно ривається та змінюється, на яку мають вплив економічні, політичні, геополітичні показники, мають особливу цінність не стандартні, а саме оригінальні, нетипові рішення, які базуються не тільки на відомих алгоритмах, а і на професійному судженні та нестандартному баченні фахівця бухгалтерського обліку. Саме це є перспективним напрямом розвитку використання штучного інтелекту та додає економічну та психологічну складову до технічних та інформаційних процесів.

Ключові слова: бухгалтерський облік, фінансовий облік, штучний інтелект, прогнозування, машинне навчання.

Daria TRACHOVA

Doctor of Economic Sciences, Professor

Dmytro Motornyi Tavria State Agrotechnological University

<https://orcid.org/0000-0002-4130-3935>

Tetiana DAVYDIUK

Doctor of Economic Sciences, Professor

National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"

<http://orcid.org/0000-0003-3990-5926>

Olena DEMCHUK

PhD, Associate Professor

Dmytro Motornyi Tavria State Agrotechnological University

<https://orcid.org/0000-0002-9587-3562>

PROSPECTS FOR THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN FINANCIAL ACCOUNTING

***Abstract.** The use of artificial intelligence in financial accounting is gradually moving from the realm of purely scientific research to the practice of use by business entities. The results of the most popular area of artificial intelligence, namely machine learning in forecasting, error and fraud detection, are becoming commonplace and have had enormous positive results. However, in a dynamically changing economy, which is influenced by economic, political, and geopolitical indicators, not standard, but rather original, atypical solutions based not only on known algorithms but also on professional judgment and non-standard vision of an accounting specialist are of particular value. This is a promising area for the development of artificial intelligence and adds an economic and psychological component to technical and information processes..*

***Keywords:** accounting, financial accounting, artificial intelligence, forecasting, machine learning..*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливим науковими чи

практичними завданнями. Цифрові технології призвели до величезних і швидких змін майже в усіх сферах життя. За останні три десятиліття розвиток нанотехнологій прискорив розробку апаратного забезпечення з постійно зростаючою обчислювальною потужністю. Як наслідок, цифрові розробки, такі як Інтернет речей або аналітика великих даних, дедалі ширше застосовуються і використовуються в різних сферах. Однією з найбільш трендових і популяризованих технологій цифрової епохи є штучний інтелект (ШІ). Завдяки вищезгаданим технологічним досягненням, ШІ привернув значну увагу менеджерів та науковців в останні роки.

Сьогодні штучний інтелект використовується в багатьох сферах, включаючи розпізнавання мови та зображень, медичну діагностику та автоматизацію рутинної праці. З огляду на це, не дивно, що натеper штучний інтелект є міждисциплінарною темою, яка має вплив на багато різних дисциплін і галузей. Незважаючи на те, що бухгалтерський облік є традиційною галуззю з давньою історією, останніми роками він зазнає швидких змін, пов'язаних з цифровою епохою. На відміну від фінансів, які зосереджені на управлінні капіталом, бухгалтерський облік формує та акумулює інформацію, яка надає правдиве та справедливе уявлення про активи, фінанси та доходи компаній. У той час як управлінський облік надає інформацію внутрішнім зацікавленим сторонам, фінансовий облік надає інформацію зовнішнім користувачам та контролюючим органам. Однак, оскільки в останні роки спостерігаються зусилля з гармонізації між цими двома підкатегоріями, фінансовий та управлінський облік дедалі більше зближуються. Змінюючи робочі місця та робочі процеси, цифрові технології відкривають нові можливості в бухгалтерській професії, але також вимагають від працівників нових навичок. Хоча бухгалтерський облік завжди зазнавав змін, нинішні події, такі як цифрова трансформація та регуляторні сили, призводять до більш швидких і радикальних змін, ніж раніше. Окрім роботизованої автоматизації процесів, яка вже може допомогти у виконанні рутинних завдань у бухгалтерському обліку, такі технології, як блокчейн, хмарні обчислення та великі дані, мають значний вплив на майбутнє бухгалтерського обліку.

Вважається, що серед усіх цифрових технологій штучний інтелект має найбільший вплив на бухгалтерський облік, оскільки він дозволяє виявляти закономірності у великих обсягах бухгалтерських даних, які можуть допомогти фірмам у прийнятті рішень, а також використовуватися зацікавленими сторонами для проведення фінансового аналізу. Прогнозування в бухгалтерському обліку - це сфера застосування, де алгоритми на основі ШІ вже часто й успішно використовуються. Напрямок автоматизації прогнозування майбутніх бізнес-подій має давні традиції в бухгалтерському обліку і досліджується протягом десятиліть.

У 1990-х роках з'явилися перші ідеї, які пропонували використовувати нейронні мережі, групу методів штучного інтелекту, для задач прогнозування, пов'язаних з бухгалтерським обліком. Наприклад, нейронні мережі використовували для прогнозування квартальних бухгалтерських прибутків, фінансових проблем або банкрутства. З моменту появи цих новаторських робіт у 90-х роках III та його застосування для бухгалтерського прогнозування зазнали величезного зростання досліджень. З'явилися нові, більш досконалі методи штучного інтелекту, зросли обчислювальні потужності, а також обсяги доступних даних. Так само неухильно зростає кількість досліджень, які використовують III для прогнозування в бухгалтерському обліку. Прогнозування на основі штучного інтелекту для задач фінансового обліку - тема, яка все більше досліджується. Незважаючи на зростаючий інтерес, у дослідженнях домінують комп'ютерні науки або управлінські дисципліни. Ці дослідження здебільшого мають технічну точку зору і вивчають конкретні алгоритми штучного інтелекту та їхню точність для вибраних наборів даних, які часто виключають нестандартні ситуації або рішення для досягнення більш точних результатів. Вбачається, що майбутні дослідження можуть розширити та покращити результати прогнозування на основі штучного інтелекту в бухгалтерському обліку саме напрямком пошуку нестандартних рішень.

До тем, пов'язаних зі штучним інтелектом, які поки що не досліджені в бухгалтерському обліку, належать, наприклад, взаємодія користувачів із системами штучного інтелекту, інтеграція штучного інтелекту з організаційними стратегіями або ситуативний штучний інтелект.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Загроза неплатоспроможності або надмірної заборгованості часто розглядається як основна, особливо для інвесторів, які формують капітал компанії. У випадку корпоративного банкрутства вони можуть втратити свій інвестований капітал, оскільки ліквідатор задовольняє їхні вимоги в порядку черговості. Щоб уникнути цього, інвестори намагаються спрогнозувати майбутню ліквідність та фінансовий стан компанії. Найбільш ранній підхід, що використовує III для прогнозування корпоративних банкрутств, був запропонований Вілсоном і Шардою [1]. Автори порівнювали точність прогнозування нейронних мереж з точністю багатовимірного дискримінантного аналізу. Обидві моделі прогнозування базуються на методі машинного навчання, який дозволяє виявляти закономірності в тестовій базі даних, що можуть бути використані для прогнозування майбутньої ліквідності компанії. Результати показують, що нейронні мережі прогнозують значно точніше, ніж багатовимірний дискримінантний аналіз. Подібні висновки

були отримані Лахером та ін. [2], які проаналізували ті ж самі моделі прогнозування для більших наборів даних з більш тривалим часовим інтервалом.

На відміну від попередніх досліджень, використання так званих мереж Кохонена, як методів неконтрольованого навчання, також допомагає надійно відрізнити платоспроможні компанії від неплатоспроможних. В іншому дослідженні Кіма банкрутство компаній передбачалося за допомогою більшої кількості нейронів на шар [3]. Однак цей підхід не зміг забезпечити вищу точність прогнозування, ніж попередні дослідження. Прорив зробили Цай і Ву [4], які змогли більш точно передбачити банкрутство австралійських, німецьких і японських компаній. На відміну від попередніх досліджень, було використано більше етерацій навчання та глибші нейронні мережі. Окрім розміру нейронних мереж, Хуанг та ін. [5,6] змогли показати, що точність нейронних мереж можна підвищити, обчислюючи коефіцієнти на основі вхідних даних. Інший варіант оптимізації запропонували Ши та ін. [7], показавши, що пакування як метод машинного навчання також може підвищити точність прогнозування банкрутства компанії. На основі цього Лу та ін. [8] показують, що гібридні алгоритми, такі як використання машини опорних векторів у поєднанні з оптимізацією сукупності частинок, також можуть суттєво підвищити точність і надійність прогнозування банкрутства. Прогностичну здатність машин на основі опорних векторів також оцінювали Антонс та ін. [9], порівнюючи їх з логістичною регресією та гауссовими процесами, і в результаті виявили, що гауссові процеси ефективно покращують результати прогнозування. Той факт, що машини на основі опорних векторів можуть робити точніші прогнози банкрутства, ніж нейронні мережі, дерева рішень та логістичні регресії, також підтвердився в дослідженні Райнарлі [10]. Вищу прогностичну здатність машин на основі опорних векторів також продемонстрували в дослідженні Сегал та ін. [11], які порівняли її з нейронними мережами та логістичною регресією. Ще одним алгоритмом для прогнозування банкрутства компанії є випадковий масив, який генерується з великої кількості дерев рішень, і його прогностична придатність була перевірена Костопулосом та ін. [12], в результаті чого випадковий масив показав навіть кращі результати, ніж модель опорних векторів.

Подальшим розвитком моделей прогнозування на основі дерев є сучасні алгоритми градієнтного бустингу. Одним з них є алгоритм TreeNet, який додає ще одне дерево для виправлення прогнозованої помилки після кожної ітерації. У своєму дослідженні Джонс і Ванг [13] показали, що алгоритм TreeNet забезпечує значно точніші прогнози банкрутства, ніж традиційні моделі, такі як логістична регресія. Окрім сукупних та деревоподібних методів, алгоритм оптимізації мурашиних колоній є ще одним способом реалізації ройового інтелекту.

Особливо в оптимізаційних задачах вона є корисною для пошуку найпростішого рішення (зокрема зменшення складності правил).

Наприклад, дослідження Ютайакумар та ін. [14] показало, що алгоритм оптимізації мурашиних колоній дає кращі прогнози банкрутства, ніж логістична регресія або випадковий масив, які часто показували дуже хороші результати в попередніх дослідженнях.

Подальші технологічні інновації, такі як розпаралелювання та розподілене зберігання даних, дозволили нейронним мережам стати більшими та глибшими. Так, Александропулос та ін. [15] виявили, що глибокі нейронні мережі можуть прогнозувати точніше, ніж логістична регресія та наївний підхід Байєса. Аналогічні висновки були зроблені в дослідженні Сао та ін. [16], які виявили вищу прогностичну здатність глибоких нейронних мереж порівняно з машинами опорних векторів та байєсівськими мережами.

Останніми розробками в галузі глибокого навчання є довготривалі короточасні нейронні мережі, які імітують короточасну пам'ять, запам'ятовуючи попередні очікування. У дослідженні Янг та ін. [17] було показано, що довгострокові короткострокові нейронні мережі можуть надавати дуже надійні прогнози банкрутства, якщо вони отримують макроекономічні та галузеві дані на додаток до фінансових даних компанії. Для кращої класифікації даних компанії часто корисним є порівняння з групою компаній-аналогів. Дінг та ін. [18] представляють кластеризацію за К-медіанами - метод, який може передбачити банкрутство компаній та викривлення на основі кластерного аналізу групи компаній-аналогів.

Окрім кластеризації за К-медіанами, ще одним методом неконтрольованого навчання є стековий автокодер. Дослідження Соуї та ін. [19] довело, що стековий автокодер можна використовувати для вилучення ознак, щоб підвищити якість вхідних даних. Крім того, попередня обробка даних значно підвищила точність прогнозування моделей. На додаток до порівняльних даних компаній-аналогів та ефективного вилучення ознак, можна припустити, що текстове розкриття інформації можна використовувати як додаткові вхідні дані для моделей прогнозування. Маї та ін. [20] використовували текстові дані з річних звітів компаній разом із традиційними фінансовими коефіцієнтами та ринковими змінними. Включення текстових даних призводить до значного покращення точності прогнозування нейронних мереж, які, таким чином, надають більш точні прогнози, ніж випадковий масив або логістична регресія.

Фінансовий аналіз полягає у вивченні кількісних та якісних даних бухгалтерської звітності для визначення поточного та майбутнього економічного стану компаній. Для цього річна фінансова звітність аналізується внутрішніми та зовнішніми аналітиками, які проводять свій аналіз з різних (особистих) мотивів. Окрім інвестора, який вирішує, чи

інвестувати/дезінвестувати, та банку, який вирішує, чи надавати кредит, все більше неурядових організацій також аналізують фінансову звітність, щоб, наприклад, зробити висновок про стійкість компаній [21]. Окрім інвесторів, банків та кредитних організацій, постачальники також зацікавлені в надійному фінансовому аналізі. З одного боку, щоб краще оцінити ймовірність виконання контракту замовником, а з іншого - щоб мати основу для планування розвитку ділових відносин на найближчі роки.

Таким чином, автоматизований фінансовий аналіз допоможе багатьом зацікавленим сторонам отримати краще уявлення про компанії. Прогнозування майбутніх витрат є фундаментальним компонентом фінансового аналізу, оскільки це безпосередньо впливає на майбутні чисті активи, фінансовий стан і результати діяльності компанії. Перше дослідження, присвячене прогнозуванню майбутніх витрат, було проведено Буссабейном та Кака [22]. За аналогією з дослідженнями щодо прогнозування банкрутства, для прогнозування майбутніх витрат були використані нейронні мережі. Фактичні та прогнозовані криві витрат будівельних проектів показали лише невелику різницю.

Перевага нейронних мереж над іншими методами для прогнозування витрат на будівництво була також підтверджена в дослідженні Караса та ін. [23]. Ще одне дослідження Кузей та ін. [24] визначило майбутні фактори, що впливатимуть на функціональність системи управління витратами з використанням МН-моделей. Зокрема, процес управління даними про витрати (тобто збір, зберігання та використання) був визначений як ключовий фактор для ефективної системи управління витратами. Окрім прогнозування майбутніх витрат компаній, фінансовий аналіз часто проводиться для прогнозування майбутніх доходів акціонерів [25].

Прогнозування доходів акціонерів та прибутковості акцій критично обговорюється в академічних колах протягом десятиліть. Відповідно, вже існує велика кількість досліджень, які використовують традиційні статистичні методи для оцінки важливості попередньо відібраних фінансових коефіцієнтів для прогнозування доходів акціонерів та доходності акцій [26]. Барнс і Лі [27] були першими, хто дослідив потенціал ШІ для аналізу того, які фінансові коефіцієнти є основними рушіями майбутнього багатства акціонерів. Ця модель прогнозування базувалася на нейронних мережах, які найкраще працювали, коли використовували п'ять вхідних параметрів - рентабельність капіталу, ціну акцій, економічну додану вартість, прибуток на акцію та виручку. В іншому дослідженні Кремер і Фройнд [28] використовують алгоритми бустінгу та деревоподібні алгоритми для прогнозування того, чи є компанія переоціненою або недооціненою на ринку капіталу, а також визначають нелінійні взаємозв'язки в бухгалтерських даних.

Як міру оцінки компанії на ринку капіталу було застосовано коефіцієнт Тобіна. Фінансовий коефіцієнт розраховується як частка від ділення ринкової вартості компанії на відновлювальну вартість її активів. Результати дослідження показують, що випадковий масив може найточніше передбачити коефіцієнт Тобіна. Доходи акціонерів також залежать від того, на якій стадії життєвого циклу перебуває компанія в даний момент. У дослідженні Лі та ін. [29] зроблено висновок, що систему опорних векторів можна використовувати для прогнозування фази життєвого циклу для більшості компаній.

Іншою важливою частиною оцінки майбутніх результатів діяльності компаній є фінансова ліквідність. У дослідженні Ченг і Рой [30] проаналізовано, якою мірою методи прогнозування на основі ШІ допомагають передбачити майбутні грошові потоки. Вони виявили, що гібридна модель, яка складається з системи опорних векторів, нечітких логічних моделей і швидких алгоритмів, дає надійні прогнози і працює краще, ніж окремі моделі прогнозування.

Важливою частиною управління грошовими потоками є також прогноз неоплачених рахунків. Дослідження Бахрамі та ін. [31] показує, що логістична регресія перевершує системи опорних векторів або алгоритм OneR у прогнозуванні дат оплати клієнтами. Окрім затримки платежів, неплатежі також можуть суттєво вплинути на компанію, яка планувала певних розмір дебіторської заборгованості.

Окрім грошових потоків, прогноз майбутніх доходів також є ключовим показником результативності компаній. У дослідженні Саї Вінет та ін. [32] порівнюються кілька моделей машинного навчання, щоб визначити найточнішу модель для прогнозування майбутніх продажів. Результати показують, що точність прогнозу можна підвищити до 10%, якщо врахувати ринкові ціни (включаючи ціни конкурентів).

Однак тут слід зазначити, що не було використано жодних альтернативних алгоритмів. До цього часу попередні дослідження виключали людський фактор. Вперше дослідження Янга та ін. [33] пропонує основу для того, як люди можуть бути інтегровані в процес прогнозування, коли прогнозування проводиться за допомогою ШІ. У їхньому дослідженні процес прогнозування розглядається як цикл, в якому беруть участь люди, від вивчення даних до налаштування моделей прогнозування. Моделі прогнозування тестуються ітеративно, поки не будуть досягнуті задовільні результати. Основна проблема полягає в тому, щоб забезпечити достатній рівень знань людей про дані і моделі прогнозування. Без цих знань неможливо отримати оптимальні результати відповідно до поточного стану технологій.

У подальшому дослідженні Чоай та ін. [34] визначено вимоги до застосування моделей прогнозування на основі ШІ в бухгалтерському обліку. Згідно з їхнім дослідженням, усі

джерела інформації повинні бути доступними, а бізнес-процеси - чітко визначеними. Крім того, вхідні дані повинні мати логічний зв'язок з бажаним результатом, кожен процес повинен бути пов'язаний з часовою міткою події, а дані повинні мати певний масштаб для забезпечення ефективного впровадження.

Ще одним напрямом використання ШІ у фінансовому обліку є прогнозування або виявлення шахрайства та помилок. Як уже зазначалося, помилки та шахрайство можуть завдати величезних економічних збитків. Згідно з МСБО, помилки - це, як правило, пропуски або викривлення, спричинені незастосуванням або неправильним застосуванням стандартів бухгалтерського обліку. На відміну від них, шахрайські дії - це навмисні викривлення з метою представити фінансовий стан компанії, як правило, кращим, ніж він є насправді.

На практиці, однак, відрізнити шахрайство від помилки часто буває складно. Інвестори особливо страждають від шахрайства та помилок, оскільки вони втрачають вкладений капітал через субординований характер своїх вимог. Прогнозування майбутніх шахрайств і помилок компаній допоможе інвесторам уникнути неправильних інвестицій. Загалом, існує кілька методів виявлення шахрайства та помилок у масивах даних. Вони варіюються від традиційних статистичних методів до штучних імунних систем, машинного навчання та методів метанавчання. У всіх дослідженнях використовуються алгоритми машинного навчання, які навчаються за допомогою контрольованого навчання. У дослідженні Рахуль та ін. [35] порівнюється придатність методів керованого навчання з методами некерованого навчання для виявлення фінансового шахрайства. Результати показують, що гаусівський розподіл, який належить до неконтрольованого навчання, має вищу точність прогнозування, ніж випадковий масив або інші методи бустінгу. Дослідження Бао та ін. [36], показує, що для навчання моделей прогнозування можна також розглядати необроблені бухгалтерські дані (на відміну використання лише фінансових коефіцієнтів у якості вхідних даних). В іншому дослідженні Браун та ін. [37] показано, що текстові показники тематичного змісту фінансової звітності є корисними для виявлення недостовірної звітності. Моделі прогнозування, які виявляють і кількісно оцінюють тематичний зміст фінансової звітності, перевершили моделі, які використовують виключно фінансові або необроблені текстові дані.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є вивчення поточного стану досліджень у галузі прогнозування на основі штучного інтелекту у фінансовому обліку та надання систематичного огляду літератури в цій новій галузі досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Вперше з'явившись у 1956 році, штучний інтелект є однією з

найновіших галузей досліджень у науці та інженерії. Однак ШІ - це не лише комп'ютерні науки та математика, а й міждисциплінарна галузь, що має значний внесок з інших дисциплін, таких як економіка, нейронауки та психологія. Серл був першим, хто розмежував дві різні форми ШІ: сильний і слабкий ШІ. Сильний ШІ, який також називають штучним загальним інтелектом, може розуміти, що відбувається, і навіть може мати емоції та почуття. Сильний ШІ має на меті наділити машини можливостями та інтелектом, подібними до людських. Однак сильний ШІ ще не реалізований. Натомість сучасні методи та програми ШІ є прикладами слабого ШІ. Слабкі системи ШІ, як правило, не є інтелектуальними і не мають емоцій, почуттів або свідомого розуму. Натомість програми зі слабким ШІ зосереджені на виконанні окремих завдань. Сьогодні штучний інтелект - це широкий термін, що охоплює багато різних технологій і підходів, які використовуються для вирішення найрізноманітніших завдань. Машинне навчання (МН) - це група методів ШІ, які є одними з найпопулярніших. Ефективність МН покращується з кожним дослідженням і має на меті вирішення проблем, використовуючи історичні дані або попередні приклади.

Залежно від способу навчання методи машинного навчання можна умовно поділити на дві категорії: Контрольовані та неконтрольовані методи навчання. Хоча існують й інші типи навчання, наприклад, напівконтрольоване навчання або онлайн-навчання, контрольоване та неконтрольоване навчання є найбільш використовуваними та популярними. Різниця між контрольованим і неконтрольованим навчанням полягає в наявності міток у навчальних даних. При контрольованому навчанні система отримує приклади з мітками та вхідні дані як навчальні дані. У загальних рисах МН можна визначити як обчислювальні методи, які використовують досвід для покращення своєї ефективності або більш точних прогнозів.

Інструмент МН генерує свій досвід з електронних даних, які доступні системі для аналізу. Однак алгоритми МН і AI настільки правдиві, наскільки достовірні їхні навчальні дані. Тому якість і обсяг даних, які використовуються для навчання системи, є важливими факторами. Таким чином, ШІ-системи стають власним вчителем і не потребують даних, вказівок чи знань, які надає людина.

Нейронні мережі - одна з найпоширеніших технологій ШІ. Нейронні мережі натхненні структурою людського мозку і складаються з невеликих одиниць, які з'єднані між собою, так званих штучних нейронів. Ці штучні нейрони є невеликими процесорами, які з'єднані між собою і генерують вихідні дані на основі правил навчання та отриманих вхідних даних. Таким чином, нейронні мережі мають на меті імітувати мозок людини або інших біологічних організмів. У цьому контексті глибоке навчання - це термін, який використовується для опису різних типів складних нейронних мереж. Завдяки наявності великих масивів даних і значним

обчислювальним потужностям глибинне навчання значно зросло за останні роки. Архітектура глибокого навчання складається з різних модулів або штучних нейронів, які розташовані в декілька шарів. Кожен з цих шарів може перетворювати вхідні дані і здатний навчатися. Глибоке навчання значно покращило багато сфер, включаючи розпізнавання мови, візуальне розпізнавання об'єктів і виявлення об'єктів.

Оскільки бухгалтерські дані зазвичай базуються на правилах і добре структуровані, вони добре підходять для автоматизованої оцінки за допомогою моделей штучного інтелекту. Особливо фінансові ключові показники корисні для розпізнавання образів, оскільки вони часто пов'язані між собою. Крім того, через велику кількість змінних, відображених у балансі, звіті про прибутки і збитки та звіті про рух грошових коштів, розпізнати всі кореляції без оцінок на основі машин практично неможливо. Таким чином, цілком можливо, що негативний довгостроковий розвиток (наприклад, збільшення вартості матеріалів) буде компенсований одноразовим позитивним ефектом (наприклад, продажем основних засобів). Відповідно, прибуток сам по собі не є хорошим показником для прогнозування майбутнього розвитку компанії.

Проте рішення на основі штучного інтелекту може бути придатним для виявлення складних взаємозв'язків у бухгалтерських даних і розрізнення короткострокових і довгострокових подій. Прогнозування - один із варіантів використання ШІ та методів машинного навчання. Приклади прогнозування включають, серед іншого, прогнозування змінних прибутків і збитків або змінних грошових потоків. Для задач прогнозування можна використовувати різні підходи, а саме алгоритми класифікації, регресії, ранжування та кластеризації. При класифікаційному підході проблема полягає у визначенні категорій для досліджуваних об'єктів. Завдання ранжування спрямовані на впорядкування об'єктів на основі одного або декількох критеріїв. Натомість кластеризація передбачає поділ множини елементів на однорідні підмножини. Нарешті, на відміну від попередніх підходів, регресія дає неперервне значення, яке можна порівняти з іншими спостереженнями. Більшість статей, які увійшли до нашого огляду літератури, використовують методи ШІ та МН, що базуються на керуваному навчанні. Існує лише кілька досліджень, які застосовують алгоритми, що належать до неконтрольованого навчання.

Після вивчення моделей прогнозування, використаних у попередніх дослідженнях, та їхньої точності для конкретних додатків, ми проаналізували, чи використовуються подібні моделі прогнозування в різних додатках. Стає очевидним, що машини опорних векторів, логістична регресія, нейронні мережі та деревоподібні методи, такі як випадкові масиви та дерева рішень, часто використовуються для задач прогнозування у фінансовому обліку. Однак

помітно, що багато досліджень розглядають лише обмежені алгоритми на наборах даних, які не були досліджені іншими дослідженнями раніше. Таким чином, все ще мало відомо про те, наскільки один алгоритм перевершує інший з точки зору точності прогнозування.

Можливим способом вирішення цієї проблеми було б оцінити, за яких умов (наприклад, структура даних, розподіл і розмір виборки) модель прогнозування працює краще за інші з точки зору точності та робастності. Крім того, можна помітити, що останні дослідження використовують різні метрики для оцінки подібних завдань прогнозування. Залежно від того, яка метрика використовується, придатність певних моделей прогнозування може відрізнятись. Тому потрібні більш узагальнені знання про те, як слід будувати і використовувати моделі ШІ. Щоб вирішити цю проблему, майбутнім дослідникам слід створити вимоги до дизайну і принципи проектування, які можна адаптувати до різних поширених проблем прогнозування, з якими стикаються практики і дослідники.

Відкриті дані - це ще одна концепція, яка може допомогти підтримати і просунути дослідження прогнозування на основі штучного інтелекту у фінансовому обліку. Дані, до яких є вільний і легкий доступ, дозволяють краще порівнювати різні алгоритми штучного інтелекту, застосовані до одного й того ж набору даних різними дослідницькими групами. Тому наявність відкритих масивів бухгалтерських даних була б дуже корисною для майбутніх досліджень у галузі прогнозування на основі ШІ, щоб з'ясувати, які алгоритми ШІ найкраще підходять для конкретного завдання.

Існуючі дослідження зосереджені переважно на технічних аспектах базових систем штучного інтелекту. Таким чином, дослідники накопичили знання про певні ІТ-артефакти, про те, як вони працюють, і про їхню точність. Однак знань, які також враховують соціальні чи організаційні аспекти, все ще бракує.

Ключовою проблемою впровадження прогнозів ШІ в бухгалтерському обліку є також людський фактор. По-перше, важливо враховувати готовність працівників використовувати ці моделі. Згідно з поточними опитуваннями, готовність працівників використовувати додатки зі штучним інтелектом залежить від чіткості розподілу ролей між користувачем і штучним інтелектом, а також від довіри до систем штучного інтелекту [34]. Однак, наскільки нам відомо, досі не було проведено жодного дослідження, яке б вивчало сприйняття працівниками прогнозів на основі штучного інтелекту, зроблених фахівцями з бухгалтерського обліку, а також їхню роль і коло завдань у рамках циклу прогнозування. Цю прогалину в дослідженнях можна заповнити, застосувавши модель прийняття технологій, таку як уніфікована теорія прийняття та використання технологій, щоб пояснити, чи будуть працівники використовувати прогнози на основі штучного інтелекту в бухгалтерському обліку і як саме [38].

Інший аспект, який також може підвищити рівень сприйняття, - це висока пояснюваність використовуваних методів ШІ. Дослідницька сфера зрозумілого ШІ набуває все більшого значення і включає в себе напрямки досліджень, які використовуються в інших дослідженнях [39]. Наприклад, коли працівники повинні приймати важливі бізнес-рішення на основі прогнозів, зрозумілість прогнозу є важливим фактором. Однак правила прийняття рішень у складних моделях прогнозування часто важко зрозуміти, особливо людям без спеціальних технічних знань. Для вирішення цієї проблеми можна розробити і оцінити артефакти інформаційних систем, які мають на меті підвищити зрозумілість моделей ШІ. Крім прийняття працівниками, майбутні дослідження повинні також дослідити, на яких етапах працівники можуть брати участь у процесі прогнозування.

Завдяки цим розробкам ШІ буде здатний виконувати все більше завдань, які раніше вимагали людського інтелекту та участі [40]. Тому професія та завдання людини- бухгалтера в майбутньому будуть підлягати у безперервному розвитку. Слід зазначити, що в попередніх дослідженнях прогнозування не було оцінено, через який період прогнозні моделі потрібно перенавчати, щоб вони продовжували робити надійні прогнози. Це також може бути причиною того, що прогнози ШІ все ще часто є пілотними проектами, які в довгостроковій перспективі виявляються неуспішними і тому припиняються. Цю проблему можна вирішити шляхом збору довгострокових спостережень за подібними проблемами прогнозування, щоб надати рекомендації, коли моделі прогнозування потребують перенавчання.

Крім того, слід зазначити, що нинішні сфери застосування прогнозування у фінансовому обліку зосереджені на кількох варіантах використання. Особливо у фінансовому аналізі є кілька потенційних варіантів використання, які ще не були детально досліджені. З огляду на те, що більшість досліджень з прогнозування на основі ШІ зосереджені на прибутках і збитках або грошових потоках, прогнозування майбутніх показників балансу є серйозною прогалиною в дослідженнях. Крім того, корисність інших технологій, таких як роботизована автоматизація процесів, для цілей автоматизованого прогнозування на основі ШІ досліджена недостатньо [41].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Підсумовуючи, можна сказати, що сфера прогнозування на основі ШІ в бухгалтерському обліку може значно виграти від подальших досліджень, які в основному стосуються питань впровадження в бухгалтерському обліку. Попередні дослідження пропонували переважно технічні рішення, ізольовані одне від одного. Таким чином, майбутні дослідження можуть об'єднати результати попередніх досліджень для створення узагальнених знань, які можуть слугувати вирішенням групи проблем, пов'язаних із прогнозуванням на

основі ШІ в бухгалтерському обліку. Це допоможе майбутнім дослідникам і практикам полегшити і скоротити процес пошуку та впровадження найточнішої моделі прогнозування. За останні роки штучний інтелект дозволив шукати закономірності все більшої складності. Виявлені закономірності можна використовувати для прогнозування розвитку компаній. Особливо в бухгалтерському обліку можна помітити, що дослідження прогнозування з часом все частіше містять більші розміри вибірки, а моделі дають точніші прогнози.

Наразі існує три основні сфери застосування прогнозів на основі штучного інтелекту у фінансовому обліку. Сфери застосування варіюються від прогнозування банкрутства до фінансового аналізу, а також виявлення шахрайства та помилок. Особливо ці прогнози можуть бути корисними для існуючих і майбутніх інвесторів, оскільки знання про майбутній розвиток бізнесу допомагає уникнути невдалих інвестицій. Попередні дослідження показують, що машини опорних векторів, нейронні мережі та випадкові ліси забезпечують точні та надійні прогнози для всіх трьох сфер застосування. Однак існує мало доказів того, що одна модель прогнозування дає значно точніші прогнози, ніж інші. Особливо у фінансовому аналізі важко отримати узагальнені знання, оскільки прогнозуються різні фінансові змінні (наприклад, доходи, грошові потоки та прибутки).

Майбутні дослідження повинні оцінити прогностичну ефективність моделей на різних наборах даних зі спільними властивостями, щоб вирішити це дослідницьке питання. Крім того, більшість досліджень не розглядають питання, пов'язані з впровадженням та підтримкою моделей прогнозування.

Таким чином, роль людини в процесі прогнозування здебільшого залишається поза увагою попередніх досліджень. Майбутні дослідження можуть зробити значний внесок у заповнення цих прогалів і тісніше пов'язати обчислювальну науку з бухгалтерськими дослідженнями.

Список літератури

1. Wilson, R.L. and Sharda, R. (1994), "Bankruptcy prediction using neural networks", *Decision Support Systems*, Vol. 11 No. 5, pp. 545-557.
2. Lacher, R.C., Coats, P.K., Sharma, S.C. and Fant, L. (1995), "A neural network for classifying the financial health of a firm", *European Journal of Operational Research*, Vol. 85 No. 1, pp. 53-65.
3. Kim, K.S. (2005), "Examining corporate bankruptcy: an artificial intelligence approach", *International Journal of Business Performance Management*, Vol. 7 No. 3, p. 241.
4. Zhai, W., Wu, G., Bao, W. and Niu, L. (2021), "Big data analysis of accounting forecasting

based on machine learning”, 2021 6th International Conference on Intelligent Computing and Signal Processing (ICSP), Xi’an, China, 09.04.2021-11.04.2021, IEEE, pp. 399-402.

5. Huang, S.-M., Tsai, C.-F., Yen, D.C. and Cheng, Y.-L. (2008), “A hybrid financial analysis model for business failure prediction”, *Expert Systems with Applications*, Vol. 35 No. 3, pp. 1034-1040.

6. Hung, D.N., Ha, H.T.V. and Binh, D.T. (2017), “Application of F-score in predicting fraud, errors: experimental research in vietnam”, *International Journal of Accounting and Financial Reporting*, Vol. 7 No. 2, pp. 303-322.

7. Shi, L., Xi, L., Ma, X. and Hu, X. (2009), “Bagging of artificial neural networks for bankruptcy prediction”, *Proc. of the Int. Conf. on Information and Financial Engineering*, Singapore, Singapore, 17.04.2009-20.04.2009, IEEE, pp. 154-156.

8. Lu, Y., Zeng, N., Liu, X. and Yi, S. (2015), “A new hybrid algorithm for bankruptcy prediction using switching particle swarm optimization and support vector machines”, *Discrete Dynamics in Nature and Society*, Vol. 2015, pp. 1-7.

9. Antunes, F., Ribeiro, B. and Pereira, F. (2017), “Probabilistic modeling and visualization for bankruptcy prediction”, *Applied Soft Computing*, Vol. 60, pp. 831-843.

10. Rainarli, E. (2019), “The comparison of machine learning model to predict bankruptcy: Indonesian stock exchange data”, *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, Vol. 662, 52019.

11. Sehgal, S., Mishra, R.K., Deisting, F. and Vashisht, R. (2021), “On the determinants and prediction of corporate financial distress in India”, *Managerial Finance*, Vol. 47 No. 10, pp. 1428-1447.

12. Kostopoulos, G., Karlos, S., Kotsiantis, S. and Tampakas, V. (2017), “Evaluating active learning methods for bankruptcy prediction”, in Frasson, C. and Kostopoulos, G. (Eds), *Brain Function Assessment in Learning*, *Lecture Notes in Computer Science*, Springer International Publishing, Cham, Vol. 10512, pp. 57-66.

13. Jones, S. and Wang, T. (2019), “Predicting private company failure: a multi-class analysis”, *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, Vol. 61, pp. 161-188.

14. Uthayakumar, J., Vengattaraman, T. and Dhavachelvan, P. (2020), “Swarm intelligence based classification rule induction (CRI) framework for qualitative and quantitative approach: an application of bankruptcy prediction and credit risk analysis”, *Journal of King Saud University - Computer and Information Sciences*, Vol. 32 No. 6, pp. 647-657.

15. Alexandropoulos, S.-A.N., Aridas, C.K., Kotsiantis, S.B. and Vrahatis, M.N. (2019), “A deep dense neural network for bankruptcy prediction”, in Macintyre, J., Iliadis, L., Maglogiannis, I.

And Jayne, C. (Eds), *Engineering Applications of Neural Networks, Communications in Computer and Information Science*, Springer International Publishing, Cham, Vol. 1000, pp. 435-444.

16. Cao, Y., Liu, X., Zhai, J. and Hua, S. (2020), "A two-stage Bayesian network model for corporate bankruptcy prediction", *International Journal of Finance and Economics*, Vol. 27 No. 1, pp. 455-472

17. Jang, Y., Jeong, I. and Cho, Y.K. (2020), "Business failure prediction of construction contractors using a LSTM RNN with accounting, construction market, and macroeconomic variables", *Journal of Management in Engineering*, Vol. 36 No. 2, 4019039.

18. Ding, K., Peng, X. and Wang, Y. (2019), "A machine learning-based peer selection method with financial ratios", *Accounting Horizons*, Vol. 33 No. 3, pp. 75-87

19. Soui, M., Smiti, S., Mkaouer, M.W. and Ejbali, R. (2020), "Bankruptcy prediction using stacked autoencoders", *Applied Artificial Intelligence*, Vol. 34 No. 1, pp. 80-100

20. Mai, F., Tian, S., Lee, C. and Ma, L. (2019), "Deep learning models for bankruptcy prediction using textual disclosures", *European Journal of Operational Research*, Vol. 274 No. 2, pp. 743-758.

21. Sisaye, S. (2021), "The influence of non-governmental organizations (NGOs) on the development of voluntary sustainability accounting reporting rules", *Journal of Business and Socio-Economic Development*, Vol. 1 No. 1, pp. 5-23.

22. Boussabaine, A.H. and Kaka, A.P. (1998), "A neural networks approach for cost flow forecasting", *Construction Management and Economics*, Vol. 16 No. 4, pp. 471-479.

23. Karaca, I., Gransberg, D.D. and Jeong, H.D. (2020), "Improving the accuracy of early cost estimates on transportation infrastructure projects", *Journal of Management in Engineering*, Vol. 36 No. 5, 4020063.

24. Kuzey, C., Uyar, A. and Delen, D. (2019), "An investigation of the factors influencing cost system functionality using decision trees, support vector machines and logistic regression", *International Journal of Accounting and Information Management*, Vol. 27 No. 1, pp. 27-55.

25. Machuga, S.M., Pfeiffer, J.R.J. and Verma, K. (2002), "Economic value added, future accounting earnings, and financial analysts' earnings per share forecasts", *Review of Quantitative Finance and Accounting*, Vol. 18 No. 1, pp. 59-73.

26. Asquith, P. and Mullins, D.W. (1983), "The impact of initiating dividend payments on shareholders' wealth", *The Journal of Business*, Vol. 56 No. 1, pp. 77-96.

27. Barnes, M.B. and Lee, V.C.S. (2007), "Feature selection techniques, company wealth assessment and intra-sectoral firm behaviours", in Huang, D.-S., Heutte, L. and Loog, M. (Eds), *Advanced Intelligent Computing Theories and Applications. With Aspects of Theoretical and*

Methodological Issues, Lecture Notes in Computer Science, Springer, Berlin, Heidelberg, Vol. 4681, pp. 134-146

28. Creamer, G. and Freund, Y. (2010), "Using boosting for financial analysis and performance prediction: application to S&P 500 companies, Latin American ADRs and banks", *Computational Economics*, Vol. 36 No. 2, pp. 133-151

29. Lee, S.Y., Oh, S.Y., Lee, S. and Gim, G.Y. (2021), "The firm life cycle forecasting model using machine learning based on news articles", *International Journal of Networked and Distributed Computing*, Vol. 9 No. 1, p. 1.

30. Cheng, M.-Y. and Roy, A.F. (2011), "Evolutionary fuzzy decision model for cash flow prediction using time-dependent support vector machines", *International Journal of Project Management*, Vol. 29 No. 1, pp. 56-65.

31. Bahrami, M., Bozkaya, B. and Balcisoy, S. (2020), "Using behavioral analytics to predict customer invoice payment", *Big Data*, Vol. 8 No. 1, pp. 25-37

32. Sai Vineeth, V., Kusetogullari, H. and Boone, A. (2020), "Forecasting sales of truck components: a machine learning approach", *Proc. of the 10th Int. Conference on Intelligent Systems (IS)*, Varna, Bulgaria, 28.08.2020-30.08.2020, IEEE, pp. 510-516.

33. Jang, Y., Jeong, I. and Cho, Y.K. (2020), "Business failure prediction of construction contractors using a LSTM RNN with accounting, construction market, and macroeconomic variables", *Journal of Management in Engineering*, Vol. 36 No. 2, 4019039.

34. Choi, Y. (2021), "A study of employee acceptance of artificial intelligence technology", *European Journal of Management and Business Economics*, Vol. 30 No. 3, pp. 318-330.

35. Rahul, K., Seth, N. and Dinesh Kumar, U. (2018), "Spotting earnings manipulation: using machine learning for financial fraud detection", in Bramer, M. and Petridis, M. (Eds), *Artificial Intelligence XXXV, Lecture Notes in Computer Science*, Springer International Publishing, Cham, Vol. 11311, pp. 343-356

36. Bao, Y., Ke, B.I., Li, B.I., Yu, Y.J. and Zhang, J.I. (2020), "Detecting accounting fraud in publicly traded U.S. Firms using a machine learning approach", *Journal of Accounting Research*, Vol. 58 No. 1, pp. 199-235.

37. Brown, N.C., Crowley, R.M. and Elliott, W.B. (2020), "What are you saying? Using topic to detect financial misreporting", *Journal of Accounting Research*, Vol. 58 No. 1, pp. 237-291

38. Venkatesh, V., Thong, J.Y. and Xu, X. (2016), "Unified theory of acceptance and use of technology: a synthesis and the road ahead", *Journal of the Association for Information Systems*, Vol. 17 No. 5, pp. 328-376.

39. Bauer, K., Hinz, O., van der Aalst, W. and Weinhardt, C. (2021), "Expl(AI)n it to me –

explainable AI and information systems research”, *Business and Information Systems Engineering*, Vol. 63 No. 2, pp. 79-82

40. Huttunen, J., Jauhiainen, J., Lehti, L., Nylund, A., Martikainen, M. and Lehner, O. (2019), “Big data, cloud computing and data science applications in finance and accounting”, *ACRN Journal of Finance and Risk Perspectives*, Vol. 8, pp. 16-30, Special Issue Digital Accounting.

41. Onyshchenko, O., Shevchuk, K., Shara, Y., Koval, N. and Demchuk, O. (2022), “Industry 4.0 and accounting: directions, challenges, opportunities”, *Independent Journal of Management & Production*, Vol. 13 No. 3, pp. s161-s195.

References

1. Alexandropoulos, S.-A.N., Aridas, C.K., Kotsiantis, S.B. and Vrahatis, M.N. (2019), “A deep dense neural network for bankruptcy prediction”, in Macintyre, J., Iliadis, L., Maglogiannis, I. And Jayne, C. (Eds), *Engineering Applications of Neural Networks, Communications in Computer and Information Science*, Springer International Publishing, Cham, Vol. 1000, pp. 435-444.

2. Antunes, F., Ribeiro, B. and Pereira, F. (2017), “Probabilistic modeling and visualization for bankruptcy prediction”, *Applied Soft Computing*, Vol. 60, pp. 831-843.

3. Asquith, P. and Mullins, D.W. (1983), “The impact of initiating dividend payments on shareholders’ wealth”, *The Journal of Business*, Vol. 56 No. 1, pp. 77-96.

4. Bahrami, M., Bozkaya, B. and Balcisoy, S. (2020), “Using behavioral analytics to predict customer invoice payment”, *Big Data*, Vol. 8 No. 1, pp. 25-37

5. Bao, Y., Ke, B.I., Li, B.I., Yu, Y.J. and Zhang, J.I. (2020), “Detecting accounting fraud in publicly traded U.S. Firms using a machine learning approach”, *Journal of Accounting Research*, Vol. 58 No. 1, pp. 199-235.

6. Barnes, M.B. and Lee, V.C.S. (2007), “Feature selection techniques, company wealth assessment and intra-sectoral firm behaviours”, in Huang, D.-S., Heutte, L. and Loog, M. (Eds), *Advanced Intelligent Computing Theories and Applications. With Aspects of Theoretical and Methodological Issues*, Lecture Notes in Computer Science, Springer, Berlin, Heidelberg, Vol. 4681, pp. 134-146

7. Bauer, K., Hinz, O., van der Aalst, W. and Weinhardt, C. (2021), “Expl(AI)n it to me – explainable AI and information systems research”, *Business and Information Systems Engineering*, Vol. 63 No. 2, pp. 79-82

8. Boussabaine, A.H. and Kaka, A.P. (1998), “A neural networks approach for cost flow forecasting”, *Construction Management and Economics*, Vol. 16 No. 4, pp. 471-479.

9. Brown, N.C., Crowley, R.M. and Elliott, W.B. (2020), “What are you saying? Using topic to detect financial misreporting”, *Journal of Accounting Research*, Vol. 58 No. 1, pp. 237-291
10. Cao, Y., Liu, X., Zhai, J. and Hua, S. (2020), “A two-stage Bayesian network model for corporate bankruptcy prediction”, *International Journal of Finance and Economics*, Vol. 27 No. 1, pp. 455-472
11. Cheng, M.-Y. and Roy, A.F. (2011), “Evolutionary fuzzy decision model for cash flow prediction using time-dependent support vector machines”, *International Journal of Project Management*, Vol. 29 No. 1, pp. 56-65.
12. Choi, Y. (2021), “A study of employee acceptance of artificial intelligence technology”, *European Journal of Management and Business Economics*, Vol. 30 No. 3, pp. 318-330.
13. Creamer, G. and Freund, Y. (2010), “Using boosting for financial analysis and performance prediction: application to S&P 500 companies, Latin American ADRs and banks”, *Computational Economics*, Vol. 36 No. 2, pp. 133-151
14. Ding, K., Peng, X. and Wang, Y. (2019), “A machine learning-based peer selection method with financial ratios”, *Accounting Horizons*, Vol. 33 No. 3, pp. 75-87
15. Huang, S.-M., Tsai, C.-F., Yen, D.C. and Cheng, Y.-L. (2008), “A hybrid financial analysis model for business failure prediction”, *Expert Systems with Applications*, Vol. 35 No. 3, pp. 1034-1040.
16. Hung, D.N., Ha, H.T.V. and Binh, D.T. (2017), “Application of F-score in predicting fraud, errors: experimental research in vietnam”, *International Journal of Accounting and Financial Reporting*, Vol. 7 No. 2, pp. 303-322.
17. Huttunen, J., Jauhiainen, J., Lehti, L., Nylund, A., Martikainen, M. and Lehner, O. (2019), “Big data, cloud computing and data science applications in finance and accounting”, *ACRN Journal of Finance and Risk Perspectives*, Vol. 8, pp. 16-30, Special Issue Digital Accounting.
18. Jang, Y., Jeong, I. and Cho, Y.K. (2020), “Business failure prediction of construction contractors using a LSTM RNN with accounting, construction market, and macroeconomic variables”, *Journal of Management in Engineering*, Vol. 36 No. 2, 4019039.
19. Jang, Y., Jeong, I. and Cho, Y.K. (2020), “Business failure prediction of construction contractors using a LSTM RNN with accounting, construction market, and macroeconomic variables”, *Journal of Management in Engineering*, Vol. 36 No. 2, 4019039.
20. Jones, S. and Wang, T. (2019), “Predicting private company failure: a multi-class analysis”, *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, Vol. 61, pp. 161-188.

21. Karaca, I., Gransberg, D.D. and Jeong, H.D. (2020), “Improving the accuracy of early cost estimates on transportation infrastructure projects”, *Journal of Management in Engineering*, Vol. 36 No. 5, 4020063.
22. Kim, K.S. (2005), “Examining corporate bankruptcy: an artificial intelligence approach”, *International Journal of Business Performance Management*, Vol. 7 No. 3, p. 241.
23. Kostopoulos, G., Karlos, S., Kotsiantis, S. and Tampakas, V. (2017), “Evaluating active learning methods for bankruptcy prediction”, in Frasson, C. and Kostopoulos, G. (Eds), *Brain Function Assessment in Learning, Lecture Notes in Computer Science*, Springer International Publishing, Cham, Vol. 10512, pp. 57-66.
24. Kuzey, C., Uyar, A. and Delen, D. (2019), “An investigation of the factors influencing cost system functionality using decision trees, support vector machines and logistic regression”, *International Journal of Accounting and Information Management*, Vol. 27 No. 1, pp. 27-55.
25. Lacher, R.C., Coats, P.K., Sharma, S.C. and Fant, L. (1995), “A neural network for classifying the financial health of a firm”, *European Journal of Operational Research*, Vol. 85 No. 1, pp. 53-65.
26. Lee, S.Y., Oh, S.Y., Lee, S. and Gim, G.Y. (2021), “The firm life cycle forecasting model using machine learning based on news articles”, *International Journal of Networked and Distributed Computing*, Vol. 9 No. 1, p. 1.
27. Lu, Y., Zeng, N., Liu, X. and Yi, S. (2015), “A new hybrid algorithm for bankruptcy prediction using switching particle swarm optimization and support vector machines”, *Discrete Dynamics in Nature and Society*, Vol. 2015, pp. 1-7.
28. Machuga, S.M., Pfeiffer, J.R.J. and Verma, K. (2002), “Economic value added, future accounting earnings, and financial analysts’ earnings per share forecasts”, *Review of Quantitative Finance and Accounting*, Vol. 18 No. 1, pp. 59-73.
29. Mai, F., Tian, S., Lee, C. and Ma, L. (2019), “Deep learning models for bankruptcy prediction using textual disclosures”, *European Journal of Operational Research*, Vol. 274 No. 2, pp. 743-758.
30. Onyshchenko, O., Shevchuk, K., Shara, Y., Koval, N. and Demchuk, O. (2022), “Industry 4.0 and accounting: directions, challenges, opportunities”, *Independent Journal of Management & Production*, Vol. 13 No. 3, pp. s161-s195.
31. Rahul, K., Seth, N. and Dinesh Kumar, U. (2018), “Spotting earnings manipulation: using machine learning for financial fraud detection”, in Bramer, M. and Petridis, M. (Eds), *Artificial Intelligence XXXV, Lecture Notes in Computer Science*, Springer International Publishing, Cham, Vol. 11311, pp. 343-356

32. Rainarli, E. (2019), "The comparison of machine learning model to predict bankruptcy: Indonesian stock exchange data", IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, Vol. 662, 52019.
33. Sai Vineeth, V., Kusetogullari, H. and Boone, A. (2020), "Forecasting sales of truck components: a machine learning approach", Proc. of the 10th Int. Conference on Intelligent Systems (IS), Varna, Bulgaria, 28.08.2020-30.08.2020, IEEE, pp. 510-516.
34. Sehgal, S., Mishra, R.K., Deisting, F. and Vashisht, R. (2021), "On the determinants and prediction of corporate financial distress in India", Managerial Finance, Vol. 47 No. 10, pp. 1428-1447.
35. Shi, L., Xi, L., Ma, X. and Hu, X. (2009), "Bagging of artificial neural networks for bankruptcy prediction", Proc. of the Int. Conf. on Information and Financial Engineering, Singapore, Singapore, 17.04.2009-20.04.2009, IEEE, pp. 154-156.
36. Sisaye, S. (2021), "The influence of non-governmental organizations (NGOs) on the development of voluntary sustainability accounting reporting rules", Journal of Business and Socio-Economic Development, Vol. 1 No. 1, pp. 5-23.
37. Soui, M., Smiti, S., Mkaouer, M.W. and Ejbali, R. (2020), "Bankruptcy prediction using stacked autoencoders", Applied Artificial Intelligence, Vol. 34 No. 1, pp. 80-100
38. Uthayakumar, J., Vengattaraman, T. and Dhavachelvan, P. (2020), "Swarm intelligence based classification rule induction (CRI) framework for qualitative and quantitative approach: an application of bankruptcy prediction and credit risk analysis", Journal of King Saud University - Computer and Information Sciences, Vol. 32 No. 6, pp. 647-657.
39. Venkatesh, V., Thong, J.Y. and Xu, X. (2016), "Unified theory of acceptance and use of technology: a synthesis and the road ahead", Journal of the Association for Information Systems, Vol. 17 No. 5, pp. 328-376.
40. Wilson, R.L. and Sharda, R. (1994), "Bankruptcy prediction using neural networks", Decision Support Systems, Vol. 11 No. 5, pp. 545-557.
41. Zhai, W., Wu, G., Bao, W. and Niu, L. (2021), "Big data analysis of accounting forecasting based on machine learning", 2021 6th International Conference on Intelligent Computing and Signal Processing (ICSP), Xi'an, China, 09.04.2021-11.04.2021, IEEE, pp. 399-402.

УДК 351

JEL classification I18

Катерина АНДРЮЩЕНКО

д.е.н, професор, професор кафедри бізнес- економіки та підприємництва, Київський
національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Україна, Київ,
<https://orcid.org/0000-0002-6274-5310>

Мірослава ШАЛЬКО

кандидат медичних наук, доцент, докторант, Класичний приватний університет,
м. Запоріжжя, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-0302-9699>

ВПЛИВ МЕХАНІЗМІВ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ТА РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ РЕФОРМУВАННЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ

***Анотація.** Розглянуто модель реформування системи охорони здоров'я включає: - науково обґрунтовані пріоритети розвитку галузі; перелік великих викликів для глобальної охорони здоров'я, країни, системи охорони здоров'я; організаційну структуру та механізми управління реформуванням; методологію та показники оцінки ефективності реформ системи охорони здоров'я; рекомендації щодо підвищення ефективності реформування системи охорони здоров'я. Визначено науково-технологічний прогноз розвитку охорони здоров'я на довгостроковий та середньостроковий період, визначаються глобальні тренди у розвитку охорони здоров'я. Так, визначено, що у період 20 - 30 років світові системи охорони здоров'я адаптуватимуться під економічну ситуацію, буде впроваджено фінансові механізми, що дозволяють забезпечити загальний доступ до медичної допомоги населенню за соціально-страхової медицини. З розвитком медичної науки активний розвиток отримає персоналізована медицина, а отже на основі серйозної діагностики перспективнішими будуть програми профілактики захворювань, схеми лікування будуть акцентовані на таргетній терапії, створені сховища та інформаційні системи фактичних даних, які в режимі аналізу «big data» дозволять керувати захворюваннями людини та передбачати їх розвиток. Запропоновано створити Національну лабораторію громадського здоров'я Така лабораторія об'єднуватиме провідні наукові медичні організації на основі проектного консорціум. Основне завдання лабораторії – розробити стійкий міжнародний профіль*

досліджень із економіки здоров'я. Програма дій звертається до питань, що впливають на здоров'я та благополуччя індивідів, сімей, спільнот, населення та суспільства в цілому, та дозволить отримувати знання та досвід у теорії та методах економіки здоров'я одночасно для фахівців-практиків та вчених. Модель управління реформуванням охорони здоров'я має бути дуальною. Тобто питання планування, розробки та реалізації стратегії реформування мають належати до компетенцій кількох органів державної влади, зокрема міністерства охорони здоров'я України. А міністерство економіки України забезпечує відповідність державній політиці у сфері стратегічного планування соціально-економічного розвитку.

Ключові слова: публічне управління та адміністрування, модель реформування системи охорони здоров'я, фінансові механізми, соціально-страхова медицина, планування соціально-економічного розвитку.

Kateryna ANDRIUSHCHENKO

Doctor of Science (Economics), Professor of Business Economy and Entrepreneurship

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine,

<https://orcid.org/0000-0002-6274-5310>

Miroslava SHALKO

PhD in medical sciences, associate professor, doctoral student, Classical Private University,

Zaporizhzhia, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-0302-9699>

INFLUENCE OF STATE REGULATORY MECHANISMS ON THE EFFICIENCY AND EFFECTIVENESS OF HEALTH CARE REFORM IN UKRAINE

Abstract. *The considered model of reforming the health care system includes: - scientifically based priorities for the development of the industry; a list of major challenges for global health care, the country, the health care system; organizational structure and reform management mechanisms; methodology and indicators for evaluating the effectiveness of health care system reforms; recommendations for improving the effectiveness of reforming the health care system. The scientific and technological forecast of health care development for the long-term and medium-term period is determined, global trends in the development of health care are determined. Thus, it is determined that in the period of 20-30 years, the world health care systems will adapt to the economic situation, financial mechanisms will be implemented to ensure general access to medical care for the*

population under social insurance medicine. With the development of medical science, personalized medicine will receive active development, and therefore, on the basis of serious diagnostics, disease prevention programs will be more promising, treatment regimens will be focused on targeted therapy, repositories and information systems of actual data will be created, which in the "big data" analysis mode will allow to manage human diseases and foresee their development. It is proposed to create a National Laboratory of Public Health. Such a laboratory will unite leading scientific medical organizations on the basis of a project consortium. The main task of the laboratory is to develop a sustainable international profile of health economics research. The program of action addresses issues affecting the health and well-being of individuals, families, communities, populations and society as a whole, and will provide knowledge and experience in the theory and methods of health economics for both practitioners and academics. The management model of health care reform should be dual. That is, the issues of planning, development and implementation of the reform strategy should belong to the competences of several state authorities, in particular the Ministry of Health of Ukraine. And the Ministry of Economy of Ukraine ensures compliance with state policy in the field of strategic planning of socio-economic development.

Keywords: *public management and administration, health care system reform model, financial mechanisms, social insurance medicine, social and economic development planning*

Постановка проблеми. Вимагає актуалізації для нашої країни та враховуються в роботі як науково-дослідних інститутів, так і університетської науки, потребують певного уточнення цілі та їх деталізації з урахуванням особливостей взаємодії фундаментальної науки та охорони здоров'я в сучасній Україні. І тут лідером має стати Національна лабораторія здоров'я. Запропонована організаційна модель реформування охорони здоров'я декларує першорядну значущість стратегічного планування та врахування результатів науково-технологічного прогнозу перед формуванням програми розвитку охорони здоров'я та подальшою розробкою дорожніх карток з реформування галузі.

Модель реформування системи охорони здоров'я включає: - науково обґрунтовані пріоритети розвитку галузі; перелік великих викликів для глобальної охорони здоров'я, країни, системи охорони здоров'я; організаційну структуру та механізми управління реформуванням; методологію та показники оцінки ефективності реформ системи охорони здоров'я; рекомендації щодо підвищення ефективності реформування системи охорони здоров'я [1, с.139].

Пріоритети розвитку системи охорони здоров'я формуються методом оцінки кількісних та якісних критеріїв, експертних оцінок.

Здійснюється науково-технологічний прогноз розвитку охорони здоров'я на довгостроковий та середньостроковий період, визначаються глобальні тренди у розвитку охорони здоров'я. Так, визначено, що у період 20 - 30 років світові системи охорони здоров'я адаптуватимуться під економічну ситуацію, буде впроваджено фінансові механізми, що дозволяють забезпечити загальний доступ до медичної допомоги населенню за соціально-страхової медицини [2, с.184]. З розвитком медичної науки активний розвиток отримає персоналізована медицина, а отже на основі серйозної діагностики перспективнішими будуть програми профілактики захворювань, схеми лікування будуть акцентовані на таргетній терапії, створені сховища та інформаційні системи фактичних даних, які в режимі аналізу «big data» дозволять керувати захворюваннями людини та передбачати їх розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання управління закладами охорони здоров'я в умовах децентралізації досліджували такі науковці, як Бикова В. Г., Волчек В. В., Лехан В. М., Кравченко В. В., Смирнов О. С., Чебан В. І. та ін

Теоретичні та практичні аспекти підвищення ефективності управління закладами охорони здоров'я та його значення розглянуто у наукових працях багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, наприклад, у роботах Грабовського В. А., Мартинюка О. А., Слабкого Г. О., Стефанишина Л. С., Юринця З. В., Ямненка Т. М.

Формулювання цілей статті є дослідження особливостей впливу механізмів державного регулювання на ефективність та результативність реформування охорони здоров'я в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кооперація великих викликів для охорони здоров'я визначається шляхом проведення експертних оцінок, математичного моделювання змін основних показників соціально-економічного розвитку країни, технологічних трендів, системи охорони здоров'я. До таких «великих викликів» відносяться, наприклад, загальне старіння населення та збільшення тривалості життя; підвищення технологічності виробничих процесів; збільшення обсягів роботизованих технологій; зростання ризиків для життя та здоров'я людей внаслідок активного використання природних ресурсів, антропогенних катастроф, зростаючих загроз національній безпеці, насамперед біологічної та продовольчої.

Організаційна модель системи охорони здоров'я та управління реформуванням на сьогодні має бути побудовано стратегічним рівнем.

Розробка стратегії розвитку охорони здоров'я здійснюється за фактом існування існуючих проблем. Такий стан справ визначено через відсутність в організаційній моделі охорони здоров'я інституційного елемента, відповідального за постійне спостереження громадського здоров'я, визначення трендів розвитку, ризиків впровадження тієї або іншої моделі управління в системі охорони здоров'я, загалом оцінки реформи та її наслідків [3,

с.121]. Запропоновано створити Національну лабораторію громадського здоров'я. Така лабораторія об'єднуватиме провідні наукові медичні організації на основі проектного консорціуму. Основне завдання лабораторії – розробити стійкий міжнародний профіль досліджень із економіки здоров'я. Програма дій звертається до питань, що впливають на здоров'я та благополуччя індивідів, сімей, спільнот, населення та суспільства в цілому, та дозволить отримувати знання та досвід у теорії та методах економіки здоров'я одночасно для фахівців-практиків та вчених.

Модель управління реформуванням охорони здоров'я має бути дуальною. Тобто питання планування, розробки та реалізації стратегії реформування мають належати до компетенцій кількох органів державної влади, зокрема міністерства охорони здоров'я України. А міністерство економіки України забезпечує відповідність державній політиці у сфері стратегічного планування соціально-економічного розвитку [4, с.39]. При цьому змінюються функції та повноваження основних учасників управління системою охорони здоров'я.

Управління реформуванням системи охорони здоров'я дозволить: підвищити якість медичної допомоги на всіх рівнях; якість обслуговування та доступність медицини для різних категорій населення; створити незалежну та професійну систему управління «за результатами» з урахуванням довгострокових цілей розвитку вітчизняної охорони здоров'я; удосконалювати взаємодію між державою, включаючи міжвідомчі контакти, приватним сектором та суспільством.

Таким чином, при управлінні реформуванням охорони здоров'я країни мають бути внесені коригування до більшості її структурних елементів. Особлива увага має бути приділена питанням взаємодії та інформаційної комунікації між цими елементами під час проведення реформи.

Національна лабораторія громадського здоров'я стає повноправним учасником процесів планування та реалізації реформ охорони здоров'я у країні.

Тоді її ключовими функціями будуть:

- наукове прогнозування, визначення трендів розвитку глобальної медицини та місця вітчизняної системи охорони здоров'я у світі;
- розробка, експертне та громадське обговорення програм розвитку медичної допомоги з урахуванням соціально-економічних, технологічних, виробничих трендів;
- формування бачення майбутнього української медицини. взаємодія з міжнародними науковими організаціями;
- розробка, експертне та громадське обговорення стратегічного плану реформування охорони здоров'я, а також проведення моніторингу його реалізації;

- побудова карти розвитку ресурсів, в т.ч. кадрових української охорони здоров'я [5, с.152].

Тоді виникає наступність між базовими діями органів державної влади під час реформування охорони здоров'я. Національна лабораторія громадського здоров'я формує стратегію реформування національної системи охорони здоров'я; визначає пріоритети наукових досліджень та очолює їх практичну реалізацію. Міністерство охорони здоров'я України затверджує цей документ і його основі розробляє (здійснює коригування) державної програми розвитку охорони здоров'я України. На наступному рівні територій України на основі затвердженої стратегії реформування національної системи охорони здоров'я розробляють власні стратегії.

Оцінка ефективності полягає у покращенні якості рішень, що приймаються всіма учасниками системи охорони здоров'я: пацієнтами, лікарями, організаторами системи охорони здоров'я, урядами на всіх рівнях, страховиками, політиками та населенням як джерела фінансування.

Результати оцінки дозволяють порівняти прогрес при реформуванні охорони здоров'я у досягненні чотирьох фундаментальних цілей системи охорони здоров'я:

- 1) покращення стану здоров'я населення;
- 2) солідарність та справедливість у розподілі фінансів охорони здоров'я, загальний та рівний доступ до медичних послуг;
- 2) підвищувати рівень чуйності системи охорони здоров'я до очікувань людей, у тому числі у питаннях, не пов'язаних зі станом здоров'я;
- 4) ефективність використання ресурсів [6, с.13].

Всесвітня організація охорони здоров'я має на меті свою діяльності підвищення рівня здоров'я населення. Одночасно важливими цілями є досягнення справедливості у розподілі тягаря витрат на охорону здоров'я та забезпечення чуйності на очікування людей щодо немедичних аспектів надання медичної допомоги.

Поняття справедливості у розподілі тягаря витрат на охорону здоров'я включає наявність спільної відповідальності між державою та громадянами за фінансові ризики, що виникають, пов'язані з появою необхідності надання медичної допомоги. Тоді досягнення справедливості розуміється як розподіл витрат на надання медичної допомоги серед різних груп населення з урахуванням реальних можливостей нести зазначені витрати.

Поняття чуйності системи охорони здоров'я, зокрема пов'язані з немедичними аспектами функціонування охорони здоров'я: облік етичних особливостей спілкування з

пацієнтом, забезпечення поваги людини, конфіденційності інформації про захворювання, уважне ставлення до пацієнтів, наявність свободи вибору постачальника медичних послуг.

Ці цілі взаємодоповнюють одна одну. А ресурсне забезпечення охорони здоров'я є засобами досягнення цих цілей.

Для оцінки досягнення цілей покращення стану здоров'я та забезпечення чуйності охорони здоров'я мають значення як усереднені рівні стану здоров'я населення та чуйності охорони здоров'я, так і відмінності у значеннях для різних груп населення. А для оцінки фінансування охорони здоров'я важливе значення має розподіл між групами населення.

Висновки. Таким чином, для оцінки ефективності та результативності реформування охорони здоров'я в країні необхідно виміряти результати її діяльності за п'ятьма складовими: загальним рівнем здоров'я; розподілу рівня здоров'я серед різних груп населення; загального рівня чуйності охорони здоров'я; розподілу рівня чуйності; розподілу тягаря витрат на охорону здоров'я

Звітність поділяється на дві складові: подання звіту (вхідна інформація) та подальша реакція на звіт (санкції чи заохочення відповідальної сторони). Ключова роль оцінки ефективності полягає у приведенні до звіту різних учасників системи, які отримують можливість ухвалювати поінформовані рішення. Тому заслуговує на увагу той факт, що при належному функціонуванні підзвітних відносин жодну систему подання інформації не слід розглядати ізольовано від широкої планової системи, що містить систему оцінок.

Кожен вид взаємовідносин, представлених рис.5.1, має різні інформаційні потреби залежно від типу інформації, її точності та своєчасності. Наприклад, при виборі послуг медичного установи пацієнту можуть знадобитися детальні порівняльні дані щодо результатів щодо здоров'я. Навпаки, обираючи уряд і вирішуючи, кому надати довіру, громадянин може скористатися максимально стислою інформацією. Додається також багато проміжних потреб. Вирішуючи питання про те, чи працюють медичні організації якісно, споживачеві можуть знадобитися як більш стислі всебічні відомості, так і деталізовані дані про гарантії безпеки. Основна проблема оцінки ефективності полягає в розробленні таких інформаційних систем, які б задовольняли всі ці суперечливі потреби.

Список літератури

1. Грабовський В. А. Системний підхід до управління закладами охорони здоров'я / В. А. Грабовський, П. М. Клименко. Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. 2014. № 3. С. 136–141

2. Дмитрук О. В. Управління адаптацією персоналу закладів охорони здоров'я в нових умовах господарювання / О. В. Дмитрук, О. М. Свінцицька. Приазовський економічний вісник. 2018. Вип. 5 (10). С. 182–186.
3. Кошова С. Підготовка фахівців управління сферою охорони здоров'я в умовах реформи державного управління. Аспекти публічного управління. 2020. Т. 8. № 3. С. 119–128.
4. Кравченко В. В., Орлова Н.М. Шляхи підвищення задоволеності населення якістю амбулаторної медичної допомоги. Україна. Здоров'я нації. 2016. № 2. С. 38–42.
5. Кульгінський Є. Механізми децентралізації державного управління системою охорони здоров'я: європейський досвід. Державне управління та місцеве самоврядування. 2015. Вип. 2. С. 147–159.
6. Лехан В. М., Крячкова Л. В., Борвінко Е. В., Волчек В. В. Аналіз перешкод на шляху розвитку системи первинної медичної допомоги в Україні та можливі підходи до їх подолання. Медичні перспективи. 2016. Том 21. № 2 (ч. 1). С. 9–16.

References

1. Grabovskiy V. A., Klimenko P. (2014). Systemnyi pidkhid do upravlinnia zakladamy okhorony zdorovia [Systematic approach to the management of health care institutions], Visnyk NADU – Visnyk NAPA, Vol 3, pp. 136–141. (in Ukrainian)
2. Dmytruk O. V., Svintsytska O. M. (2018). Upravlinnia adaptatsiieiu personalu zakladiv okhorony zdorovia v novykh umovakh hospodariuvannia [Management of adaptation of health protection establishments' staff in the new business environment]. Pryazovskyi ekonomichnyi visnyk – Pryazovskyi economic herald, vol. 5(10), pp. 182–186. (in Ukrainian)
3. Koshova, S. (2020). Pidhotovka fakhivtsiv upravlinnia sferoiu okhorony zdorovia v umovakh reformy derzhavnoho upravlinnia [Training of health management specialists in the context of public administration reform]. Aspekty publicznego upravlinnia – Public administration aspects, vol. 8(3), pp. 119–128. (in Ukrainian)
4. Kravchenko, V. V., Orlova, N. M. (2018). Shliakhy pidvyshchennia zadovolenosti naseleennia yakistiu ambulatornoi medychnoi dopomohy [Ways to increase public satisfaction with the quality of outpatient care]. Ukraina. Zdorovia natsii – Ukraine. Nation`s Healts, vol. 2, pp. 38–42. (in Ukrainian)
5. Kulginskii Ye. (2015). Mekhanizmy detsentralizatsii derzhavnoho upravlinnia systemoiu okhorony zdorov'ia: yevropeiskyi dosvid [Mechanisms of decentralization of public administration health systems: European experience]. Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia – State administration and local self-government, vol. 2, pp. 147–159. (in Ukrainian)

6. Lekhan, V. M., Kriachkova, L. V., Borvinko, E. V., & Volchek, V. V. (2016). Analiz pereshkod na shliakhu rozvytku systemy pervynnoi medychnoi dopomohy v Ukraini ta mozhyvi pidkhody do yikh podolannia [Analysis of obstacles to the development of the primary health care system in Ukraine and possible approaches to overcoming them]. Medychni perspektyvy – Medical Perspectives, Vol. 21, Is. 2 (part 1), pp. 9–16. (in Ukrainian)

УДК 338.2; 339.13

JEL classification M 310

Олексій ОЛЕКСЮК

доктор економічних наук, професор

завідувач кафедри комерційної діяльності та логістики

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3407-6201>

Олександр ШАФАЛЮК

доктор економічних наук, професор

професор кафедри маркетингу ім. А.Ф. Павленка

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-1145-7973>

Анна ТАЩЕНКО

кандидат соціологічних наук

доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин, Київський національний

університет імені Тараса Шевченка

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6038-7337>

ІНФОРМАЦІЙНО-ЧАСОВІ ЧИННИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІННЯ КЛІЄНТСЬКИМ ДОСВІДОМ У МАРКЕТИНГУ ТА КОМЕРЦІЇ ПІДПРИЄМСТВ

Анотація. В статті показано, що сучасні трансформації в економіці, які набувають системного характеру, мають за наслідок зміни наукових парадигм і теорій, вимагають переосмислення на методологічному рівні ключових закономірностей і чинників формування цінності для споживачів, причинно-наслідкових зв'язків забезпечення ефективності економічних процесів, пошуку нових продуктивних підходів щодо розв'язання базової економічної проблеми. Результати опрацювання існуючих наукових праць і підходів у дослідженнях проявів і впливовості інформаційно-інтелектуальних та часових чинників в економічних процесах показали доцільність використання некатегоричної логіки у моделях оцінювання і прогнозування ефективності прийнятих споживачами та іншими учасниками ринку рішень. Запропоновано тернарну модель оцінювання результативності клієнтського

досвіду, що гнучко враховує параметри ситуаційного контексту та доступна для реалізації з використанням барицентричного математичного апарату, відповідного інструментарію математичного програмування. У практичній апробації авторських висновків і розробок, що акцентують увагу на впливовості інформаційно-часових чинників результативності клієнтського досвіду, а також управління маркетинговими і комерційними взаємодіями з споживачами, використано дані провідних вітчизняних онлайн-сервісів фармацевтичного ринку. Опрацьовано масиви емпіричних даних, що характеризують замовлення клієнтів сервісу в аптеках, у тому числі їх реалізацію, репрезентативно в масштабах України. Встановлено залежність між часом відповіді аптек на замовлення клієнтів та рівнем оплати і реалізації останніх. Визначено відповідні коефіцієнти, оцінки за якими мають практичну цінність, орієнтують підприємства на потенційно доступні додаткові доходи, за зменшення часу очікування відповіді замовниками ліків і товарів медичного призначення. Доведено значущість чинників часу реагування персоналу аптек на замовлення клієнтів, а також якості роботи з інформування останніх, у забезпеченні результативності клієнтського досвіду. Цінові параметри пропонувальників ліків і товарів медичного призначення також суттєво впливають на поведінку споживачів в Україні.

Ключові слова: клієнтський досвід, модель прийняття рішень, маркетинг, онлайн-рітейл, ефективність, підприємство

Oleksii Oleksiuk

Doctor of Science (Economics), Professor,

Head of Department of Commercial Activity and Logistics

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Ukraine

<http://orcid.org/0000-0002-3407-6201>

Oleksandr Shafalyuk

Doctor of Science (Economics), Professor, Department of Marketing named after A.F.Pavlenko

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Ukraine

<http://orcid.org/0000-0003-1145-7973>

Anna Tashchenko

Ph.D in Sociology, Associate Professor of Social Structures and Social Relations Department,

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-6038-7337>

INFORMATION-TIME FACTORS OF THE CUSTOMER EXPERIENCE MANAGEMENT EFFICIENCY IN MARKETING AND COMMERCE OF ENTERPRISES

Abstract. *The article highlights the systemic changes in the economy which have led to shifts in scientific paradigms and theories. These changes require us to rethink the methodological level of key factors that contribute to value formation for consumers, cause-and-effect relationships that ensure the efficiency of economic processes, and seek out new productive approaches to solving the fundamental economic problem. The study examined existing scientific works and approaches in studying the influence of information-intellectual and time factors on economic processes. This showed the need for non-categorical logic in models that assess and forecast the effectiveness of decisions made by consumers and other market participants. A ternary model has been proposed to evaluate the effectiveness of the client experience, which takes into account the parameters of the situational context. This model can be implemented using a barycentric mathematical apparatus and an appropriate mathematical programming toolkit. The author's conclusions and developments were practically tested using data from leading domestic online services of the pharmaceutical market. The study focused on the influence of information and time factors on the effectiveness of the client experience and the management of marketing and commercial interactions with consumers. The study used arrays of empirical data characterizing customer service orders in pharmacies, including their implementation on the scale of Ukraine. The study established a correlation between the response time of pharmacies to customer orders and the level of payment and implementation of the latter. Appropriate coefficients have been determined, which have practical value. They guide enterprises to potentially available additional income by reducing the waiting time for customer responses regarding drugs and medical products. The study also proved the significance of the factors of the response time of pharmacy staff to customer orders, as well as the quality of work on informing the latter, in ensuring the effectiveness of the customer experience. Additionally, the price parameters of medicines and medical products, the location of pharma stores, the level of digital skills of customers in a region, and the availability of the Internet, etc. significantly affect the behavior of consumers in Ukraine.*

Keywords: *customer experience, decision-making model, marketing, online retail, efficiency, enterprise*

Постановка проблеми. З розвитком інформаційно-сервісної економіки інформація і час набувають особливої аналітичної вагомості та значущості, зокрема визначають вектори

розвитку фреймворків маркетингу (рис. 1) [1, с. 17], проте часто залишаються поза увагою дослідників (ідентифікуються лише як параметри контексту/фону ситуацій ринкової взаємодії).

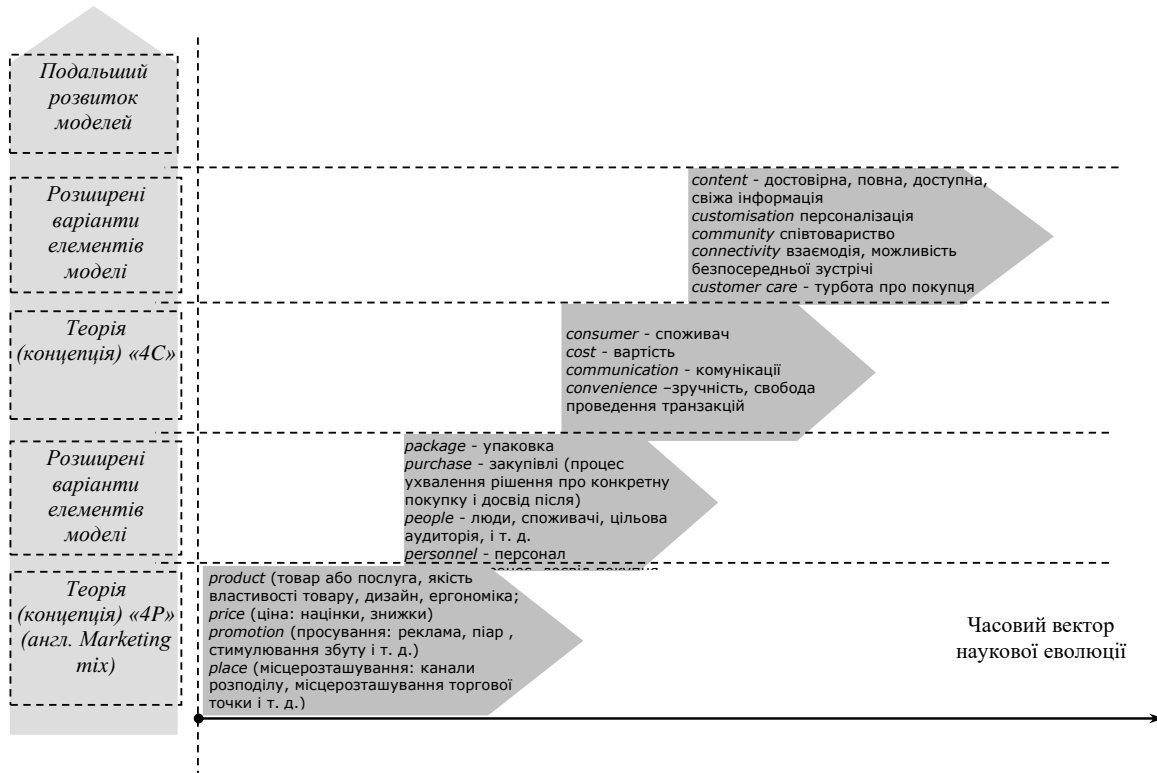

Рис. 1. Інформаційно-сервісні домінанти розвитку структур комплексу маркетингу

Джерело: побудовано на основі [1]

Так, беззаперечною сьогодні є теза, що споживачі та постачальники товарів стикаються сьогодні з швидким зростанням обсягів інформації, комунікаційного тиску, а також інших викликів сучасного світу, пов'язаних з прогресом інформаційно-комунікаційних технологій, глобальними кліматичними та військовими кризами. З одного боку, всі ці зміни суб'єктивно є достатньо абстрактними, поза зоною контролю кожної конкретної людини, не справляють безпосереднього впливу на повсякденне життя більшості локальних спільнот. З іншого боку, відчутним є їх вплив на організацію і прояви поведінки людей. Саме тому окремим і відносно самостійним напрямком досліджень стало вивчення суб'єктивно спричинених помилок у прийнятті економічних рішень: думки («слабкі місця» та страхи людини тощо) - зумовлюють рішення і дії; інформація, надана достатньо зрозуміло і стисло набуває більшого і пріоритетного використання; часто згадувана інформація вбачається ближчою до істини; статистичні дані сприймаються залежно до їх позитивного чи негативного подання ззовні (доведено експериментально, якщо на упаковці м'ясних продуктів зазначено "75% нежирного м'яса", це сприймається краще, ніж "25% жиру", зумовлює не лише очікування, але й реальні

відчуття) і т.д. [2; 3]

Аналогічно, більшість науковців у різних галузях суспільствознавства визначають час як важливий фактор у прийнятті рішень на різних рівнях соціально-економічних систем, у тому числі розглядаючи людину як єдність соціальної, психологічної та фізичної складових, але залишається багато проблемних питань щодо конкретизації векторів і параметрів його впливу. Особливої актуальності це набуває в сучасних динамічних за станами і процесами системах. Відповідно до поширених аналогій сучасний ринок розглядається абсолютно хаотичним VUCA/BANI світом, що якісно змінюється кожної миті, сумнівними і непрактичними вбачаються методологічні традиції, за якими дослідники не встигають генерувати адекватні наукові систематизації та виявляти реалістичні закономірності, втрачаючи чіткість вимірів соціально-економічного розвитку, становлення та еволюції нових складних і впливових феноменів. При цьому релевантність у формуванні ситуаційної обізнаності менеджменту все більше втрачають оцінки з використанням традиційних вимірів, актуалізуючи метафоричні демонстрації Гельмгольца щодо безглуздості, за зміни середовища, евклідової геометрії («зламане» при занурені у воду весло) [4].

У ринкових взаємодіях доведеною є залежність поведінки споживачів від доступного ресурсу часу, швидкості і часу реагування, тривалістю періоду споживання (за різних рівнів визначення останнього) і т.п. Хрестоматійно, усі вище передбачені випадки можна описати за допомогою достатньо адаптивних аналітичних конструкцій, які в економіці традиційно ідентифікуються як «управлінські показники», але методологічної «зручності» і поширення застосування серед економістів набувають непрямі порівняння, які виражають «цінність часу», «зміну вартості грошових та інших активів бізнесу у часі» тощо [5].

Інтенсифікація і масштаби впливів інформаційно-комунікаційного середовища, відповідно, зростання залежності індивідуальної поведінки від зовнішніх факторів – мають тут наслідком зміни суб'єктивного сприйняття часу, у тому числі в прийнятті рішень. З одного боку, ускладнюються базові взаємозв'язки інформації та часу. Адже ніхто не може демонструвати економічно раціональну поведінку без достатнього рівня поінформованості щодо ситуацій закупівлі товарів чи більш широкої економічної взаємодії. базових знань чи інформації. Якщо інформації про потрібні товари недостатньо, доцільно витратити час на пошук мінімально достатніх для оцінювання їх корисності даних. Проте зростання доступності величезної кількості деталей і думок про будь-який продукт в соціальних мережах, чатах і просто через пошук Google, діалектично ускладнює опрацювання варіантів вибору, визначення його найбільш оптимальних параметрів. І важливо, що високий рівень включеності сучасної людини у соціальні комунікації, глобальні інтернет-канали тощо -

мають за наслідок мінливість у сприйнятті переваг конкретних ринкових пропозицій чи інших аспектів прийняття економічних рішень.

За сучасного погляду на проблему, складність оцінювання ефективності витрат часу та інших параметрів інформаційної підготовки прийняття рішень, як з боку споживачів, розвитку клієнтського досвіду, так і з позицій правильного спрямування інвестицій бізнесу, добре демонструють співставлення результатів інтернет-маркетингової діяльності відомих сервісних площадок фармацевтичного ринку України, дані яких будуть використовуватися у цій публікації і далі (табл. 1).

З одного боку, економія часу у пошуках потрібних товарів споживачами є важливим джерелом конкурентних переваг і цінності пропозицій компаній. З іншого, за даними таблиці легко побачити позитивний взаємозв'язок значень показників тривалості відвідування сайту, глибини перегляду, а також числа відвідувань сайту.

**Таблиця 1. Порівняння показників залученості для конкуруючих в Україні
фармацевтичних онлайн-майданчиків**

	tabletki.ua	apteka911.ua	anc.ua	liki24.com	apteka24.ua
Відвідувачів на місяць, млн. осіб	18,26	4,96	1,79	1,09	0,76
Тривалість візиту, хв.	04:07	03:08	02:31	01:32	01:07
Переглянуто сторінок за візит	5,36	4,37	3,29	2,26	1,69
Частка відвідувачів, що покинули сайт з першої сторінки, %	42,23	47,14	54,23	65,94	71,53

Джерело: власна розробка за даними www.similarweb.com

При цьому важливо, що не можна заперечувати впливовості чинників часу, чутливості до його втрат чи можливості економії щодо сучасних споживачів. Про це свідчать відтоки відвідувачів з сторінок входу, швидке ознайомлення з контентом яких не переконує у цінності пропозицій компанії. Показовою тут є зворотна пропорційність значень показника тривалості і чисельності візитів в межах бази порівнянь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним базисом даної публікації є роботи, що присвячено класичним моделям економічної аналітики, зокрема Нікосії (1966), Говарда-Шета (1969), Енгеля-Коллата-Блеквелла (1970), Енгеля-Блеквелла-Мініара (2006), Котлера (1965, 2012) та інших [5, 6]. Проблематика результативності маркетингових взаємодій, зокрема зі споживачами, постійно опрацьовується дослідниками [7, 8]. Нових цікавих актуалізацій набувають напрямки досліджень взаємодій людей та машин, перш за все, завдяки прогресу технологій штучного інтелекту, розвитку екосистем доповненої та віртуальної реальності тощо [9, 10]. Тут доцільно звернути особливу увагу і на роботи

систематизуючого характеру [11, 12], а також минулі авторські публікації [13].

Постановка завдання. Дослідження спрямовано на удосконалення науково-практичних підходів щодо інтеграції в оцінки результативності бізнесу важливих неекономічних аспектів ринкових взаємодій, а також визначення вирішальних факторів релевантності та ефективності бізнес-моделей компаній, створення прикладних інструментів задля покращення параметрів і організації операційних процесів, зокрема в онлайн-роздрібній торгівлі. Результати дослідження сприятимуть більш якісному врахуванню окремих аспектів (ресурсно-інформаційних і часових детермінант) управління відносинами із споживачами, підвищення його ефективності.

Результати дослідження. Рівень сприйняття і результативність конструктивного опрацювання економічно важливої інформації, ідентифікації й усвідомлення проблемних аспектів ефективних рішень великою мірою визначаються організацією процесів мислення суб'єктів ринку (у тому числі колективних), а також особливостями розгортання окремих її підсистем. Дещо узагальнено модель їх взаємодії можна представити наступним чином (рис. 2).

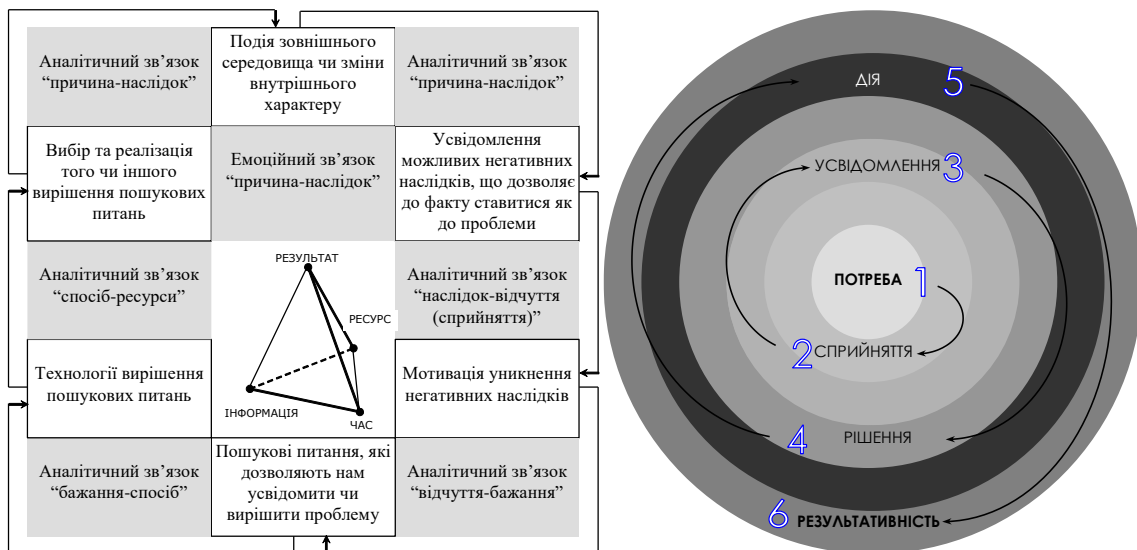

Рис. 2. Модель організації конструктивного опрацювання інформації суб'єктами ринкових взаємодій

Джерело: побудовано на основі [5]

З одного боку, легко побачити, що на схемі прагматичні аспекти/складові процесів прийняття рішень (причинно-наслідкові зв'язки) взаєпов'язані з елементами, що зумовлені переважно впливами емоцій та/або зовнішнього середовища (соціуму) - взаємозв'язки типу „відчуття-бажання” і т.п. Вони природно враховують широкий спектр впливу морально-етичних та інших підсистем організації життєдіяльності суспільства, що зумовлюють

домінанти і феномени „нераціональної” поведінки людини, руйнівні для абстракцій „людини економічної”, „ринкових покупців” і т.д.

З іншого, окремі трикомпонентні підсистеми оцінювання варіантів рішень (трикутники граней представленої у центрі схеми піраміди) описують логіку сприйняття і опрацювання ситуаційного контексту, з фокусом уваги на певні суб’єктивно значущі параметри/критерії. При цьому, дещо спрощуючи логічні слідування, можливо стверджувати, що за наявності задовільного рівня ситуаційної обізнаності, забезпеченості ресурсами і часом, суб’єкти прийняття рішень можуть демонструвати достатньо оптимальну щодо економічної результативності поведінку [13].

Орієнтуючись на раціональні чи економічно ірраціональні уподобання, споживачі самостійно створюють набори прийнятних рішень, з певними обмеженнями і взаємозалежностями характеристик варіантів. Останні, відповідно, визначатимуть логіку індивідуальної поведінки, у тому числі у прийнятті рішень центрами закупівель різного масштабу. При цьому у просторі доступних рішень споживачів можливо ідентифікувати три функції, важливі для різних сфер економічної діяльності, ринків або у виборі товарів. В узагальненому вигляді і у символічній формі модель їх взаємозв’язку й інтеграції в економічні розрахунки можливо представити наступним чином (рис. 3).

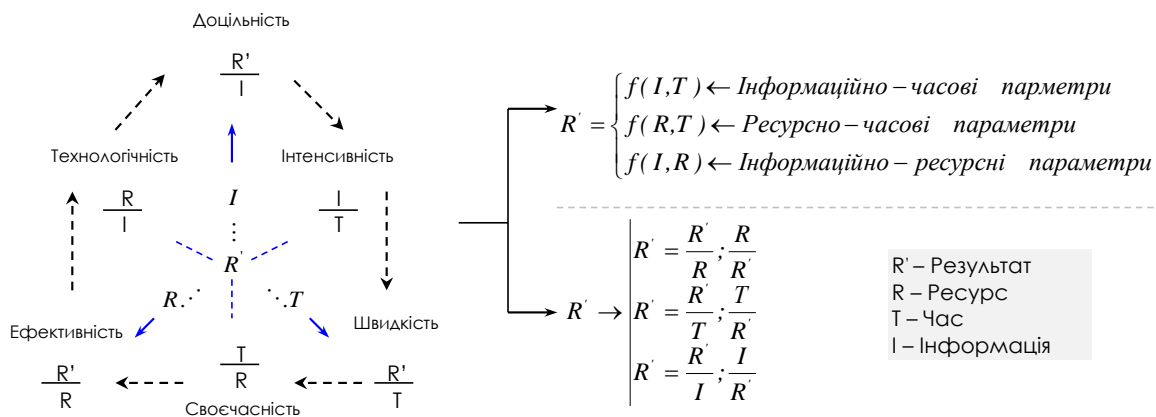

Рис. 3. Логіка і детермінанти оцінювання результативності економічних рішень

Джерело: побудовано на основі [5]

Методологічно важливим і показовим тут є передбачене багатовекторне розгортання взаємозв’язів у проєкціях динаміки і перспективи у теорії маркетингу, що діалектично реалізуються у площинах відносин суб’єкт-об’єктних та внутрішнього-зовнішнього середовищ [4]. З одного боку, ситуаційний простір може розглядатися апріорною формою (або, наприклад, полем, за К. Левінім), яка визначається зовнішньо, його геометрією. З іншого

боку, простір не може розглядатися як заданий і визначений абсолют, а дещо змінюється з рухом спостерігача, актуалізується локальними вимірюваннями і спостереженнями його характеристик і параметрів. За такого контексту, моделі ситуації, у якій знаходяться і діють суб'єкти ринку, корелюють з положеннями теорії відносності, коли певна локальна і рухома система координат, яка зберігає свою ідентичність в різних положеннях заздалегідь заданого простору, проте не фіксованої об'єктивно або суб'єктивно геометрії, але з можливістю інтеграції великої кількості точок зору різних суб'єктів/спостерігачів в межах єдиного багатоаспектного їх сприйняття/розуміння реалій.

Для практичної апробації авторських розробок та демонстрації впливовості інформаційних й часових детермінант ефективності в управлінні взаємодіями зі споживачами за сучасних умов та розвитку прогресивних бізнес-моделей було використано і опрацьовано масив емпіричних даних одного з найпопулярніших в Україні фармацевтичного онлайн-майданчика – www.tabletki.ua. Основу набору даних склали параметри 19 511 замовлень клієнтів сервісу, що охоплювали 115 аптек України в період 21-25 червня 2022 року.

Для оцінювання взаємозв'язків і різниці щодо замовлених і викуплених товарів (рис. 4) важливо, що середнє значення суми замовлення становило 330,82 грн (19509 спостережень), відповідно, для Києва - 337,37 грн. і 319,17 грн. - для інших регіонів/міст, а оплачених товарів - 226,50 грн.

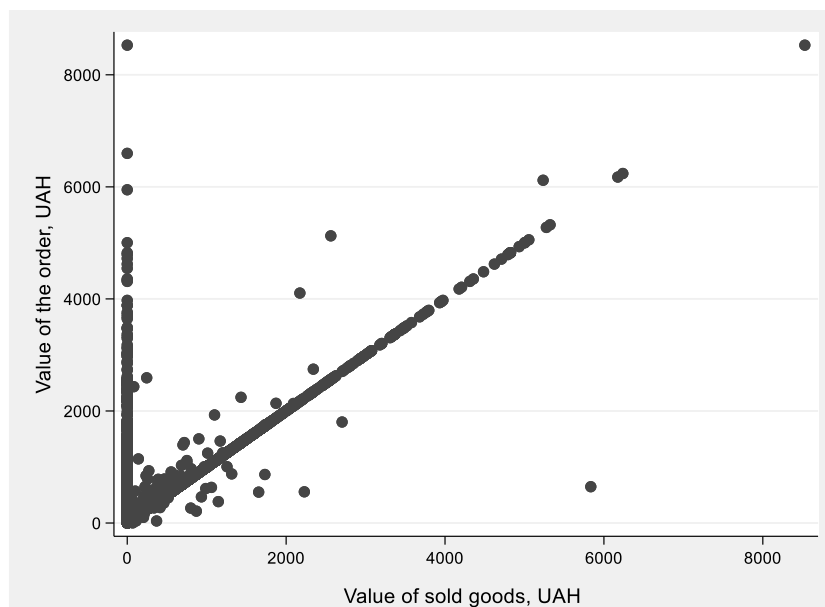

Рис. 4. Співвідношення обсягів замовлень і продажів товарів, грн.

Джерело: Джерело: власна розробка за даними www.tabletki.ua

Дані, наведеної вище діаграми, засвідчують високий рівень купівлі замовлених товарів. Для Києву кореляція між замовленнями і продажем товарів становить близько 0,8 і, відповідно, близько 0,7 – для регіонів. При цьому, за майже незмінної середньої вартості проданих товарів, у випадках швидкої початкової відповіді аптекних мереж і пунктів реалізується основна маса замовлень.

Слід зазначити, що базовий час відповіді перераховано нами в секунди і це дозволило виявити дві закономірності. У випадках затримки відповіді на запити клієнтів (близько 187 хв.) лише 10% замовлень реалізуються. На противагу цьому, близько 50% усіх виконаних і оплачених замовлень було відправлено-зарезервовано аптеками менш ніж за 2 хв., ще майже 40% продажів відбулися з часом відповіді до 12 хв. (рис. 5).

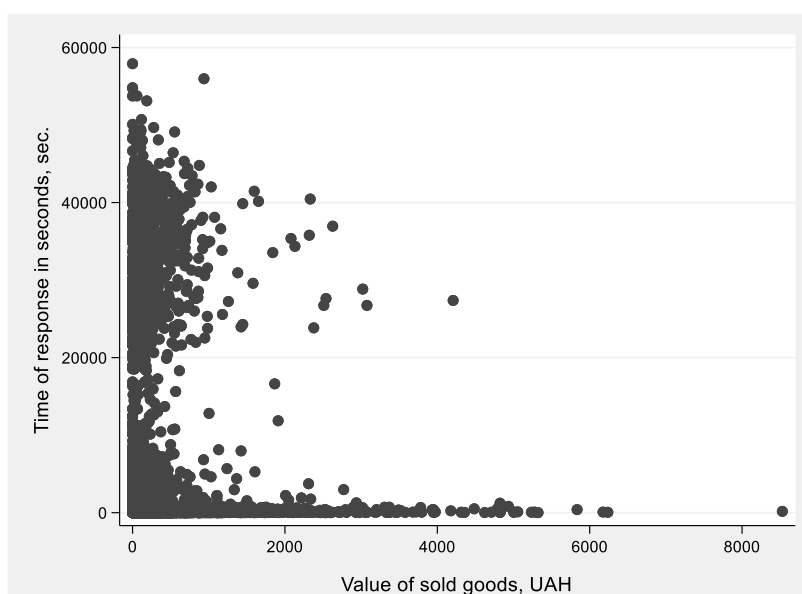

Рис. 5. Взаємозв'язки часу відгуку аптек і вартості проданих товарів

Джерело: Джерело: власна розробка за даними www.tabletki.ua

Практичну цінність мають оцінки на базі вивчення взаємозв'язків вартості проданих ліків та/або товарів медичного призначення з часом відповіді аптек. Відповідні коефіцієнти показують додаткові доходи, які потенційно доступні за зменшення секунд очікування відповіді замовниками (рис. 6).

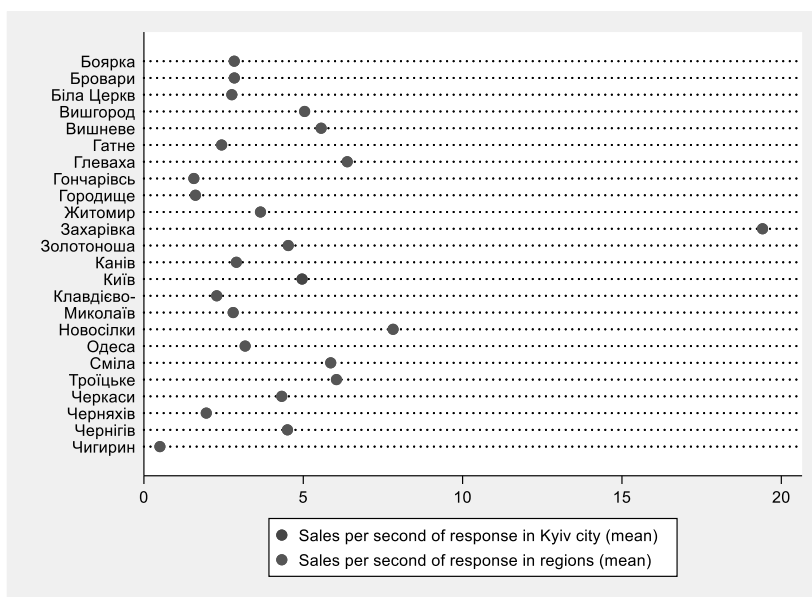

Рис. 6. Коефіцієнти залежності доходів та часу відповіді аптек на замовлення

Джерело: Джерело: власна розробка за даними www.tabletki.ua

Зрозуміло, параметри наведених вище співвідношень залежать і від інших чинників (зручність розташування аптек, розвиненість інтернет-мереж та цифрових навичок споживачів у різних регіонах і т.п.).

Висновки. Самосвідомість, соціальна ідентифікація, організація психологічних процесів та багато інших підсистем людської особистості знаходяться під впливом і великою мірою визначаються отриманою ззовні інформацією та іншими аспектами ситуаційного контексту (за традиційної їх ідентифікації).

Розвиток ІКТ призводить до збільшення прозорості та рівня усвідомлення результатів вибору чи прийняття інших економічних рішень учасниками ринкових обмінів, проте, з іншого боку, посилює інтелектуальний чи інформаційний тиск на них. За сучасних умов напрацювання варіантів вибору з «чистої сторінки», без орієнтації на вже відомі, хоча і соціально заангажовані стереотипні історії, мало ймовірно. При цьому «критичне сприйняття» надлишкових обсягів інформації і можливих варіантів рішень автоматично не збільшує раціональності дій (будь-яке справжнє знання спирається на його доказовість), проте потребує додаткового часу на їх опрацювання.

Використання тернарної логіки як базису систем суджень створює передумови для конкретизації дуальних понять/оцінок, застосовуючи третій логічний конструкт. Таким чином будь-який економічний об'єкт ідентифікується не виокремлено і статично, а на основі його взаємозв'язків з іншими, що дозволяє великою мірою включити до економіко-математичних розрахунків невизначеність, створити необхідні передумови для виявлення екстремальних

значень у функціях взаємодії суб'єктів ринку, розробити достатньо універсальні метрики вимірювання.

Апробації авторських пропозицій, реалізованої логіки взаємозв'язків елементів розробленої моделі засвідчують їх корисність в управлінні маркетинговою і комерційною діяльністю підприємств, а також широкі можливості інтеграції оцінок у традиційні системи фінансово-економічних розрахунків. Розвиток запропонованих підходів є завданням для подальших досліджень та підготовці наступних публікацій.

Список літератури

1. Філонов В.І. Маркетинг та ефективність підприємства: дис. канд. наук: 08.00.04 / В.І. Філонов. — К.: КНЕУ, 2013. — 182 с.
2. Канеман Д. Мислення швидке й повільне. - К.: Наш Формат, 2017 - 480 с.
3. Талер Р. Поведінкова економіка. Чому люди діють ірраціонально і як отримати з цього вигоду. - К.: Наш Формат, 2021 - 464 с.
4. Шафалюк О. К. Проблема динаміки і перспективи у розвитку маркетингу і маркетингових досліджень / О. К. Шафалюк // Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. – Спец. вип. Маркетингова освіта в Україні. – К.: КНЕУ, 2011. – С. 418–430.
5. Олексюк О.І. Економіка результативності діяльності підприємства: монографія / О. І. Олексюк. — К.: КНЕУ, 2008. — 362 с.
6. Karimi, S. (2013) A purchase decision-making process model of online consumers and its influential factor a cross sector analysis. The University of Manchester (United Kingdom), available at: https://pure.manchester.ac.uk/ws/portalfiles/portal/54532129/FULL_TEXT.PDF (Accessed Dec. 4, 2023).
7. Kotler, P., Kartajaya, H., & Setiawan, I. (2010). *Marketing 3.0. From Products to Customers to the Human Spirit*. John Willey & Sons. — 188 p.
8. Kotler, P., Kartajaya, H., & Setiawan, I. (2017). *Marketing 4.0. Moving from Traditional to Digital*. John Willey & Sons. — 208 p.
9. Haesevoets, T., De Cremer, D., Dierckx, K., & Van Hiel, A. (2021). Human-machine collaboration in managerial decision making. *Computers in Human Behavior*, 119, 106730, available at: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2021.106730>
<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0747563221000522> (Accessed Dec. 4, 2023).
10. Pizoń, J., & Gola, A. (2023). Human-Machine Relationship-Perspective and Future Roadmap for Industry 5.0 Solutions. *Machines*, 11(2), 203, available at: <https://doi.org/10.3390/machines11020203> (Accessed Dec. 4, 2023).

11. Nisser, T., & Westin, C. (2006) Human factors challenges in unmanned aerial vehicles (uavs): A literature review. School of Aviation of the Lund University, Ljungbyhed, available at: https://www.researchgate.net/profile/Carl-Westin-2/publication/228768198_Human_factors_challenges_in_unmanned_aerial_vehicles_uavs_A_literature_review/links/0c960531ed9a8b3e06000000/Human-factors-challenges-in-unmanned-aerial-vehicles-uavs-A-literature-review.pdf (Accessed Dec. 4, 2023).
12. Botha, A. P. (2019). A mind model for intelligent machine innovation using future thinking principles. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 30(8), 1250-1264, available at: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JMTM-01-2018-0021/full/html> (Accessed Dec. 4, 2023).
13. Олексюк О. Тернарна аналітична система прийняття рішень / О. Олексюк // Економіка розвитку: науковий журнал / Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця – Харків: ХНЕУ, 2015. – № 4. – с. 88–93.

References

1. Filonov V.I. Marketynh ta efektyvnist' pidpryemstva: dys. kand.ekon. nauk: 08.00.04 / V.I. Filonov. — K.: KNEU, 2013. — 182 s. [in Ukrainian].
2. Kaneman D. Myslennia shvydke j povil'ne. - K.: Nash Format, 2017 - 480 s. [in Ukrainian].
3. Taler R. Povedinkova ekonomika. Chomu liudy diut' irratsional'no i iak otrymaty z ts'oho vyhodu. - K.: Nash Format, 2021 - 464 s. [in Ukrainian].
4. Shafaliuk O. K. Problema dynamiky i perspektyvy u rozvytku marketynhu i marketynhovykh doslidzhen' / O. K. Shafaliuk // Formuvannia rynkovoї ekonomiky: zb. nauk. prats'. – Spets. vyp. Marketynhova osvita v Ukraini. – K.: KNEU, 2011. – S. 418–430. [in Ukrainian].
5. Oleksiuk O.I. Ekonomika rezul'tatyvnosti diial'nosti pidpryemstva: monohrafiia / O. I. Oleksiuk. — K.: KNEU, 2008. — 362 s. [in Ukrainian].
6. Karimi, S. (2013) A purchase decision-making process model of online consumers and its influential factor a cross sector analysis. The University of Manchester (United Kingdom), available at: https://pure.manchester.ac.uk/ws/portalfiles/portal/54532129/FULL_TEXT.PDF [in English].
7. Kotler, P., Kartajaya, H., & Setiawan, I. (2010). *Marketing 3.0. From Products to Customers to the Human Spirit*. John Willey & Sons. — 188 p. [in English].
8. Kotler, P., Kartajaya, H., & Setiawan, I. (2017). *Marketing 4.0. Moving from Traditional to Digital*. John Willey & Sons. — 208 p. [in English].
9. Haesevoets, T., De Cremer, D., Dierckx, K., & Van Hiel, A. (2021). Human-machine collaboration in managerial decision making. *Computers in Human Behavior*, 119, 106730, available at:

<https://doi.org/10.1016/j.chb.2021.106730>

<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0747563221000522> [in English].

10. Pizoń, J., & Gola, A. (2023). Human-Machine Relationship-Perspective and Future Roadmap for Industry 5.0 Solutions. *Machines*, 11(2), 203, available at: <https://doi.org/10.3390/machines11020203> [in English].

11. Nisser, T., & Westin, C. (2006) Human factors challenges in unmanned aerial vehicles (uavs): A literature review. School of Aviation of the Lund University, Ljungbyhed, available at: https://www.researchgate.net/profile/Carl-Westin-2/publication/228768198_Human_factors_challenges_in_unmanned_aerial_vehicles_uavs_A_literature_review/links/0c960531ed9a8b3e06000000/Human-factors-challenges-in-unmanned-aerial-vehicles-uavs-A-literature-review.pdf [in English].

12. Botha, A. P. (2019). A mind model for intelligent machine innovation using future thinking principles. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 30(8), 1250-1264, available at: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JMTM-01-2018-0021/full/html> [in English].

13. Oleksiuk O. Ternarna analitychna systema pryjniattia rishen' / O. Oleksiuk // *Ekonomika rozvytku: naukovyj zhurnal / Kharkivs'kyj natsional'nyj ekonomichnyj universytet imeni Semena Kuznetsia – Kharkiv: KhNEU*, 2015. – № 4. – s. 88–93. [in Ukrainian].

СЕКЦІЯ 231 СОЦІАЛЬНА РОБОТА

УДК 364-78:316.624-055.2

JEL classification D9

Альона СТАДНИК

кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри «Психологія»,
Національний університет «Запорізька політехніка».

ORCID ID: 0000-0003-2986-9765

Віктор КУЗЬМІН

кандидат соціологічних наук, доцент, учений секретар вченої ради,
Національний університет «Запорізька політехніка».

ORCID ID: 0000-0003-4940-9395

Марія КУЗЬМІНА

старший викладач кафедри «Соціальна робота»,
Національний університет «Запорізька політехніка».

ORCID ID: 0000-0003-2101-0630

Катерина ЧЕРВОНА

здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня
НУ «Запорізька політехніка»

ПРАВОВИЙ ТА ПСИХО-ЕМОЦІЙНИЙ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ЖІНКАМИ, ЯКІ БУЛИ ЗАДІЯНІ У СФЕРІ НАДАННЯ СЕКС-ПОСЛУГ

Анотація. Жінки та діти-найуразливіші групи населення, які частіше за інших можуть опинитися під ударом збоку викрадачів людей, опинитися у ситуації, коли за обставин (які не завжди залежать від їхньої волі), стають товаром. Секс-індустрія в більшості країн світу знаходиться поза межами Закону. В таких обставинах жінки стають особливо беззахисними, оскільки страх фізичної розправи, негативне відношення суспільства, представників органів влади та інші фактори не є допоміжними, а навпаки, додають їм розгубленості.

В країнах, яких проституція була декриміналізована, ситуація зовсім інша, а відсоток секс-працівниць, постраждалих від беззаконня, значно менша. Факт, що повністю побороти

таке явище, як проституція-неможливо. Проте можливо створити умови, за яких люди, задіяні в цій сфері, вже не будуть почитати себе наодинці зі своїми проблемами.

Місія соціальних працівників-допомога у створенні умов, які б допомогли переломити ситуацію в цій сфері на більш людяну, допомогти жінкам змінити своє життя найкраще, пройти необхідний курс реабілітації та відкрити для себе нові, позитивні риси в житті, в людях, в погляді на життя та повірити в себе.

Ключові слова: соціальна допомога, психологічна допомога, соціальна поведінка, ризикована поведінка, допомога.

Aliona STADNYK

PhD in Sociology, Associate Professor, Associate
Professor of the Department of Psychology,
National University «Zaporizhzhia Polytechnic».
ORCID ID: 0000-0003-2986-9765

Viktor KUZMIN

PhD in Sociology, Associate Professor, Academic
Secretary of the Academic Council,
National University «Zaporizhzhia Polytechnic».
ORCID ID: 0000-0003-4940-9395

Mary KUZMINA

senior lecturer of the "Social Work" department, National
University "Zaporizhzhia Polytechnic".
ORCID ID: 0000-0003-2101-0630

Kateryna CHERVONA

student of the second (master's) level of Zaporizhzhya
Polytechnic University

**LEGAL AND PSYCHO-EMOTIONAL ASPECTS OF SOCIAL WORK WITH WOMEN
WHO WERE ENGAGED IN THE PROVISION OF SEX SERVICES**

Abstract. *Women and children are the most vulnerable sections of the population, who more often than not can find themselves under the side impact of kidnappers, find themselves in a situation where, under circumstances (which do not always depend on their will), they become a commodity. The sex industry is outlawed in most countries of the world.*

In such circumstances, women become especially defenseless, as the fear of physical violence, the negative attitude of society, representatives of the authorities and other factors are not helpful, but on the contrary, add to their confusion. In countries where prostitution has been decriminalized, the situation is completely different, and the percentage of sex workers affected by lawlessness is much lower. The fact is that it is impossible to completely overcome such a phenomenon as prostitution. However, it is possible to create conditions under which people involved in this field will no longer feel alone with their problems.

The mission of social workers is to help create conditions that would help change the situation in this area to a more humane one, help women change their lives for the better, complete the necessary rehabilitation course and discover new, positive traits in life, in people, in their outlook on life and believe in yourself.

Keywords: *social assistance, psychological assistance, social behavior, risky behavior, assistance.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Відношення громадськості та різних країн у світі до надання секс-послуг досить різне, іноді – протилежне. В нашій країні надавати послуги такого типу забороняється законом, а самі працівники осуджуються соціумом.

В деяких країнах надання секс-послуг передбачає адміністративну чи кримінальну відповідальність.

Проте, на наш погляд, слід зауважити, що є країни, які передбачають соціальний захист працівників секс-індустрії, така робота вважається еквівалентом будь-якої іншої роботи, податки регулярно приходять до бюджету країни, робітникам надається повноцінна медична допомога, обстеження, юридичне та психологічне консультування та багато інших. Прикладом такої країни можуть бути Нідерланди, в якій надання подібних послуг надається централізовано, повністю офіційно та не є чимось, що засуджується.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Розроблення теорії та методології ризиків започаткували такі автори, як К. Арроу, У. Бек, П. Бернстайн, Е. Гіденс, М. Дуглас, Ф. Найт,

О. Ренн та ін. науковці в працях яких знайшли відображення загальні уявлення про поняття і сутність ризикової сексуальної поведінки як негативного явища, що зачіпає різні сфери життєдіяльності суспільства.

Теоретичні напрями дослідження ризикової сексуальної поведінки представлені у низці робіт, які умовно можна розділити виходячи з наступних підходів: соціологічний аналіз (Т. Парсонс, Р. Бейлс), історико-філософський аналіз (М. Фуко, Г. Маркузе), психологічний (З. Фрейд), соціокультурний (М. М. Бахтін, С. Пропп, О. М. Фрейденберг), етнографічний (М. Мід, Г. Мердок, К. Провост).

Проблему організації соціальної роботи із представниками груп ризику розглянуто в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників: К.А. Брукмайер, М. Гогбен, Дж. Кінсі, Дж. Хендерсон, К. Сенгер, М. Хеннінгер, М.П. Лукашевич, Т.В. Семигіна, А.Й. Капська, І. А. Зверевой, Г.К. Лактіонової та ін. Проблеми кризового втручання в соціальній роботі та головним аспектам організацій вуличної соціальної роботи присвячено дослідження О. Ваздюк, І. Трубавіної, С. Філь, М. Панасюк та ін.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження – проаналізувати правовий та психо-емоційний аспекти соціальної роботи з жінками, які були задіяні у сфері надання секс-послуг.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Говорячи про соціальну роботу з жінками, що були задіяні у сфері надання секс-послуг, слід відмітити, що ця категорія людей, здебільшого, потребує декількох видів реабілітації, аби відновити свій фізичний, психічний, психологічний та емоційний стан.

Слід розмежовувати терміни – «медична реабілітація» і «валеореабілітація»: медична реабілітація – застосовується щодо хворих, які лікуються в медичних установах, що входять в систему медичного страхування, в той час як валеореабілітація – щодо осіб, які відновлюють здоров'я без ліків в оздоровчих, профілактичних, реабілітаційно-адаптаційних установах (або у фахівців, що мають відповідну професійну підготовку), що не входять в систему медичного страхування.

Індивідуальна програма реабілітації розроблюється на основі рішення уповноваженого органу, який здійснює керівництво державними установами медико-соціальної експертизи, комплекс оптимальних для інваліда реабілітаційних заходів, що включає в себе окремі види, форми, обсяги, терміни і порядок реалізації медичних, професійних та інших реабілітаційних заходів, спрямованих на відновлення, компенсацію порушених або втрачених функцій організму, відновлення, компенсацію здібностей індивіда до виконання певних видів діяльності. В ППР входять:

– Перелік обмежень основних категорій життєдіяльності - здатності до самообслуговування, здатності до пересування, здатності до орієнтації, здатності до спілкування, здатності до навчання, здатності до трудової діяльності, здатності до контролю за своєю поведінкою.

– Перелік заходів медичної реабілітації - реконструктивна хірургія, відновлювальна терапія, санаторно -курортне лікування, протезування та ортопедія.

– Заходи – професійної реабілітації – профорієнтація, професійне навчання і перенавчання, сприяння в працевлаштуванні, професійна адаптація.

– Заходи соціальної реабілітації – соціально-середовищна реабілітація, соціально-психологічна реабілітація, соціально-педагогічна реабілітація, соціокультурна реабілітація, соціально-побутова реабілітація, фізкультурно-оздоровчі заходи і спорт.

Всі люди мають право на найвищий досяжний рівень здоров'я щодо сексуального життя, право на здоров'я і планування сім'ї, право на життя, свободу, недоторканність і безпеку, право не зазнавати нападу або сексуальної експлуатації, право не зазнавати тортур і жорстокого, нелюдського, принизливого покарання чи поведження, право не зазнавати дискримінації за статевим принципом, право на приватне життя, право на фізичну недоторканність та право домагатися задовільного і безпечного сексуального життя.

Перелік договорів про права людини та інші документи гарантують ці загальні права. За рідкісним винятком усі вони були підписані кожною з країн світу, включно з країнами ЦСЄ/ЦА. Одними з найважливіших з них можна назвати Загальну декларація прав людини, Міжнародний договір про громадянські та політичні права, Міжнародна конвенція про економічні, соціальні та культурні права, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Проте, Європейська конвенція про права людини та Європейська конвенція про запобігання тортурам і нелюдському та принизливому поведженню й покаранню діють лише в країнах Європи.

Стаття 12 Міжнародної конвенції про економічні, соціальні, культурні та політичні права означає право кожного на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я.

Крім того, вона позначає кроки, які повинні зробити держави, що приєдналися до неї, щоб якнайповніше реалізувати це право, включно з вжиттям заходів, розроблених для профілактики поширення хвороб і усунення дискримінації в доступі до послуг охорони здоров'я та лікування. Конвенція стосується також сексуального та репродуктивного здоров'я і підтверджує рівноправність статей. ВІЛ/СНІД і більшість інших захворювань не згадуються в Конвенції спеціально, але багато аналітиків і політиків вважають, що угода має на увазі також і профілактику, лікування та догляд у сфері ВІЛ/СНІДу.

Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацією проституції третіми особами, що була ухвалена Організацією Об'єднаних Націй більш, ніж 70 років тому.

Підтримало цю конвенцію близько 75 країн, зокрема, Європейські країни, Україна, Угорщина, Македонія, Чорногорія, Албанія, Польща, Боснія й Герцоговина та інші.

Згідно умов цієї конференції, мають нести відповідальність такі люди, які:

- набувають, спокушають або відводять третю особу з метою втягнення її в проституцію, навіть за згодою цієї особи.
- експлуатують проституцію третьої особи, навіть за її згодою.
- утримують або керують публічним будинком або свідомо фінансують чи беруть участь у фінансуванні публічного будинку.
- свідомо надають або здають в оренду будівлю для цілей проституції.

Багато жінок потрапляють у секс-бізнес без примусу. Навпаки, вони обирають його з різних причин, які можуть мати або не мати стосунку до економічної самостійності, незалежності або фінансової безвиході. З моральних або медичних причин заборона секс-бізнесу взагалі не є розумною стратегією, що може призводити до суперечливих результатів. Можливо, для багатьох жінок право на працю тут обмежується, а заборона часто витісняє це заняття в тіньову зону, у такий спосіб збільшуючи ризик для здоров'я секс-працівниць і обмежуючи їхню можливість відстоювати свої права. Для боротьби зі злочинністю, економічною нерівністю і для сприяння успішній діяльності з профілактики ВІЛ/СНІДу необхідно визнати і прийняти проституцію як роботу, яку обирають за особистими уподобаннями.

European Committee on Women's Rights and Gender Equality, що було засновано у 2004 році, взяли на себе роль захисника юридичних прав секс-працівників та заявили, що будь-яке нове законодавство про надання секс-послуг має передбачати ці права у будь-якій країні світу.

Одним із прикладів можливих негативних наслідків прав жінок, в інших відношеннях, добровільних угод – може слугувати Протокол Організації Об'єднаних Націй про запобігання та припинення торгівлі людьми і покарання за неї. Цей протокол було ухвалено у 2000 р., у ньому надається конкретне визначення торгівлі людьми.

Стаття 3 дає таке визначення: "здійснювані з метою експлуатації вербування, перевезення, передання, переховування та одержання людей шляхом погрози силою або її застосування чи інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою або вразливістю становища, або шляхом підкупу у вигляді платежів чи вигод, для одержання згоди особи, яка контролює іншу особу". Протокол успішно викриває секс-бізнес із примусу.

Однак він практично не визнав існування проституції не з примусу і ніяк не заявив про те, що необхідно визнати і захистити права людини секс-працівників.

Рекомендація №19 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок закликає держави вжити заходів для боротьби з гендерним насильством, посилаючись на те, що воно знижує можливість жінок користуватися правами та фундаментальними свободами, зокрема правом на життя, правом не піддаватися катуванню та жорстокому, нелюдському або принизливому поводженню чи покаранню, права секс-працівників правом на юридичний захист, правом на свободу і безпеку особистості, правом на рівний захист закону і правом на найвищий досяжний рівень здоров'я.

Насильство – проблема, з якою дуже часто стикаються представники секс-індустрії. Воно може бути як фізичним, так і психологічним. Страшніше за все те, що людина не може себе захистити або пожалітись, якщо подібна ситуація мала місце, оскільки проституція в більшості країн світу є злочином, який карається законом. При цьому зовсім не важливо, чи людина обрала цей шлях за своїм бажанням чи певними переконаннями, або була жертвою викрадачів людей та не змогла вчасно врятуватись.

Індивідуальна проституція – це незаконна діяльність. Таку діяльність, зазвичай, відносять до адміністративних або кримінальних злочинів. Кримінальна відповідальність не вирішує всіх проблем, проте значно ускладнює існуючі.

Оскільки повністю видалити проституцію абсолютно нереально, та декриміналізувати цей вид діяльності можливо, що дасть не тільки такі переваги, як захищеність в соціальному плані працівників цієї сфери, а й приведе до поповнення бюджету країни за рахунок податків за цей вид діяльності, окрім цього, слід не забувати, що такий підхід може привести до негативної динаміки ВІЛ та СНІД, оскільки у працівників будуть всі необхідні засоби захисту та можливість вчасно перевіряти стан свого організму.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Насильство – проблема, з якою дуже часто стикаються представники секс-індустрії. Воно може бути як фізичним, так і психологічним. Страшніше за все те, що людина не може себе захистити або пожалітись, якщо подібна ситуація мала місце, оскільки проституція в більшості країн світу є злочином, який карається законом. При цьому зовсім не важливо, чи людина обрала цей шлях за своїм бажанням чи певними переконаннями, або була жертвою викрадачів людей та не змогла вчасно врятуватись.

Індивідуальна проституція – це незаконна діяльність. Таку діяльність, зазвичай, відносять до адміністративних або кримінальних злочинів. Кримінальна відповідальність не вирішує всіх проблем, проте значно ускладнює існуючі. Оскільки повністю викоринити

проституцію абсолютно нереально, та декриміналізувати цей вид діяльності можливо, що дасть не тільки такі переваги, як захищеність в соціальному плані працівників цієї сфери, а й приведе до поповнення бюджету країни за рахунок податків за цей вид діяльності, окрім цього, слід не забувати, що такий підхід може привести до негативної динаміки ВІЛ та СНІД, оскільки у працівників будуть всі необхідні засоби захисту та можливість вчасно перевіряти стан свого організму.

Організації, в яких реалізується відновно-медична, психологічна, соціально-психотерапевтична допомога, можна розділити з профільного принципом-кардіореабілітаційні центри, нейрореабілітаційні центри, центри ортопедичної реабілітації, реабілітаційні центри для залежних, військово-медичні реабілітаційні центри, центри реабілітації для дітей та підлітків.

Список літератури

1. Маслоу А. Г. (2020), *Motivatsiya i lichnost'* [Motivation and personality] Kyiv: PSYLIB, Ukraine.
2. Панок В. Г. (2003), *Osnovy praktychnoyi psykholohiyi* [Basics of practical psychology] Kyiv: Lybid, Ukraine.
3. Папуча Н. В. *Osobennosti psikhologicheskoy pomoshchi posle psikhotravmy v ranney yunosti* [Features of psychological assistance after psychotrauma in early youth] Kharkiv, Ukraine.
4. Токарева Н. М. *Suchasnyy pidlitok u systemi psykholoho-pedahohichnoho suprovodu* [A modern teenager in the system of psychological and pedagogical support] Kryvyi Rih : TOV VNP «Interservis» , Ukraine.

References

1. Maslow A. G. (2020), *Motivatsiya i lichnost'* [Motivation and personality] Kyiv: PSYLIB, Ukraine.
2. Panok V. G. (2003), *Osnovy praktychnoyi psykholohiyi* [Basics of practical psychology] Kyiv: Lybid, Ukraine.
3. Papucha N.V. *Osobennosti psikhologicheskoy pomoshchi posle psikhotravmy v ranney yunosti* [Features of psychological assistance after psychotrauma in early youth] Kharkiv, Ukraine.
4. Tokareva N. M. *Suchasnyy pidlitok u systemi psykholoho-pedahohichnoho suprovodu* [A modern teenager in the system of psychological and pedagogical support] Kryvyi Rih: TOV VNP “Interservis”, Ukraine.

УДК 364.6 : 364-7

JEL classification H56 B55

Василь ПОПОВИЧ

доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціальної роботи,
Національний університет «Запорізька політехніка».

ORCID ID: 0000-0002-9288-3765

Тетяна НОВАК

аспірант кафедри соціальної роботи,
Національний університет «Запорізька політехніка»

ORCID ID: 0000-0002-1591-3094

Сергій ЩЕРБИНА

кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи,
Національний університет «Запорізька політехніка».

ORCID ID: 0000-0002-9211-1773

УПРАВЛІННЯ СИСТЕМОЮ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Анотація: Український народ зіткнувся з найбільшою трагедією XXI століття – військовим повномасштабним нападом РФ на незалежну Україну, яка вже на протязі восьми років перебувала у стані гібридної війни з Росією. За ці роки значних змін, модернізації і реформування зазнала і сфера соціальної роботи: розроблені моделі соціальної роботи з новими вразливими категоріями населення – вимушеними переселенцями; створено мережу центрів соціальних служб для військовослужбовців та їх сімей; удосконалено нормативно-правову базу надання соціальної допомоги як вразливим категоріям населення, так і учасникам бойових дій; започатковано і впроваджено модель управління соціальною роботою і системою надання соціальних послуг на рівні територіальних громад в контексті реформи децентралізації тощо. Але 24 лютого 2022 року повномасштабний збройний напад РФ на Україну позначився і на функціонуванні сфери соціального захисту населення, мобілізувавши ресурсний потенціал системи соціальної роботи і соціального обслуговування і перереформатувавши пріоритети надання соціальної допомоги і соціальних послуг, а Указ

Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» актуалізував потребу у формуванні ефективної моделі соціальної роботи в умовах воєнного стану. Одним із сучасних і ефективних концептуальних підходів в практичній соціальній роботі в умовах надзвичайних ситуацій і воєнного стану є підхід «резилієнс», сутністю якого є формування життєстійкості, адаптивності до стресових ситуацій, здатності відновлюватися після психічної і психологічної травми на рівні особистості, сім'ї і громади.

У статті розглянуті реалії управління системою соціальної роботи в умовах воєнного стану в Україні. Управління соціальною роботою полягає насамперед в організації системи надання соціальних послуг, які в Законі України «Про соціальні послуги» поділяються на послуги, спрямовані на: 1) соціальну профілактику – запобігання виникненню складних життєвих обставин та/або потраплянню особи/сім'ї в такі обставини; 2) соціальну підтримку – сприяння подоланню особою/сім'єю складних життєвих обставин; 3) соціальне обслуговування – мінімізацію для особи/сім'ї негативних наслідків складних життєвих обставин, підтримку їх життєдіяльності, соціального статусу та включення у громаду.

Ключові слова: *Управління, Система, Соціальна робота, Громада, Допомога, Воєнний стан*

Vasyl POPOVYCH

Doctor of Philosophy Sciences, Professor, Professor of the
Department of Social Work
Zaporizhia Polytechnic National University.
ORCID ID: 0000-0002-9288-3765

Tetiana NOVAK

graduate student of the Department of Social Work
Zaporizhia Polytechnic National University
ORCID ID: 0000-0002-1591-3094

Sergey SHCHERBYNA

Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Social Work,
Zaporizhia Polytechnic National University.
ORCID ID: 0000-0002-9211-1773

MANAGEMENT OF THE SOCIAL WORK SYSTEM IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW IN UKRAINE

Abstract: The Ukrainian people faced the greatest tragedy of the 21st century – a full-scale military attack by the Russian Federation on independent Ukraine, which had already been in a state of hybrid war with Russia for eight years. Over the years, the field of social work has also undergone significant changes, modernization and reform: developed models of social work with new vulnerable categories of the population - forced migrants; a network of social service centers for servicemen and their families was created; the regulatory and legal framework for providing social assistance to both vulnerable categories of the population and participants in hostilities has been improved; a management model of social work and a system of providing social services at the level of territorial communities in the context of the decentralization reform, etc., was initiated and implemented. But on February 24, 2022, the full-scale armed attack of the Russian Federation on Ukraine also affected the functioning of the sphere of social protection of the population, mobilizing the resource potential of the system of social work and social services and reformatting the priorities of providing social assistance and social services, and the Decree of the President of Ukraine "On the introduction of martial law in Ukraine » actualized the need for the formation of an effective model of social work in the conditions of martial law. One of the modern and effective conceptual approaches to practical social work in emergency situations and martial law is the "resilience" approach, the essence of which is the formation of resilience, adaptability to stressful situations, the ability to recover from mental and psychological trauma at the level of the individual, family and community

The article examines the realities of managing the social work system under martial law in Ukraine. Management of social work consists primarily in the organization of the system of providing social services, which in the Law of Ukraine "On Social Services" are divided into services aimed at: 1) social prevention - preventing the occurrence of difficult life circumstances and/or a person/family falling into such circumstances ; 2) social support – helping a person/family overcome difficult life circumstances; 3) social service – minimization of the negative consequences of difficult life circumstances for the person/family, support of their life activities, social status and inclusion in the community.

Keywords: Administration, System, Social work, Community, Aid, Martial law

Соціальна робота в умовах воєнного стану та військової агресії видається одним із найважливіших напрямів діяльності держави та суспільства, визначення якого потребує врахування як пріоритетів сталого розвитку, так і принципів кризових ситуацій та екстреної

допомоги. На наш погляд, у цьому відношенні є найбільш прийнятним міжнародне визначення соціальної роботи, так зване «глобальне визначення професії соціальної роботи» [9], прийняте в липні 2014 року на Всесвітньому конгресі соціальної роботи в Мельбурні. Воно висвітлене так «Соціальна робота» – це практико-орієнтована професія та наукова дисципліна, яка сприяє соціальним змінам та розвитку, соціальній згуртованості, активізації та визволення людей. Принципи соціальної справедливості, прав людини, колективної відповідальності та поваги до різноманіття лежать в основі соціальної роботи. Соціальна робота, заснована на теоріях та підкріплена соціально-гуманітарними науками, також неопосередковано залучає людей і структури до вирішення життєвих проблем і поліпшення добробуту. Це визначення може бути посилене на національному та/або регіональному рівні [9, с. 13]. Таке визначення враховує не лише сутнісні характеристики практики соціальної роботи, пов'язані з підтримкою індивідів у кризових ситуаціях, а й апелює до цінностей соціальної справедливості, солідарності та свободи, які набувають універсального значення в умовах війни.

Серед різних трактувань соціальної роботи можна виділити три основні парадигмальні групи, які широко використовуються у вітчизняних наукових дослідженнях: по-перше, під соціальною роботою розуміють інструмент реалізації державної політики в цілому і соціальної політики зокрема, зі створенням механізму соціального забезпечення; по-друге, соціальна робота (як основне її завдання) передбачає надання соціальної допомоги та підтримки населенню, окремим групам та окремим особам, які опинилися у складних та кризових ситуаціях; по-третє, соціальна робота по суті надається у формі соціальних послуг; по-четверте, соціальна робота розглядається як інструмент розпізнавання і реалізації внутрішніх ресурсів індивіда або групи людей в різних соціальних ситуаціях [6, с. 21]. Виявлені інтерпретативні підходи до розуміння соціальної роботи об'єднують те, що діяльність у сфері соціальної роботи потребує управління, тобто моделей управління, на різних рівнях, як ми з'ясували в першій частині теоретичного дослідження – макро-, мезо- та мікрорівні, де провідними соціальними суб'єктами державного управління є держава та державні органи, керівники соціальних служб, самі соціальні працівники та взаємодія між ними.

Управління соціальною роботою полягає, перш за все, в організації системи надання соціальних послуг, яка в Законі України «Про соціальні послуги» поділяється на послуги, спрямовані на: 1) соціальну профілактику – запобігання виникненню складних життєвих умов та / або потрапляння в такі обставини особи / сім'ї; 2) соціальна підтримка – допомога людині/сім'ї у подоланні складних життєвих обставин; 3) соціальні послуги – зменшення негативних наслідків складних умов життя для людини / сім'ї, підтримка виживання, соціального статусу та включення в суспільство.

Суть соціальних послуг полягає в тому, що вони доступні людям, які перебувають у скрутному становищі і не можуть самостійно ними розпорядитися, саме тому важливо, щоб їх надання було організовано відповідно до військового законодавства, що, в свою чергу, вимагає створення гнучкої системи управління соціальною роботою. Так, 26 квітня 2022 року Президент України підписав Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг у разі оголошення надзвичайного стану або воєнного стану в Україні або на окремих територіях», ухвалений Верховною Радою України 14 квітня 2022 року.

Серед змін, які безпосередньо впливають на спрощення та підвищення ефективності системи управління соціальною роботою в умовах військового законодавства, слід виділити такі: 1) будуть розширені повноваження обласних міських адміністрацій, міських адміністрацій м. Києва, сільських адміністрацій, селищних та міських рад щодо визначення специфіки прийняття рішень щодо надання соціальних послуг; 2) встановлено, що кейс-менеджмент не використовується для прийняття рішення про надання соціальних послуг – соціальні послуги надаються у надзвичайних / кризових ситуаціях, а право приймати рішення про надання соціальних послуг у надзвичайних / кризових ситуаціях (консультування, житло, догляд, підтримане проживання, короткострокове проживання, натуральна допомога, транспортні послуги тощо) надається безпосередньо надавачам соціальних послуг, що забезпечить невідкладне надання соціальних послуг; 3) передбачено, що всі соціальні послуги особам, які постраждали внаслідок пожежі, стихійного лиха, катастрофи, військових дій, терористичних актів, збройного конфлікту або тимчасової окупації, надаються безоплатно; 4) фінансування соціальних послуг внутрішньо переміщеним особам за військовим законодавством здійснюється в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. 5) розширено повноваження військових адміністрацій щодо управління надавачами соціальних послуг та організації надання соціальних послуг цими органами.

Реалізація прийнятого закону забезпечить оперативне надання соціальних послуг особам / сім'ям, які постраждали внаслідок введення на території України надзвичайного або військового законодавства з метою захисту їх життя та здоров'я.

У міжнародній соціальній роботі в умовах надзвичайних ситуацій фокус змістився з «травматичного» підходу до більш цілісного підходу самопомоги та стійкості на рівні громади. У той час як перший підхід фокусується на травмі, від якої вони потребують відновлення, «стійкість відображає здатність підтримувати стійкий баланс», навіть у надзвичайних ситуаціях, з її сильними сторонами, ресурсами та можливостями. Тобто вона визнає, що «населення, яке постраждало від надзвичайних ситуацій», має свої здібності,

навички та ресурси. Тому поширеною помилкою є ігнорувати їх і зосереджуватися лише на відсутності чогось (наприклад, страждань, патологій). Водночас, підхід резильєнтності не виключає можливості того, що «люди страждають на посттравматичний» стресовий розлад або мають інші проблеми з психічним здоров'ям, але проблеми з психічним здоров'ям слід вирішувати лише в рамках комплексного надання послуг. Крім того, лікуванням серйозних захворювань, в тому числі і посттравматичного стресового розладу, повинні займатися кваліфіковані фахівці.

Соціальні працівники можуть реалізовувати різні програми та проекти для вирішення життєвих проблем та покращення добробуту людей. У соціальній частині екстрена допомога надається одночасно з двома основними комплексними підходами: 1) гуманітарним підходом; 2) підхід розвитку [17, с. 95].

Гуманітарний підхід має справу з надзвичайними ситуаціями та негайним реагуванням на ранніх стадіях надзвичайних ситуацій, насамперед із задоволенням базових потреб, захистом людей, які постраждали від надзвичайних ситуацій, організацією та доставкою гуманітарної допомоги тощо.

Підхід розвитку відноситься до наступних етапів надзвичайних ситуацій і відноситься до розвитку особистості, сім'ї, громади, мобілізації ресурсів для формування стійкості тощо.

Ці два підходи розробили основні стратегії соціальної роботи в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема: 1) стратегії розвитку людського потенціалу; 2) стратегії відбудови громад та громадянського суспільства; 3) стратегії, які сприяють ініціативам щодо отримання доходів.

Стратегії розвитку людського потенціалу включають послуги з реабілітації здоров'я; створення освітніх програм; створення Центрів підтримки громад; створення / підтримка реабілітаційних центрів; створення груп самопомоги; проведення тренінгів у сфері менеджменту та самоорганізації.

Стратегії реабілітації громад та громадянського суспільства спрямовані на сприяння розвитку громади, сприяння примиренню та відновленню відносин між громадами, підтримку сімей у ремонті їхніх домівок та створенні альтернативного житла, залучення членів громади до ремонту та роботи місцевих організацій, сприяння розвитку місцевих організацій. Розширення можливостей місцевої громади та громадських організацій тощо.

Стратегії, що сприяють комерційним ініціативам, спрямовані на залучення місцевого населення до різних видів робіт з відбудови та створення організацій для відновлення інфраструктури в обмін на продовольство; створення громадського ринку та кредитних систем у громаді, забезпечення професійного навчання відповідно ринку праці тощо.

Аналіз програм ВПО урядовими та неурядовими організаціями в усьому світі виправдовує розмежування між загальним і конкретним (специфічними) [17, с. 100-101]. Загальні програми включають ті, що спрямовані на: 1) існуючу ситуацію (представництво адвокатом, надання гуманітарної допомоги, поліпшення здоров'я, поліпшення існуючих умов життя); 2) попередній досвід людей (травматичне консультування, реабілітація, підтримка, соціальні та рекреаційні програми); 3) групові ситуації (самодопомога, розвиток громади, побудова відносин з громадою); 4) майбутні потреби (освіта, розвиток навичок та розбудова спільноти, формування наступних поколінь у таборах). Конкретні (специфічні) програми включають: 1) сім'ї та окремих її членів (освітні та психосоціальні програми для дітей, послуги для жінок, послуги для сімей, програми возз'єднання сім'ї, програми для конкретних країн); 2) особливі потреби (репатріація та реінтеграція, інклюзія, права людини, нормативна спрямованість) [16, с. 685-717].

Аналіз літератури та документів показав, що соціальні працівники можуть використовувати різні стратегії втручання. За тривалістю їх можна розділити на:

- короткострокові (кризове втручання, польова робота, цільова модель соціальної роботи);
- довгострокова модель соціальної роботи, орієнтована на системно-екологічну модель соціальної роботи, в основі якої лежить поняття «людина в навколишньому середовищі» та поняття «економічний потенціал».

При кризовому втручанні рекомендується використовувати такі техніки підтримки: надання інформації та інструкцій (куди звертатися, коли і яку допомогу отримати, як використовувати техніки відновлення тощо); користування малюнками, брошурами та іншими засобами комунікації (показчиками, брошурами, інтернетом); визначення можливої підтримки з боку оточуючих; вербалізація емоційних станів; допомога клієнту у визначенні можливих дій та поведінкових стратегій; забезпечення достатнього часу; використання рефлексії; визначити проблему як складну і нерозв'язну; узгодження умов подальшої роботи; безперервний огляд робочого процесу [11, с. 65-72; 22, с. 311-324]. Варто зазначити, що при кризовому втручанні соціальний працівник не впливає ні на кризу, ні на травматичну подію, а працює з її наслідками. При кризовому втручанні соціальні працівники займають позицію директиви і беруть на себе відповідальність.

Польова робота – це надання послуги соціальним працівником поза соціальною установою. Пан Лай і пані Толіашвілі визначають їх як «мобільні інтервенції».

Проблемно-орієнтована модель заснована на тактиці «маленьких кроків», при якій певні завдання виконуються поступово з метою відновлення соціального функціонування

людини. Ці завдання визначаються під час зустрічі особи (сім'ї) із соціальним працівником і виконуються поступово під час зустрічей.

Довгострокові стратегії втручання ґрунтуються на припущенні, що допомога має надаватися на багатьох рівнях (індивідуальна допомога, налагодження зв'язків та представництво громади, участь у колективних політичних діях) і спрямовані на відновлення зв'язків між індивідуальною та соціальною системами, побудову місцевих систем підтримки та залучення громадських фондів, особливо волонтерів, для допомоги людям, які знаходяться поза звичним середовищем і відносинами. Деякі автори наполягають на тому, що сталі та ефективні результати допомоги переміщеним особам, які постраждали від військової інтервенції, можливі лише за умови використання підходу, орієнтованого на громаду, або місцевих форм підтримки [11, с. 11].

Матриця розв'язання проблем соціальної роботи є моделлю, яка є практичним продовженням ПТС та схематичним поданням, орієнтиром для дій соціального працівника щодо вирішення проблем клієнта. У той же час практична перспектива впливає на вибір тієї чи іншої теорії і моделі соціальної роботи. Різноманіття концептуальних підходів до розуміння, визначення та організації соціальної роботи в громаді, різні види діяльності та процедури, засновані на використанні теоретичних підходів, стали передумовою розвитку та існування більшої кількості моделей соціальної роботи в громаді.

Теоретичні основи соціальної роботи постійно змінюються і розвиваються у відповідь на зміни потреб клієнтів, працівників і навколишнього середовища, змінюються теоретико-методологічні основи створення моделі соціальної роботи з внутрішньо переміщеними особами. Розвиток теорій і моделей соціальної роботи поширюється на досягнення сусідніх наук – психології, соціології, а також на отримання власних емпіричних даних з практики за допомогою соціальної роботи, розробку власних методів роботи і поширення філософії постмодернізму. Значний вплив на соціальну роботу мають також ідеологічні та політичні концепції, особливо неолібералізм, який підносить свободу вибору як найвищу цінність, а також соціальні та суспільно-політичні рухи, що захищають права дискримінованих груп та соціально-економічні кризи. Кожна з цих теоретичних концепцій вносить в практику соціальної роботи нові методи, технології і можливості впливу.

На основі аналізу загального і приватного, парадигм і статусу виділяють три групи концепцій соціальної роботи: психоорієнтовані теорії (екзистенціальні, гуманістичні, психоаналітичні, поведінкові), соціологічно орієнтовані теорії (системна, соціоекологічна, радикальна, марксистська), комплексні теорії (соціально-психологічні, когнітивні, соціально-педагогічні, віталістичні). У той же час в процесі розвитку соціальної роботи з'явилися власні

теорії соціальної роботи: – імпауермент (заохочення, активізація клієнта), теорія ярликів, працеорієнтована праця та ін. Основні теоретичні підходи та моделі соціальної роботи представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Традиційна класифікація теорій і закономірностей соціальної роботи

Теоретична група	Особливості групи	Теоретичні моделі соціальної роботи
Психологічно орієнтовані	Сукупність теоретичних концепцій соціальної роботи, загальною основою яких є знання закономірностей психічного розвитку і становища людини в суспільстві	Психодинамічна модель Поведінкові та когнітивні моделі Гуманістично-екзистенційні підходи
Соціологічно орієнтовані	Сукупність теоретичних концепцій соціальної роботи, заснованих на знанні закономірностей суспільного розвитку, структуризації суспільства і взаємодії його соціальних інститутів	Модель системи Соціально-екологічна модель Рольова теорія: соціорадикальна модель
Комплексні (біопсихосоціальні, холістичні)	Сукупність теоретичних концепцій соціальної роботи, орієнтованих на цілісний погляд на проблеми захисту життєвих сил людини як біопсихосоціальної істоти	Теорія кризового втручання Проблемно-орієнтована модель Сімейна терапія Психосоціальна терапія

На сучасному етапі розвитку соціальної роботи можна виділити як основні, так і конкретні теорії соціальної роботи. У таблиці 2 наведено їх основні види (за матеріалом творів) [11, с. 65-72; 18, с. 176; 20, с. 262].

Таблиця 2

Сучасна класифікація теорій соціальної роботи

Основні (загальні) теорії (знання, які спрямовують)	Конкретні теорії та моделі (практичні знання)
Психодинамічна теорія Поведінкова теорія Когнітивна теорія Гуманістична (екзистенціальна) теорія Сімейні теорії та сімейна терапія Теорія систем Теорії конфлікту Феміністичні теорії Теорії соціалізації Соціокультурні теорії, теорії мультикультуралізму Концепція сталого розвитку	Кризове втручання Соціоекологічна теорія Теорія натхнення Мотиваційні поради Транстеоретична модель зміни поведінки Робота, орієнтована на завдання Сталий підхід до засобів до існування Кейс-менеджмент фокусується на вигодах для клієнтів Зелена соціальна робота Теорія подвійних (потрійних) термінів

Розглянемо основні моделі, які використовуються в соціальній роботі за військовим правом: 1) робота з ВПО; 2) закономірності соціальної роботи в приймаючих громадах; 3) підхід, заснований на сильних сторонах.

Методологія кейс-менеджменту в соціальній роботі. Кейс-менеджмент – одна з ключових технологій соціальної роботи, яка спрямована на вирішення соціальних, психологічних і міжособистісних проблем шляхом налагодження безпосередньої взаємодії між соціальним працівником і клієнтом.

Як метод соціальної роботи кейс-менеджмент був впроваджений в практику соціальної роботи в Україні лише недавно. Зокрема, про кейс-менеджмент у роботі з ВПО та їх використання в соціальній роботі говорили І. Артеменко, О. Анісімова, О. Савчук, А. Халай, В. Багрій, М. Куркчі та інші. Поняття «кейс-менеджмент» вивчали такі зарубіжні дослідники, як М. Річмонд, Р. Баркер, С. Дойл і Д. Мокслі.

У соціальній роботі кейс-менеджмент визначається як метод, який передбачає картографування ситуації і потреб клієнта, постановку цілей і планування дій по їх досягненню, моніторинг і оцінку результатів роботи. В Україні, крім назви «кейс-менеджмент», використовується термін «ведення випадку». Відповідно, справою вважається проблемна ситуація клієнта (окремої особи або сім'ї), яка негативно впливає на якість життя людини і погіршує його стан (фізичний, психічний, матеріальний і т.д.), а кейс-менеджером вважається соціальний працівник або інший фахівець, який оцінює позицію і потреби клієнта і планує відповідні дії для їх виконання, шукає організації та фахівців для вирішення проблем, полегшення надання відповідних послуг у громаді, координує свої дії в судовому провадженні та представляє інтереси клієнта (клієнтів) [3, с. 7]. Метою кейс-менеджменту є підвищення якості послуг, що використовуються, забезпечення економічно обґрунтованих витрат, а також надання бенефіціару індивідуальної підтримки, необхідної йому для продовження життя у своїй громаді [13, с. 493].

Українські вчені І. Зверева та Ю. Петрочка характеризують модель кейс-менеджменту як провідну технологію соціально-педагогічної роботи з конкретною проблемною ситуацією, що поєднує певний моніторинг ситуації, кооперацію інших інститутів та координацію дій щодо вирішення психологічних, міжособистісних та соціальних проблем клієнта та його оточення.

На думку Н. Саббата, кейс-менеджмент – це модель соціально-педагогічної дії, при якій соціальний працівник несе відповідальність не тільки за організацію, але і за надання послуг конкретному клієнту [7, с. 158-65].

У методичному посібнику «Управління соціальними послугами» під редакцією О. Іванової та Н. Гусак Кейс-менеджмент організовує низку заходів щодо надання цільової підтримки окремим реципієнтам у звичному для них середовищі.

Таким чином, дана модель реалізується шляхом організації співпраці між надавачем соціальних послуг та клієнтом, при якій кейс-менеджер оцінює, планує, організовує та координує процес надання послуг з метою оптимізації життя клієнта, здатності самостійно долати складні життєві обставини або мінімізувати їх негативний вплив.

Професійна діяльність кейс-менеджера включає різні напрямки роботи з вразливими групами, пов'язані зі старінням населення, поведінковим здоров'ям (проблеми психічного здоров'я, зловживання хімічними речовинами), захистом дітей, інвалідністю, освітою (включаючи інклюзивну освіту, навчання протягом усього життя), працевлаштуванням, охороною здоров'я (клініка, спеціалізована медична допомога, реабілітація, програми страхування), міграцією та державним сектором, в якому міський та сільський районів та надання послуг в установах та організаціях, розташованих за місцем проживання замовника, шляхом звернення до них особисто, по телефону або в електронному вигляді. Робота цих фахівців фінансується організаціями, в яких вони працюють, державними ресурсами, програмами страхування, грантами, фінансуванням діяльності третіми особами або за рахунок самих клієнтів [3, с. 7].

Метод кейс-менеджменту дозволяє соціальним працівникам та іншим фахівцям, що працюють в одній або декількох організаціях, координувати свої зусилля при роботі з конкретним випадком. При цьому послуги клієнту можуть надаватися в одній або декількох організаціях, що реалізують різні програми [3, с. 8]. Серед різноманіття програмних налаштувань, назв, парадигм і цілей кейс-менеджмент виділяє ряд особливостей: 1) наявність особистісно-орієнтованих послуг; 2) пріоритезація відносин між соціальним працівником і клієнтом; 3) застосування підходу «люди в навколишньому середовищі»; 4) зосередьтесь на сильних сторонах; 5) командна робота; 6) втручання на мікро-, мезо- та макрорівні.

Асертивна модель лікування в громаді та інтенсивний кейс-менеджмент забезпечують комплексний підхід до роботи з клієнтом, наявність міждисциплінарної команди, відповідальної за результати. У цій моделі послуги надаються, а не просто координуються. Сам клієнт бере на себе меншу відповідальність за результат, покладаючись на роботу мультидисциплінарної команди, що сприяє не тільки досягненню оптимальних показників, але і розвитку клієнта.

На відміну від моделі інтенсивного втручання, модель посередництва / узагальнення полягає в координації обслуговування клієнтів. Його суть полягає в задоволенні потреб

клієнта і пошуку додаткових ресурсів для його життєдіяльності. Ця закономірність показала важливий, але короткостроковий ефект у роботі з наркозалежними жінками та бездомними людьми.

Модель ведення випадку, заснована на заслугах, ґрунтується на переконанні, що кожна людина має достатньо внутрішніх ресурсів для того, щоб впоратися зі складними життєвими обставинами [8, с. 72] і є прийнятною для ВІЛ-позитивних клієнтів і особливо успішною у спілкуванні з ВІЛ-позитивними жінками. Він зазвичай використовується при спілкуванні з сім'ями, людьми, які опинилися в складних ситуаціях, і сім'ями, які мають труднощі з вихованням дітей і потребують підвищення свого батьківського потенціалу.

Ядром моделі ведення клінічних випадків є відносини між клієнтом і кейс-менеджером, оскільки роль терапевта виконує соціальний працівник. Найчастіше ця модель використовується при роботі з людьми з психічними розладами (в тому числі бездомними), клієнтами з порушеннями опорно-рухового апарату та людьми похилого віку для зменшення кількості госпіталізацій [8, с. 72].

Залежно від типу команди фахівців, задіяних в роботі, існують різні моделі кейс-менеджменту: мультидисциплінарна, транздисциплінарна, міждисциплінарна (міжпрофесійна), заснована на командному підході до координації діяльності, що підвищує ефективність даної технології.

Основними особливостями кейс-менеджменту є те, що на основі цієї моделі можна допомогти людині вирішити його психосоціальні проблеми; сприяння кращій соціалізації в навколишньому середовищі; це прогресивний процес, який включає в себе освіту, діагностику, лікування, оцінку і т.д. вимагає знань і навичок для побудови професійних відносин; мобілізація потенціалу людей і ресурсів у навколишньому середовищі; забезпечує розвиток особистості [4, с. 51].

Основні правила кейс-менеджменту полягають у наступному.

1. Злагожденість і поступове надання допомоги. Незалежно від тривалості справи, всі етапи процесу надання допомоги повинні бути логічними і послідовними.

2. Систематичний обмін інформацією. Для того, щоб забезпечити злагоджену роботу членів команди, всі експерти повинні своєчасно отримувати повну, достовірну та детальну інформацію про бенефіціара та процес ведення справи.

3. Повне використання загальних ресурсів і зниження витрат. Професіонали повинні визначити, як краще залучити і розподілити всі наявні ресурси в громаді.

4. Забезпечення провідної ролі експерта, який веде кейс-менеджмент та координує роботу міждисциплінарної команди. Передбачається, що експерт усвідомлює свою персональну відповідальність за проведення судових процесів та їх результат.

5. Підвищити професіоналізм міждисциплінарної або міжвідомчої команди. Важливою передумовою професіоналізму команди є формування спільних переконань та поглядів на завдання кейс-менеджменту.

6. Сприяти розвитку особистісного потенціалу бенефіціара та активній участі у кейс-менеджменті (його внесок у формулювання цілей, завдань та заходів плану та усвідомлення відповідальності за виконання багатьох запланованих заходів). Співпраця з бенефіціаром, активна мотивація до змін, активізація їх переваг, інтеграція ресурсів сім'ї та соціального середовища є рушійною силою кейс-менеджменту.

Метою процесу кейс-менеджменту є забезпечення доступності послуг з урахуванням реальних потреб отримувача соціальних послуг, а також акцентування уваги на можливостях, наявних ресурсах системи соціального забезпечення, соціально-освітньої підтримки та надання послуг. Таким чином, кейс-менеджмент можна розуміти як інструмент оптимізації витрат, підвищення ефективності, раціоналізації послуг та оптимізації використання ресурсів громади в процесі соціальної роботи.

Закономірності соціальної роботи в приймаючих громадах.

Найбільш вдалою класифікацією моделей соціальної роботи в громаді є: місцевий або громадський розвиток; соціальне планування і дії, запропоновані Дж. Ротмана, завдяки якому змінилося уявлення про соціальну роботу в суспільстві і особливості її організації.

Підхід Ротмана до класифікації закономірностей соціальної роботи в суспільстві [23, с. 26-63] описав і проаналізував український дослідник Т. Семигін [12, с. 154-157]. Думаємо, було б корисно проаналізувати їх більш детально.

Місцевий розвиток або розвиток територіальної / місцевої громади як модель соціальної роботи громади фокусується на процесі створення та розвитку громади шляхом залучення великої кількості її представників до процесу ідентифікації з метою вирішення їх проблем шляхом розробки та реалізації ефективної комунікаційної кампанії. Вона забезпечує активну участь усіх своїх членів у суспільному житті, впровадження змін та активізацію громадських рухів, вироблення та прийняття рішень для вирішення проблем та розвитку громади. Науковці [10, с. 171-177] відзначають такі ефективні способи використання цієї моделі: соціальні та освітні проекти; діяльність гуртків, об'єднань; створення наглядових рад, громадських рад, експертних рад, громадських організацій, комісій, фондів муніципального

розвитку; у цій моделі соціальні працівники виступають модераторами, вчителями, каталізаторами, а клієнти є активними учасниками процесу вирішення проблем.

Метою моделі соціального планування є налагодження взаємодії між соціальними органами; він передбачає аналіз їх діяльності, постановку цілей та пріоритетів, розробку та реалізацію соціальних програм, оцінку їх ефективності та мобілізацію коштів для підвищення якості та доступності соціальних послуг у місцевій громаді. При цьому велика увага приділяється децентралізації самих послуг і підвищенню відповідальності місцевих структур за їх надання. Ця закономірність найбільш поширена в соціальній роботі та суспільстві. Методи залучення громадськості включають: глибокі інтерв'ю, випадкові або безперервні опитування, семінари та фокус-групи; оцінка потреб та проблем мешканців громади, опитування, аналіз документів, соціальні показники тощо. Оцінка ресурсів – визначення типів диференціації закладів, які вони надають, та оцінка якості їх роботи. Покращувати умови життя певної групи населення – працювати над розробкою та реалізацією соціальних програм і проектів у громаді. Застосовуючи модель «соціального планування», DCF виступає експертом, аналітиком та координатором програм і проектів у громаді. Клієнти виступають в якості користувачів послуг.

Модель «соціальної дії» ефективна, коли йдеться про зміну законодавства, перерозподіл ресурсів [23, с. 26-63] та забезпечувати присутність пригноблених, вразливих груп, які ініціюють та беруть участь у громадській діяльності, спрямованій на вирішення власних проблем та задоволення своїх інтересів. Ефективними тактиками в рамках цієї моделі є: конфронтація, переговори і посередництво. Соціальний працівник виступає в ролі лобіста, перекладача, активіста у той час як клієнти виступають в ролі потерпілих, колег, виборців і т.д. Класичними вважаються описані нами моделі, їх характеристики, види втручання, форми роботи і методи роботи.

У середині 1990-х років розвиток практичної соціальної роботи в громаді та розширення репертуару ролей професіоналів призвели до переосмислення. Моделі Д. Ротмана. На початку XXI століття, не відступаючи від своїх ідей, вчений відстоював бімодальний підхід – паралельне використання двох моделей соціальної роботи. Натомість інші дослідники визначили змішані або гібридні, підсилюючі, взаємодоповнюючі моделі роботи на рівні громади. Отже, К. Попл вісім моделей організації соціальної роботи в громаді і доповнюють класифікацію Д. Ротмана (місцевий розвиток, соціальне планування і соціальна дія) ще п'ятьма видами: «Турбота про громаду», «Громадська організація»; «Народна освіта»; «Феміністична громадська робота» та «Антирасистська модель громадської роботи».

Крім міждисциплінарних моделей в теорії і практиці соціальної роботи в громаді, можна виділити комплексні моделі надання соціальних послуг різним клієнтам. До них належать такі моделі: розв'язання проблем, завдання, кризове втручання, сімейна терапія, психосоціальна терапія, орієнтована на рішення, соціально-педагогічна, нарративна, когнітивно-поведінкова.

Модель розв'язання задач ґрунтується на системних теоріях, використовується виключно в природі. Також використовується в практиці соціальної роботи для вирішення проблем окремих осіб, груп і спільнот (наприклад, з людьми серед бідних, самотніх, літніх, маргіналізованих) [12, с. 128-129] спрямований на усунення негативних факторів, що впливають на життя клієнта, забезпечує підвищення рівня мотивації і забезпечує клієнта необхідними знаннями і досвідом у вирішенні конкретних завдань. Вона включає в себе наступні етапи: участь, контакт, інтервенція.

Проектно-орієнтована модель – це практика розробки системної моделі, орієнтованої на завдання. Вона передбачає розробку послідовного механізму соціального працівника для діагностики проблеми клієнта (проектування цільового дерева) та прагнення до її подолання [12, с. 129]. Основними етапами реалізації є: вивчення проблеми, визначення наявних і необхідних ресурсів для її подолання, узгодження мети, часових рамок, прагнень клієнта при плануванні втручання, реалізація завдань в процесі планової діяльності соціального працівника і клієнта з метою досягнення поставлених цілей.

Модель кризового втручання використовується при роботі з вразливими категоріями клієнтів [12, с. 129] в стані психічної кризи, стресу та емоційної напруги з метою їх подолання та розвитку стресостійкості в останніх з використанням одного-двох підходів до кризового втручання: кризового консультування та / або хірургічного втручання.

Д. Стоянська виділяє три основні моделі соціальної роботи в муніципалітеті: 1) адміністративна модель надання соціальних послуг в муніципалітеті; 2) модель організаційного розвитку громади; 3) модель надання інтегрованих соціальних послуг [12, с. 1, 33]. Розглянемо особливості деяких закономірностей соціальної роботи в суспільстві (Табл. 3).

Таблиця 3

Закономірності соціальної роботи громади (за Г. Слезанською)

Відносини	Адміністративна модель	Модель муніципального організаційного розвитку	Інтегрована модель соціальних послуг
Мета стажування	Підвищення якості надання соціальних послуг (процесно-орієнтована мета)	Планування діяльності, інституціоналізація змін для покращення якості життя в громаді (процесно-орієнтована та цілеорієнтована)	Надання соціальних послуг за місцем проживання замовника за принципом «єдиного вікна»

Партія	Соціальні заклади, мешканці ТГ	ТГ	осіб/сімей у спеціальних військових операціях, соціальних справах
Базова стратегія дій	Створення соціальних служб, залучення громадських організацій та мешканців громади до надання соціальних послуг	Діагностувати проблеми та потреби мешканців громади, приймати спільні рішення щодо їх вирішення, розробляти стратегічний план.	Виявлення індивідуальних соціальних проблем або потреб, мобілізація ресурсів для їх вирішення
Тактика змін	Комунікація, переговори, консенсус	Консенсус, переговори, мотивація змін, впровадження змін	Єдине вікно, адвокація, медіація, переговорна політика
Засоби внесення змін	Співпраця з місцевою владою, політичними структурами, соціальними службами, мешканцями громади	Взаємодійте з мешканцями громади, органами місцевого самоврядування та соціальними службами.	Робота з певними категоріями клієнтів, груп та організацій
Враження	Розвиток соціальних об'єктів зі спеціальним переліком послуг, які здійснюються відповідно до потреб мешканців торгового центру та інформування населення; Використання послуг	Діагностика потреб членів ТК в окремих видах послуг та їх презентація	Вирішення проблем і задоволення потреб окремих груп населення ТК

В основу моделі управління соціальною роботою в громаді покладено ідею побудови гнучкої системи управління у сфері планування, організації та надання соціальних послуг населенню шляхом створення мережі соціальних інститутів, злагодженості та координації спільної роботи всіх суб'єктів суспільних відносин на рівні громади.

Слід зазначити, що «адміністрування» в перекладі з латинської («administrare») означає «управляти»; з англійської («administrate») – «керувати, організовувати, реалізовувати, контролювати,» [2, с. 74-76]. При цьому «адміністрування» в соціальній роботі передбачає процес реалізації соціальної політики, організацію ієрархічної (знизу-вгору) діяльності державних органів, спрямованої на забезпечення прав громадян, поліпшення умов їх життя і якості життя, а також задоволення потреб та інтересів всіх верств населення, що досягається шляхом створення і управління доступною і якісною системою соціальних послуг.

Модель управління є основою адміністративного процесу в соціальній роботі, який обмежується організацією, управлінням і управлінням системою соціальних послуг. Контроль – основна функція адміністрування. Дана модель відображає систему, представлену синтезом державних і недержавних утворень, за допомогою яких здійснюється соціальна політика держави в сфері соціального захисту населення.

Особливу увагу слід приділити аналізу основних форм і методів моделі управління. С. Чернов вводить основні форми цієї моделі: 1) нормативно-правову (виконання законів, постанов, рішень, заходів, постанов, інструкцій) – встановлює правові норми для суб'єктів і об'єктів – споживачів; 2) договори (угоди, контракти) – призначені для застосування законодавства; 3) організаційні (розподіл завдань, завдань, роз'яснення мети, цілей, специфіки роботи, визначення режиму, підготовка та проведення зборів, організаційних заходів, нарад, створення наглядових рад / громадських / експертних рад, комісій) – регламентують роботу соціальних інститутів та механізми їх взаємодії; 4) консультації (практикуми, семінари, наради, перевірки, анкетування, обговорення, оцінка роботи) – регулювання позакадрової діяльності.

Науковці структурували багато методів застосування соціально-економічних практик моделі управління в системі управління соціальною роботою за різними критеріями: форма вираження (правова та неправова); правові властивості (нормативні та індивідуальні); ступінь впливу на об'єкти (необхідний, умовний, стимулюючий і рекомендований), а також ступінь врахування їх інтересів і правових можливостей (адміністративно-господарських); суб'єктний склад (одноосібний і колегіальний); міра влади (переконання, примус і заохочення). Згідно з цією моделлю, соціальні працівники виступають в ролі адміністраторів, менеджерів, менеджерів, модераторів, вчителів і клієнтів, які беруть активну участь в процесі вирішення проблем і користуються соціальними послугами.

Соціально-управлінська практика в моделі розвитку організаційного співтовариства базується на концептуальних підходах до організації соціальної роботи в суспільстві, визначених Д. Ротманом [23, с. 26-63] та представляють комплексну модель, засновану на ідеї розробки та реалізації стратегічного плану організаційного розвитку регіону / громади для досягнення позитивних змін. з метою підвищення рівня та якості життя, створення умов та забезпечення рівних можливостей для всіх мешканців регіону / громади.

Через організаційний розвиток регіону / громади можна зрозуміти довгостроковий, цілеспрямований структурований процес, який передбачає реалізацію низки заходів для покращення спроможності регіону / громади вирішувати внутрішні проблеми та забезпечити високий ступінь адаптації до мінливих зовнішніх умов. Організаційний розвиток включає активну участь населення у виявленні, обговоренні та вирішенні власних соціальних проблем і задоволення потреб; розробка та реалізація соціальних програм і проектів; оцінка, розбудова потенціалу та мобілізація регіональних / громадських ресурсів, мобілізація ресурсів; налагодження співпраці та кооперації на основі принципу самопомоги та взаємопідтримки;

розвиток діяльності та управлінського потенціалу місцевих жителів, їх підготовка; представництво інтересів місцевих жителів, адвокаційні кампанії [12, с. 138].

Основними формами соціальної роботи в моделі організаційного розвитку громади є:

1) соціальні проекти та програми, ініційовані мешканцями або органами місцевого самоврядування з метою покращення умов життя мешканців регіону / громади, соціальної інфраструктури та якості соціальних послуг;

2) освітні проекти, в тому числі заходи з підвищення рівня освіти мешканців регіону / громади (тренінги, семінари, круглі столи, дебати, курси, репетиторські та менторські кампанії, тренінги тощо);

3) утворення наглядових рад, громадських рад, експертних груп, громадських організацій, комісій, фондів розвитку регіонів / громад;

4) адвокаційні та посередницькі кампанії, мобілізація ресурсів тощо.

У цій моделі соціальні працівники виступають в ролі фасилітаторів, вчителів, наставників, фахівців, активістів і зацікавлених сторін, а клієнти беруть активну участь у процесі вирішення проблем.

В основу моделі надання комплексних соціальних послуг у торговельному центрі покладено ідею комплексного надання широкого спектру соціальних послуг, максимально сконцентрованих у місці, яке має географічно вигідне розташування та враховує вікові, статеві, фізичні та інші особливості населення громади.

Г. Слосанська визначає інтегровані соціальні послуги як алгоритмічно побудований процес надання комплексних послуг фахівцем із соціальної роботи разом із міждисциплінарною командою професіоналів, а працюючи з індивідами / групами, використовує різні форми, методи та інструменти для вирішення їхніх проблем або задоволення їхніх потреб у територіально важливому для них місці [12, с. 141]

При розробці моделі надання інтегрованих соціальних послуг на рівні об'єднаних співтовариств виокремлено шість основних принципів її ефективності: повнота (визначення та надання мінімального пакету послуг в б'єднаних громадах); територіальна охорона та «єдине вікно» («принцип супермаркету» із залученням експертів або мобільної бригади); мультидисциплінарність (що включає в себе групу фахівців з різних областей); партнерство (взаємна довіра і взаєморозуміння між соціальним працівником і клієнтом); зниження шкоди (право вибору залишається за клієнтом, а соціальний працівник повинен виступати в ролі мотиватора, консультанта, фахівця і т.д.); міжсекторальне співробітництво (організація взаємодії між соціальними інститутами, державною та недержавною власністю як всередині, так і поза КЗпП).

Мінімальний пакет соціальних послуг, що надаються за ТГ, включає: ідентифікацію та супровід осіб / сімей у квартирах; кризове втручання; проведення оцінки потреб, спостережень та превентивних обговорень; надання соціальної профілактики, соціальної допомоги / спонсорства, адвокації, консультування осіб / сімей у страховій компанії; супровід прийомних сімей, патронатних сімей, сімейних будинків.

Надання комплексних соціальних послуг населенню за принципом «єдиного вікна» включає: організацію прийому громадян; опрацювання документів з метою визначення права на соціальну допомогу, пільги, вирішення питань опіки та піклування; пересилання документів до відповідних соціальних установ; видача документів; реєстрація ознак порушень прав дітей, дискримінації, насильства, інформування населення з питань соціального захисту. Основними кроками соціального працівника при використанні інтегрованої моделі надання соціальних послуг є: звернення за допомогою; прийняття рішення про участь; діагностика проблем або потреб клієнта; визначення цілей і завдань співробітництва; підготовка та ведення необхідної документації; розробка плану втручання; створення партнерських відносин; виконання плану втручання; моніторинг діяльності, оцінка результатів та об'єднання результатів.

До ефективних форм та методів інклюзивної моделі надання соціальних послуг належать: консультування, кризове консультування, кейс-менеджмент, документальна робота, робота в команді, робота у фокус-групах, тренінги, семінари, дискусії, дискусії тощо. Соціальний працівник відіграє практичну роль у реалізації інклюзивної моделі соціальних послуг (терапевт, консультант, адвокат, медіатор тощо), а клієнти виступають у ролі потерпілих та користуються соціальними послугами.

Підхід, який фокусується на сильних сторонах клієнта. У 1990-х роках жорсткий підхід набув значної популярності в західній соціальній роботі [24, с. 77-92] через критику медичних і рідкісних моделей надання соціальних послуг і доведеної ефективності підходів до розвитку клієнтських ресурсів. Однак в Україні цей підхід все ще перебуває в зародковому стані, як на рівні практики, так і на рівні та на рівні теоретичного обґрунтування. Чинне законодавство має на меті прив'язати надання соціальних послуг до рівня доходів та можливості задоволення їх базових життєвих потреб.

У професійній соціальній роботі довгий час домінувала модель депривації, яка в першу чергу орієнтована на потреби і проблеми людей або допомагає людям уникнути ризиків, пов'язаних з негативними наслідками. Однак дослідження [16, с. 685-717] показали, що втручання, засновані на оцінці ризику, не викликають стійких змін у поведінці. Адже лаконічна модель соціальної роботи ґрунтується на вирішенні проблеми, коли вона вже існує,

а не на прагненні їй запобігти. У цьому підході спільнота / сім'я / індивід відіграє пасивну, «безсилу» роль і повністю залежить від зовнішніх ефектів та ресурсів.

Основоположник психосоціального підходу до соціальної роботи Флоренс Холліс (1966) підкреслював, що реконструкція, підтримка і зміцнення особистісного і соціального функціонування особистості повинні здійснюватися за допомогою наступних заходів: мобілізація сил; підтримка стратегій управління; самоповага; зміни дисфункціональних моделей мислення та зв'язку з іншими; надання людям доступу до необхідних ресурсів; та зменшення впливу на навколишнє середовище. В кінці 1980-х років вчені з Канзаського університету (США) Ен Вейк, Чарльз Репп, Пат Саліван, Уолі Кістхардт першими описали силовий підхід як перспективу (напрямок) соціальної роботи. У практиці соціальної роботи, на думку авторів, така перспектива стала альтернативою більш поширеному тоді патологічному підходу (медичній моделі) обслуговування клієнтів. Замість того, щоб зосереджуватися на проблемах і слабких сторонах клієнтів, сильна перспектива зосереджується на навичках, талантах і ресурсах клієнтів і допомагає їм досягти своїх цілей. Мова йде не тільки про внутрішньоособистісних і міжособистісних якостях людини, а й про ресурси в його оточенні. Силовий підхід ґрунтується на гуманістичній філософії, екосистемних теоріях та концепції розширення повноважень. Деякі вчені надихаються екосистемною теорією, яка послужила основою для комплексної комплексної моделі соціальної роботи і відродила основне поняття «людина в навколишньому середовищі».

Підхід, заснований на силі, також базується на теорії соціальної роботи заради розвитку, тобто комплексному та прагматичному підході до соціальної роботи, заснованому на принципах прав людини та соціальної справедливості, спрямованій на боротьбу з бідністю та соціально-економічною нерівністю на індивідуальному, сімейному, громадському та політичному рівнях. Цей підхід використовує різні форми роботи, включаючи соціальні інвестиції, розвиток громад та розвиток потенціалу, засновані на інтеграції мікро- та макропрактик.

На думку дослідників, підхід складається з шести основних компонентів: 1) цілеспрямований; 2) оцінка пільг; 3) екологічні / людські ресурси; 4) пріоритезація з урахуванням переслідуваної мети; 5) взаємовідносини, розвиток очікувань / очікувань споживачів; 6) свідомий вибір. Користувач послуги / особа не тільки користується послугою, а й бере в ній участь, співпрацюючи з соціальним працівником. Відбувається спільне формулювання цілей і специфікацій і визначення власних ресурсів і способів досягнення цілей і, відповідно, досягнення (натхнення) клієнтів. Одним із ключових елементів цього підходу є конструювання позитивної ідентичності [19, с. 735-747], а це означає, що процес формування

довгоочікуваної та стійкої самооцінки чіткіше пов'язаний із поняттям стійкості. Соціальні працівники виходять з ідеї, заснованої на доказах того, що, незважаючи на труднощі, через які вони пройшли, ці клієнти все ще можуть бути наполегливими і вірити. вміти долати труднощі та досягати бажаного успіху. Такий підхід іноді помітний в практиці соціальної роботи, але немає моделі, яка б влаштовувала всіх. І навпаки, різні моделі на практиці можуть бути визначені як підхід, заснований на заслугах, якщо вони засновані на базовому припущенні, що відносини між соціальним працівником і клієнтом є кооперативними. Таким чином, існують різні типи втручань, засновані на підході, заснованому на перевагах, такі як пріоритетне ведення випадку, терапія на основі рішень (зосередження уваги на тому, чого ви хочете досягти, а не на проблемі); нарративні інтервенції (відокремлення людини, її характеру, її життєвої історії від проблеми); допомога в пошуку роботи і т.д.

ВИСНОВОК

При вивченні системи соціальної роботи ми розглянули сучасні тенденції та моделі практичної соціальної роботи у військовому праві України: 1) з організаційно-управлінської точки зору – соціальна робота у приймаючій громаді (громадська робота насамперед спрямована на інтеграцію внутрішньо переміщених осіб у життя громади приймаючої території, їх соціальну адаптацію, реабілітацію, соціалізацію, а також вирішення соціально-економічних, соціально-психологічних, психологічних проблем, пов'язаних з актуалізацією потреби в консенсуальній взаємодії) в таких моделях, як адміністративний, організаційний розвиток приймаючої громади, надання інтегрованих соціальних і соціальних послуг в приймаючій громаді; 2) концептуально-прикладна – методологія кейс-менеджменту в соціальній роботі (ця модель реалізується шляхом організації співпраці між надавачем соціальних послуг та клієнтом, при якій особа, відповідальна за ведення випадку, оцінює потреби, планує, організовує та координує процес надання послуг з метою оптимізації життя клієнта) та підхід, орієнтація на сильні сторони клієнта (підхід складається з шести основних компонентів: таргетинг; оцінка пріоритетів; екологічні ресурси / людське середовище; оцінка переваг з урахуванням переслідуваної мети; взаємини, розвиток очікувань / очікувань клієнтів; усвідомлений вибір; вона складається з двох концептуальних позицій – натхнення та сталості).

Проаналізувавши систему соціальної роботи, можна зробити висновок, що управління соціальною роботою в умовах війни здійснюють люди, які володіють певними знаннями та кваліфікацією у сфері соціально-психологічних надзвичайних ситуацій, кризових втручань у надзвичайних ситуаціях, а також володіють методологією надихання та активізації ресурсів особистості, сім'ї, а саме соціальні працівники, які працюють у державних установах по соціальній роботі та соціальному обслуговуванню; психологи, які працюють у державному та

приватному секторі; соціальні педагоги, які мають досвід роботи з дітьми; працівники громадських і некомерційних організацій, що працюють у сфері соціальних послуг і мають достатній рівень кваліфікації.

Список літератури

1. Воронкова В., Банах В., Чернов С. Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний і зарубіжний досвід: монографія. Запоріжжя : ЗДІА, 2016. 606 с.
2. Греца С.М. Теоретичні аспекти визначення поняття адміністрування податку на додану вартість. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2014. №8. С.74-76.
3. Гусак Н.Є. Кейс-менеджмент внутрішньо-переміщених осіб : методичні рекомендації. Київ : 2015. 62 с.
4. Ісаченко В.П., Гончар І.Г. Ведення випадку у соціальній роботі: актуальні методи та особливості документування. *Наукові записки. Серія : Педагогічні науки*. 2018. Випуск 167. С. 50-54.
5. Керівництво МПК з психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в умовах надзвичайної ситуації. Київ : Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2017. 218 с.
6. Лещинський О.П. Методологія менеджменту соціальної роботи. *Інноваційний потенціал соціальної роботи в сучасному світі: на межі науки та практики* : матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції. Чернігів : НУ «Чернігівська політехніка», 2021. С. 21-22.
7. Сабат Н. Моделі соціально-педагогічної допомоги неблагополучній сім'ї. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна* / Львів. Нац. Ун-т ім. І. Франка; [редкол.: Т. Кошманова (голов. Ред.) Та ін.]. Л., 2010. Вип. 26. С. 158г-65.
8. Савчук О.М., Галай А.О. Кейс-менеджмент у роботі з внутрішньо переміщеними особами. *Наукові записки наука. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2016. Вип.188. С.70-72.
9. Семигіна Т. Сучасна соціальна робота. Київ : Академія праці, соціальних відносин і туризму. 2020. 275 с.
10. Семигіна Т., Лиховид Д. Моделі та форми громадської активності у територіальних громадах. *Нова парадигма*. 2015. №(128). С. 171-177.
11. Семигіна Т.В. Соціальна підтримка внутрішньо переміщених осіб. *Український соціум*. 2015. №2 (53). С. 65-72.

12. Слосанська Г.І. Теорія і практика професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи у територіальних громадах: дис. ... д.пед.н.; 13.00.05 – соціальна педагогіка (231 – соціальна робота). Тернопіль, 2019. 687 с.

References

1. Barker, R. (2003), *The social work dictionary*. [5th ed.]. Washington, DC : NAWS Press, 493 p.
2. Centre for child well-being. *Strengths-Based versus Deficit-Based Approaches*. 2011. URL: <https://fromhungertohealth.files.wordpress.com/2016/02/strengthsvsdeficitrb.pdf>.
3. Connor, K.M., Davidson, J.R.T. (2003), Development of a new resilience scale: the Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depression and Anxiety*. Vol. 18. pp.71–82;
4. Courtney, M.E., Piliavin, I., Grogan-Kaylor, A., Nesmith, A. (2001), Foster youth transitions to adulthood : A longitudinal view of youth leaving care. *Child Welfare*. №6. pp. 685–717.
5. Cox, D., Pawar, M. (2006) *The Field of Displacement and Forced Migration : Programs and Strategies*. *International Social Work : Issues, Strategies, and Programs*. London: Sage, pp. 291–323.
6. Goud, N., Taylor, I. (2017), *Reflective Learning for Social Work: Research, Theory and Practice*. Routledge, 176 p.
7. Levitt, J. (2017), Developing a model of disability that focuses on the actions of disabled people. *Disability & Society*. №32(5). pp. 735–747.
8. Lovelock, R., Lyons, K., Powel, J. (2017), *Reflecting on Social Work - Discipline and Profession*. London: Routledge, 262 p.
9. Pattoni, L. (2012), *Strengths-based approaches for working with individuals*. Insights. Institute for research and innovation in social services. №6. pp. 45–54.
10. Ramon, Sh., Maglajlic, R.A. (2012), *Social Work, Political Conflict and Displacement*. *The SAGE Handbook of International Social Work*. London, SAGE, pp. 311–324.
11. Rothman, J. (1995), *Approaches to community intervention*. *Strategies of community intervention*. №5. pp. 26–63.
12. Saleebey, D. (2006), *The strengths approach to practice*. In D. Saleebey (Ed.), *The strengths perspective in social work practice* (4th ed.). Boston, MA : Allyn & Bacon, pp. 77–92.
13. Toliashvili, B. (2010), *Community-based Programme for War-affected Children: the Case of Georgia*. *Social Work and Social Policy in Transition*. Vol. 1, Issue 2. pp. 92–118.

СЕКЦІЯ 24 СФЕРА ОБСЛУГОВУВАННЯ

УДК 338.48-6(477+4)

JEL classification L83

Родіон СЕВАСТЬЯНОВ

к.е.н, доц., доцент кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності

Національного університету «Запорізька політехніка», Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9088-4433>

Ольга ДОНЧЕНКО

здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня

спеціальності 073 «Менеджмент»

Національного університету «Запорізька політехніка», Україна

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ І СВІТІ

Анотація. В роботі розглянуто особливості розвитку сфери зеленого туризму в європейській країнах, а також досліджено проблематику правового статусу підприємств сфери зеленого туризму в Україні.

Важливим є пошук сучасних бізнес-ідей щодо облаштування локацій малого бізнесу у сфері зеленого туризму, нового дизайну мислення та інноваційної архітектури.

Авторами досліджено досвід організації бізнесу у сфері зеленого туризму у таких країнах як Іспанія, Нідерланди, Фінляндія, Швеція. В роботі обгруновано необхідність креативного розвитку зеленого туризму в Україні з урахуванням світового досвіду та необхідності такого виду послуг та суспільства. Авторами запропоновано визначення зеленого туризму як форми організації діяльності у сфері екоорієнтованого туризму, яка ґрунтується на принципах сталого розвитку та враховує потреби збереження природного середовища, етнографічної та культурної спадщини, самобутніх традицій місцевого населення, соціально-економічного розвитку місцевих територій та добробуту місцевого населення. Світовий досвід показує, що державна підтримка фермерського туризму та сприяння його активного розвитку була обумовлена в тому числі наміром досягнення таких результатів: як підвищення добробуту фермерів, перешикоджання міграції та закриття ферм, сталий розвиток сільських територій. Фермерський туризм може бути концептуалізований як «альтернативне фермерське підприємство», що включає одну з

кількох потенційних форм диверсифікації фермерського малого бізнесу. Будучи гнучким підприємством, фермерський туризм може розширюватися та скорочуватися відповідно до вимог ринку.

Для розвитку зеленого туризму підприємцям важливо мати фінансову підтримку від фондів та грантових програм. Активна соціальна реклама зеленого туризму сприятиме взаємозв'язку між стійким сільським господарством і відповідальним туризмом, перетворюючи фермерів на учасників власного розвитку та сприяючи проектам і ініціативам.

Ключові слова: *зелений туризм, агротуризм, туристичні пропозиції, фактори розвитку, природне середовище*

Rodion SEVASTYANOV

Ph.D in Economics, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of “Entrepreneurship, Trade and Exchange Activity”

National University “Zaporizhzhia Polytechnic”

, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9088-4433>

Olga DONCHENKO

student of higher education of the second (master's) level, specialty 073 Management

National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

PROBLEMS OF GREEN TOURISM DEVELOPMENT IN UKRAINE AND THE WORLD

Abstract. *The paper examines the peculiarities of the development of the green tourism sector in European countries and also explores the issues of the legal status of green tourism enterprises in Ukraine. It is important to search for modern business ideas for the arrangement of small business locations in the field of green tourism, new design thinking and innovative architecture.*

The authors have studied the experience of organizing business in the field of green tourism in such countries as Spain, the Netherlands, Finland, and Sweden. The paper substantiates the need for creative development of green tourism in Ukraine, taking into account international experience and the need for this type of service and society. The authors propose a definition of green tourism as a form of organization of activities in the field of eco-oriented tourism, which is based on the principles of sustainable development and takes into account the needs of preserving the natural environment, ethnographic and cultural heritage, original traditions of the local population, socio-

economic development of local territories and the welfare of the local population. International experience shows that state support for farm tourism and promotion of its active development was conditioned, among other things, by the intention to achieve the following results: improving the welfare of farmers, preventing migration and closure of farms, and sustainable development of rural areas. Farm tourism can be conceptualized as an "alternative farm enterprise", which includes one of several potential forms of diversification of farm small businesses. As a flexible enterprise, farm tourism can expand and contract according to market demands.

To develop green tourism, it is important for entrepreneurs to have financial support from funds and grant programs. Active social advertising of green tourism will promote the relationship between sustainable agriculture and responsible tourism, turning farmers into participants in their own development and promoting projects and initiatives.

Keywords: *green tourism, agritourism, tourist offers, development factors, natural environment*

Introduction and problem statement.

The development of green tourism is relevant in modern conditions. It is important to find modern business ideas for the arrangement of small business locations in the field of green tourism, new design thinking and innovative architecture.

The purpose of the article. The purpose of the article is to assess the trend of the green tourism market in European countries. The aim of the work is to substantiate the directions of development of green tourism in Ukraine.

Literature review.

Green tourism in the world is gaining popularity every year and is considered one of the most important means of stimulating economic and social development of regions on the principles of sustainability.

In the regions of Ukraine, outbound tourism has been developing mainly (which has contributed to the development of foreign tourism companies), and partially "green", recreational, cultural and historical tourism. Among a number of systemic problems in the development of tourism and recreation in Ukraine is the imperfection of domestic legislation on tourism business.

To understand the essence of green tourism in Ukraine, it is necessary, first of all, to study the interpretation of its concept (definition of the term) in the current legislation of Ukraine. For example, the Law "On Tourism" does not contain a definition of the term "green tourism," but Article 4 mentions the existence of such types of tourism as ecological (green) and rural tourism, among others.

Article 1 of the Law of Ukraine "On Private Farming" of May 15, 2003, No. 742-IV contains the concept of private farming, according to which the property of private farming can be used. This also applies to the field of rural green tourism. Activities related to personal farming are not considered to be entrepreneurial activities. Article 3 of this law stipulates that its effect applies to individuals who, in accordance with the procedure established by law, have been transferred ownership or lease of land plots for personal farming. [2]

According to the draft Law "On Rural and Rural Green Tourism" No. 5206, it is proposed to use the following terms: rural tourism - a recreational type of tourism that involves the temporary stay of tourists in rural areas (villages); rural green tourism - a recreational type of tourism associated with the stay of tourists in the owner's own residential house, a separate (guest) house or on the territory of a personal peasant (farm) farm; ecotourism - a type of rural tourism that involves visiting.

Thus, the existing Ukrainian legal framework does not define the term "green tourism" in a regulatory manner, and the "green" feature is inherent in both ecological (green) and rural (green) tourism.

Also, at present, Ukraine does not unify and characterize the differences between the terms "rural tourism", "rural (green) tourism", "green tourism", "ecotourism", "agritourism", etc. used for eco-oriented tourism. Therefore, confusion arises due to their complementarity and interdependence.

There is also no clear regulatory framework for determining the organizational conditions and procedure for providing services in the field of green tourism. For further understanding of the essence of this area of activity in the tourism sector, I consider it expedient to use a common feature - green tourism and look to other sources to determine its essence. Here are some definitions of the concept of "green tourism" found in the scientific works of domestic scientists and in open information sources.

Green tourism is a visit to tourist sites during the growing season of the flora. Green tourism is an integral part of the tourism industry that produces and sells its tourist products and makes a profit from it, or as a tourist activity in rural areas that generates income to preserve the natural environment and improve the living standards of the local population [3].

Green tourism is a purposeful trip to rural areas to learn about local culture and the history of the natural environment that does not violate the integrity of the ecosystem, while making the protection of natural resources beneficial for rural residents. [4]

Ecotourism (synonymous with green tourism) is travel to places with relatively untouched nature that do not lead to a violation of the integrity of ecosystems, in order to gain an understanding of the natural, cultural and ethnographic features of the area, which creates economic conditions

where nature protection becomes beneficial to the local population. The researchers note that the approach that defines green tourism as outdoor recreation in areas altered by humans is gaining popularity, which is typical for the United States and Western Europe, where the primary landscapes have hardly been preserved, and the high need for communication with nature is satisfied by the population with so-called secondary nature. Such tourism is classified as ecological tourism, and in some regions its importance is becoming crucial for the protection and restoration of the environment, folk traditions, and the greening of economic development.

In the works of scientists, periodicals, reports, studies, and expert opinions, we can additionally find the concepts of "agritourism," "agrietourism," "farm tourism," "nature tourism," "ethnographic tourism," and so on. Very often, such concepts as "rural tourism", "green tourism", "agritourism", "ecotourism" are used as synonyms. The authors consider green tourism as a comprehensive term that applies to any form of organization of activities in the field of eco-oriented tourism.

Summary of the main material.

The agricultural market of Ukraine is characterized by diversity and multifunctionality. According to Article 4 of the Law of Ukraine "On Tourism", the organizational forms of tourism are international and domestic tourism. Depending on the categories of persons making tourist trips (trips, visits), their purposes, objects used or visited, or other features, there are the following types of tourism: children's; youth; family; for the elderly; for persons with disabilities; cultural and educational; health and recreation; sports; ecological (green); rural; amateur; etc. [2] According to the available published statistics, it is not possible to determine for certain the number of farmsteads in Ukraine and by region that provide rural green tourism services by 2022. The dominant part of them was not properly registered. During the period of martial law in Ukraine, this is impossible at all. As of 2021, the western regions of Ukraine (Zakarpattia, Ivano-Frankivsk, and Lviv regions) were leading in this area, and this is quite justified by their favorable geographical location and availability of recreational resources. The central and southern regions of Ukraine (Kyiv, Vinnytsia, Poltava, and Odesa regions) showed a development trend due to their natural and historical resources, fairs, and festivals.

Nature-oriented (green), specialized tourism in all its well-known creative manifestations is a recognized global development trend for the future. This should lead to interest and decision-making by business entities that have never considered it as a sector of the economy capable of generating significant income and have worked within a single market (for example, agrarian) to supplement the

range of their economic activities with new directions. The market of green agritourism services for short-term visits to the territory and the use of farm property for recreation will have significant unrealized demand in Zaporizhzhia region and adjacent regions in the near future.

When starting or diversifying small business activities in the field of green tourism, it is important to pay attention to the experience of European countries in this area. Thus, the post-war overcoming of economic crises by countries, the transition to sustainable development, is associated not only with the restoration or modernization of infrastructure, but also with the achievement of a certain degree of satisfaction of the population of these countries with their lives, the presence of a sense of significant social support and the prevalence of positive emotions in people's moods.

Researchers have noticed that even in these difficult years, positive emotions remain twice as common in these countries as negative emotions, and the feeling of positive social support is twice as strong as the feeling of loneliness.

Green tourism is considered a promising area of economic activity in the EU for small businesses and regional development. According to experts of the European Bank for Reconstruction and Development, it is 20 times more expensive to settle a person from a rural area in a city than to create conditions for their life and work in the countryside, so the development of this economic activity is provided with significant government support. In addition, governments, especially in Northern Europe (Finland, Norway, the Netherlands, Denmark), understand that it is cost-effective to promote conditions for maintaining good mental health and preventing mental illness in people, regardless of where they live. Each European country has its own peculiarities of organizing activities in the field of green tourism.

The Kingdom of the Netherlands is an interesting example of the effective development of green tourism, which is used as a way to develop rural infrastructure, attract investment and improve the lives of local residents.

The reasons for the intensive development of green tourism in the Netherlands are the so-called "escape" from the busy rhythm of city life, the opportunity to immerse oneself in rural life, the ability to relax, the desire for outdoor recreation and communication with the living world, and family vacations. A large number of family farms combine traditional commodity agricultural production with small tourism business. All production on these small farms is organic. Small entrepreneurs find their niche in the market and make a profit by providing quality service.

Table 1 - Characteristics of tourist offers in rural areas in the Netherlands as of 2023.

Location.	Rural areas
Locations offered for visiting and recreation	Man-made gardens, ponds, private parks of various themes, mansions with backyards, livestock farms, greenhouses, etc.
List of offers and events on the territory of the tourist site	Cozy farmsteads, ponds, meadows, flowers, gardens, communication with domestic animals, vegan or organic food, helping with household chores, participating in interesting events, seminars and courses in nature, master classes, naturopathic procedures, spiritual workshops, purchase of a wide range of own organic products in farm shops, additional rental of log cabins, tents, etc., boat trips, natural swimming, rental of bicycles, canoes, other outdoor equipment, outdoor sports facilities (tennis courts, sports grounds for team games)
Amenities and activities near the tourist site	Hiking trails Guided nature walks Outdoor/indoor swimming pool. A wide range of cultural and culinary trips, excursions to historical monuments, ancient small towns.

*Source: developed by the authors on the basis of [5]

As part of green tourism, the country is actively developing such areas of psychosocial rehabilitation as agrotherapy and garden therapy. Agrotherapy is based on the agrotherapeutic effects of growing and caring for agricultural plants. The locations for agrotherapy can be greenhouse complexes, fields with specialization in growing grain, vegetables and other crops, household plots, etc. Garden therapy is a related method to agrotherapy, but is based on the use of therapeutic effects from human interaction with certain types of plants and in a complex manner within park and forest park areas.

Norwegian society loves outdoor activities, and more and more tourists are seeking unique experiences in nature by choosing green travel destinations. The management of the tourism industry is trying to find the right balance between tourism offers and nature protection. Design thinking, innovative architecture, and the electrification of travel are part of Norway's green tourism future.

There is strong opposition from large agribusinesses and farmers' organizations using mono-functional production methods to the activities of NGOs, volunteers, and other associations that initiate breakthroughs in environmental policy. Nevertheless, the most significant segment of tourism is coastal and nature tourism, defined as tourism outside the four main cities: Copenhagen, Aarhus, Odense and Aalborg.

Finland, as a socially-oriented Nordic country, pays a lot of attention to nature conservation.

The population is proud of the nature of their country, believing that connection with nature contributes to their well-being. About 12% of all natural areas in Finland are different types of protected areas: strict nature reserves, private and public protected areas, and national parks. The statistics of visitors per year on these sites for 40 national parks is almost 4 million visits in 2020. In 2021, funding for the repair of national parks' infrastructure will be tripled to further attract the growing number of green tourism travelers now and in the future. Finland's national tourism strategy for 2019-2028 is to support and develop sustainable tourism. To this end, a free Sustainable Travel Finland (STF) program has been developed for all tourism stakeholders, which provides companies with a step-by-step course that includes analyzing their current state through the STF self-assessment, developing a development plan in accordance with international sustainability standards, and receiving specific tools in accordance with the criteria for sustainable tourism development to facilitate the implementation of solutions in the daily life of a region or company.

In Finland, special attention is paid to the environmental and cultural sustainability of tourism services that support organic agriculture, sustainable land use, nature and environmental protection, as well as the protection of cultural heritage and traditional rural landscapes. The organization provides a service for tourists to find officially designated recreation facilities and has information and communication technologies to connect owners of recreation facilities and travelers in person or through a central travel booking system in Finland.

Table 2 - Generalized characteristics of tourism offers in rural areas in Finland as of 2023.

Location.	Rural areas
Locations, types of premises offered for recreation	Environmentally responsible guesthouses, small hotels, private cottages, apartments, campsites, other types of stationary and modular premises with/without a minimum lease term, located near national parks, on the banks of water bodies, on the territory of organic or retro-style farms, etc.
List of offers and events on the territory of the tourist site	Accommodation, the possibility of organic food, communication with domestic animals, assistance with household chores, purchase of farm organic products, additional rental of log cabins, tents, etc., boat trips, sauna, fishing permit, beach by the pond/lake, bicycle rental, other outdoor equipment.
Amenities and activities near the tourist site	National parks, other protected private and public areas, including all necessary infrastructure

Source: developed by the authors on the basis of [6]

Finland's green tourism small businesses offer daily life in peace and tranquility in a clean natural environment with an authentic immersion in Finnish traditions, lifestyle and mobility provided by tourists' own muscles.

Spain is a popular country in the Mediterranean region with a long history of agricultural development, culture, and regional traditions, which has influenced the development of small businesses in the field of green tourism. This European country, among other European countries, has the largest number of biosphere reserves - 34, while Denmark and the Netherlands, for example, have only one each.

Agriculture, agritourism, and ecotourism are dynamically developing in the country, and they are sustainable tourism destinations. These types of tourism combine everything related to the countryside, the rural environment, nature and respect for it. Most agritourism sites are located near or within various national parks. In addition, the large number of medieval castles and forts located throughout Spain has allowed many villages in various Spanish provinces, including such as Zaragoza, Asturias, and Alicante, to become centers of tourist attraction.

The dominant type of green tourism in Spain is agritourism. Agritourism in Spanish is a form of rural tourism where tourists are accommodated on small organic farms or in rural houses (*casa rural*). Farmers and the local rural population realize that in order to systematically improve their living conditions and the environment, they need to contribute to the diversification of agricultural income through a sustainable rural tourism model. This concept of agritourism is based on receiving tourists on the farms themselves, without the direct need for overnight accommodation and the mandatory participation of tourists in active production processes, but aims to show the tourist the daily activities of the farm, which functions with or without him, and the tourist is only optionally integrated into the context of its daily life. The model of classical mass rural tourism is considered outdated. Agritourism promotes the relationship between sustainable agriculture and responsible tourism, turning farmers into participants in their own development and promoting projects and initiatives to combat rural desertification. The main difference between agritourism in Spain and traditional rural tourism is that traditional rural accommodation does not have tourist offers or activities to complement the stay in the accommodation.

The owners of farms and rural houses in Spain have their own associations, among whose tasks is the categorization of rural houses depending on the level of services provided and monitoring compliance with the requirements of the associations. Entrepreneurs and farmers offer a wide range of vacation rentals in rural areas across the country. Ecotourism in Spanish is a form of eco-tourism when a tourist visits natural areas, enjoys the fauna, flora, landscape, communicates with the local population and tries to change the natural environment where he or she travels as little as possible.

The goal of ecotourism is to minimize the negative impact of humans on the socio-cultural and natural environment. This type of tourism was considered sustainable because it is a socially motivated activity that does not create new dependencies and does not disrupt local economic systems, the environmental impact is negligible, and energy consumption is within the limits of sustainability.

The state support for farm tourism and promotion of its active development was conditioned, among other things, by the intention to achieve the following results: improving the welfare of farmers, "soft" obstruction of migration and farm closures, and sustainable development of rural areas. Farm tourism has been conceptualized as an "alternative farm enterprise" that includes one of several potential forms of diversification of farm small businesses.

Current trends point to the growing popularity of farm tourism in Sweden. Today, farm tourism is a recognized means of diversifying agriculture and the rural economy, making it less vulnerable to market instability. Being a flexible enterprise, farm tourism can expand and contract according to market demands. It provides employment especially for women (e.g. wives and other relatives of farmers).

One of the most important aspects of farm tourism in Sweden is its positive role in providing tourists with knowledge about food production and natural processes in general. This increases their interest in the environment and promotes a critical attitude towards the "modern lifestyle". Contacts with animals are considered important for children, as well as the development of children's empathy for animals and their desire to take care of them. Studies have shown that animals have a positive impact on the health and well-being of both children and adults. Thus, farm tourism seems to be an ideal way to arouse interest in animals and nature. Farm tourism in Sweden is exclusively a small business. No more than eight beds in four rooms are allowed on a farm. Swedish farmers offer three different accommodation options: self-catering accommodation, bed and breakfast and camping. Bed and breakfast is the most popular form of accommodation on the farm. The target audience of farm tourism is families with children, elderly couples, workers looking for temporary inexpensive accommodation, and foreigners.

Farm tourism in Sweden is considered sustainable because it is small-scale and there is little risk of negative environmental or socio-economic impacts if it continues to grow.

Conclusions.

Certain features of the organization of activities in the field of green tourism are inherent in each of the above European countries. In order to develop green tourism in Ukraine, the authors have considered the factors that helped each of the above countries to cope with the problems of rural development, rural migration to cities, and increase the population's sense of responsibility for their own land and responsible land use, the state of the environment, preservation of rural life traditions

and cultural heritage, etc.

For the development of green tourism, it is important to develop innovative environmental governance measures to promote travel to rural areas, to unite people to participate in volunteer activities to equip small businesses in the field of green tourism, to maintain order at these locations for recreation, and this will not be considered shadow "hired" workers, but understood as a contribution to their future vacation at these locations on preferential terms.

Design thinking and innovative architecture should be part of green tourism. The national benchmark in the field of green tourism is the availability of a wide range of service offerings from the simplest marked trails and cozy shelters to creative visitor centers and installations.

For the development of green tourism, it is important that entrepreneurs, farmers, and others who want to start a small business in the field of green tourism be able to receive financial support from private funds, through grant programs, and on other grounds on preferential terms or without an obligation to repay.

Active social advertising of green tourism will promote the relationship between sustainable agriculture and responsible tourism, turning farmers into participants in their own development and facilitating projects and initiatives. It is important to develop separate support programs for women who decide to start a small business in the field of green tourism.

The paper examines the world experience of green tourism development in European countries - leaders in this segment. The paper systematizes the key factors of green tourism development in some European countries. The potential of the Ukrainian market in this segment of the tourism business is considered. The problems and prospects of the domestic market of services in the field of green tourism are analyzed.

References

1. Zakon Ukrainy "Pro turizm" [The Law of Ukraine "On Tourism"]. In Ukrainian
2. Zakon Ukrainy "Pro osobyste selianske hospodarstvo" [The Law of Ukraine "On Private Peasant Farming"]. In Ukrainian
3. Samoliuk N.M. (2012). Silskyi turizm yak perspektyvnyi napriam samozainiastosti silskoho naselennia.[Rural tourism as a promising area of self-employment for the rural population]. *Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka - Social and Labor Relations: Theory and Practice*, №2 (4). pp. 180-186. In Ukrainian
4. Viziiia, misiia. HO «Spilka silskoho zelenoho turizmu Ukrainy». [Vision, mission. NGO "Union of Rural Green Tourism of Ukraine".] URL: https://www.greentour.com.ua/vision_mission

5. Official website ECEAT - European Centre for Ecological and Agricultural Tourism. [www.eceat.org]

6. Official website ECEAT Finland [<https://luomumatkailu.fi/en/eceat-finland>]

УДК 368.021:338.48

JEL classification G22 Z32

Олена ЖИЛКО

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу

Національного університету «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5240-8003>

Дар'я МАМОТЕНКО

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу

Національного університету «Запорізька політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7945-8628>

СТРАХОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ТУРИСТИЧНОМУ БІЗНЕСІ

Анотація. Стаття присвячена актуальним питанням страхування в сучасному міжнародному туристичному бізнесі. Здійснено теоретичне узагальнення основних засад розвитку ринку страхування в туристичній сфері. Дослідження поточного стану страхового ринку України базується не тільки на основі його функціонування, але й на поточній діяльності суб'єктів страхування та діагностиці основних показників їх діяльності. У вимірі сьогодення саме страхування виступає одним із стратегічних орієнтирів економічного спрямування, що здатне не тільки акумулювати фінансові ресурси, але й перетворювати їх на інвестиції. Очевидно, що така його функціональна особливість сприяє стабільному розвитку економіки, формує довіру, визначає межі страхового захисту та окреслює зацікавленість з боку іноземних інвесторів. Діагностика сучасного стану вітчизняного страхового ринку дає можливість провести аналіз його основних показників та визначити перспективні напрями розвитку з акцентом на проблемні питання, які виникають під дією змінного мінливого середовища. Зважаючи на це, значення систематизації наших знань у сфері страхування набуває особливої актуальності. Страхування є невід'ємною частиною процесу управління ризиками. Подібно до того, як бізнес повинен розробити такі документи, як план управління ризиками, план реагування на надзвичайні ситуації та медіа-план, йому

необхідно розробити план страхування. План страхування визначає, які активи та небезпеки для бізнесу будуть застраховані. Страховий план також визначатиме, яка частина активів і небезпек буде покрита страховим полісом, а яка – самострахуванням (покритим самим бізнесом). Страхування не зробить діяльність безпечнішою, не зменшить імовірність інцидентів і не зупинить їх. Страхування зазвичай є частиною пост-інцидентного компоненту процесу управління ризиками.

Ключові слова: *страхування, страховий ринок, страховик, страхувальник, страхові послуги, туризм, туристичний ринок, міжнародний туристичний бізнес.*

Olena ZHYLKO

Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of tourism, hotel and restaurant business
National University «Zaporizhzhian Polytechnic»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5240-8003>

Darya MAMOTENKO

Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of tourism, hotel and restaurant business
National University «Zaporizhzhian Polytechnic»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7945-8628>

INSURANCE IN MODERN INTERNATIONAL TOURISM BUSINESS

Abstract. *The article is devoted to topical issues of insurance in the modern international tourism business. Theoretical generalization of the basic principles of development of the insurance market in the tourist sphere is carried out. The study of the current state of the insurance market of Ukraine is based not only on the basis of its functioning, but also on the current activities of insurance entities and the diagnosis of the main indicators of their activities. In today's dimension, insurance itself is one of the strategic landmarks of the economic direction, which can not only accumulate financial resources, but also turn them into investments. It is obvious that such a functional feature contributes to the stable development of the economy, builds trust, defines the limits of insurance protection and outlines the interest of foreign investors. Diagnosis of the current state of the domestic insurance market makes it possible to analyze its main indicators and identify promising areas of development with an emphasis on problematic issues that arise under the influence of a changing*

environment. In view of this, the importance of systematizing our knowledge in the field of insurance becomes especially relevant.

Insurance is an integral part of the risk management process. Just as a business needs to develop documents such as a risk management plan, an emergency response plan, and a media plan, it needs to develop an insurance plan. The insurance plan will determine which assets and hazards to the business will be insured. The insurance plan will also determine how much of the assets and the hazards will be covered through an insurance policy and how much will be self-insured (covered by the business itself). Insurance will not make activities safer and will neither reduce the possibility of, nor stop incidents from happening. Insurance is usually part of the post-incident component of the risk management process.

Keywords: *insurance, insurance market, insurer, insured, insurance services, tourism, tourist market, international tourist business.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Будь-яка підприємницька діяльність містить ризики не тільки економічного характеру, але, зокрема, існують певні ризики, пов'язані з пошкодженням або знищенням товарів і послуг. Однак намір полягає в тому, щоб зменшити можливість збитків і запобігти ризику шляхом створення організацій або асоціацій, які могли б захистити від збитків і компенсувати завдані збитки членам організації з різних причин шкоди. На сучасному етапі розвитку міжнародного ринку послуг індустрія туризму, разом із задоволенням широкого кола потреб у подорожах та відпочинку становить певну небезпеку для життєдіяльності туристів.

Страхування також є соціологічною, економічною та правовою категорією, яка має ознаки спрямованості на можливість відшкодування збитків категоріям соціальних груп, які зазнали збитків, спричинених збитками. Економічна сторона накопичення, структури премій, збереження майна, економічні ефекти та інше, що стосується економічних аспектів страхування. Важливим аспектом є господарське право в національній та міжнародній сфері страхового бізнесу, а також приватне право. З національного аспекту страхування є зобов'язально-правовими відносинами, що встановлюються шляхом укладення договору страхування.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Страхування туристів – це особливий вид страхування, що забезпечує страховий захист майнових інтересів громадян під час їх туристичних поїздок, подорожей, шоп-турів і ін.

Наукова проблематика вивчення вітчизняного та міжнародного страхового ринку перебуває у центрі уваги таких відомих вчених, як: В. Базилевич, Н. Внукова, М. Шимінова, І. Стремковська, О. Заруба, С. Попович, Т. Гарматій, В. Шахов, Л. Рейтман. Дослідження особливостей страхування ризиків у туристичній діяльності здійснювали наступні українські науковці: А. Крутик, Г. Михайличенко, А. Клімова, Н. Михайлова, В. Карцева, Н. Машина, О. Охріменко, О. Гаталяк, В. Стецький, Л. Шматько та ін. Водночас, незважаючи на існуючі фахові розробки та досягнення з цієї проблеми, розвиток страхування діяльності у міжнародній туристичній індустрії потребує подальшого теоретичного опрацювання та розробки прикладних рекомендацій, адекватних сучасним тенденціям та реаліям.

Метою статті є провести діагностику сучасного стану страхового ринку України, що дасть змогу визначити перспективи його розвитку. Мета статті обумовила вирішення основних завдань, серед яких окреслити загальні орієнтири розвитку страхового ринку України і провести діагностику його поточного стану, що в кінцевому результаті дозволить визначити перспективи розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міжнародний туризм стрімко розвивається, поширюючись на всі країни світу, що породжує гостру проблему забезпечення безпеки туристів. Безпека туристів виражається через страхування. Діяльність кожного суб'єкта ринкових відносин пов'язана з ризиком, який необхідно попереджувати, зменшувати та фінансувати, на що спрямована діяльність ринку страхових послуг, який через страхові організації шляхом використання особливих механізмів забезпечує процес безперервного суспільного відтворення. Отже, без функціонування потужного ринку страхових послуг неможливі створення ефективної системи захисту майнових інтересів фізичних та юридичних осіб, забезпечення економічної безпеки держави.

Крім того, страхування є важливим джерелом акумулювання коштів для подальшого їх використання задля компенсації збитків, спричинених внаслідок страхових подій, а також захищає бізнес від фінансових ризиків та забезпечує соціальну підтримку.

Страхування туристів це сфера страхування, де головною особою є громадянин країни під час відпустки. Основним фактором є його захист під час туристичних подорожей. Одним із видів страхування є страхування ризиків. Особисте туристичне страхування також є ризикованим видом страхування. Характерною рисою особистого туристичного страхування може бути його короткостроковість. Ризик невизначеності щодо шкоди, яка може бути завдана у разі настання страхового випадку, також виявляється проблематичним. Під час страхування туристів взаємодіє велика кількість незалежних органів: туроператори (внутрішні та зовнішні), готелі, транспортні компанії, консульські служби тощо. Це збільшує ймовірність

звернення до страхових компаній та настання страхових випадків. Важливе місце в цьому займає співпраця українських страхових компаній з іноземними [2].

Практика показує, що туристичні організації щодо туристичної поїздки пропонують наступні види страхування туристів: страхування від втрати багажу; страхування від нещасних випадків під час туристичної подорожі; страхування відповідальності за шкоду, яку турист може заподіяти під час туристичної подорожі; страхування на випадок хвороби під час подорожі; страхування збитків під час подорожі на автомобілі, літаку, поромі тощо; страхування покриття витрат у разі неявки туриста або припинення організованої подорожі турфірмою; страхування витрат на поточний ремонт та обслуговування транспорту туристів під час подорожі тощо.

Окрім певних застрахованих ризиків, туристичні організації можуть запропонувати «страховий пакет», який включає покриття різних основних страхових ризиків. Туристам або одержувачам послуг, окрім страхування окремих речей, можуть бути надані «страхові пакети», які включають певні види – комбінації страхувань, згаданих вище.

Звертаючись до аналізу сучасного стану ринку страхових послуг та спираючись на статистичні дані, підкреслюємо, що він залишається одним з найбільш капіталізованих серед інших небанківських фінансових ринків [2].

Ринок страхових послуг є другим за рівнем капіталізації серед інших небанківських фінансових ринків. Загальна кількість страхових компаній станом на 31 березня 2020 року становила 292, зокрема СК «life» – 32і компанії, СК «non-life» – 260 компаній (станом на 31 березня 2019 року – 307 компаній, зокрема СК «life» – 39і компаній, СК «non-life» – 268 компаній). Кількість страхових компаній має тенденцію до зменшення. Так, станом на 31 березня 2020 року порівняно з аналогічною датою 2019 року кількості компаній зменшилась на 15 [6]. Деталізована динаміка кількості страхових компаній у розрізі їх видів за 2018–2020 роки наведена в таблиці 1.

Таблиця 1 – Кількості страхових компаній

Кількості страхових компаній	Станомі на 31 грудня 2018 року	Станомі на 31 грудня 2019 року	На кінець кварталу	
			1і кварталу 2019 року	1 кварталу 2020і року
Загальна кількість	310	294	307і	292
Зокрема, СКі «non-life»	271і	261	268	260і
СК «life»	39і	33	39	32і

Стан страхового ринку, і рівень його інтеграції та затребуваність характеризуються обсягами страхових премій та страхових виплат. Великого значення у визначенні стабільності ринку набуває рівень капіталізації страховиків, тобто обсяги власних коштів та страхових резервів [3].

Основні показники діяльності страхового ринку та його динаміка представлені в таблиці 2.

Таблиця 2. – Основні показники діяльності страхового ринку та його динаміка

Показники	1 квартал 2019 року	1 кварталі 2020 року	Темпи приросту 1 кварталу 2020 року до 1 кварталу 2019 року	
			млн.грн.і	%
Кількість договорів страхування, і укладених протягом звітної періоду, тис. одиниць				
Кількість договорів, крім договорів з обов'язкового страхування від нещасних випадків на транспорті	17996,8	18870,і8	-	4,9і
зокрема, договори зі страхувальниками – фізичними особами	17280,7	17751,і1	-	2,7і
Кількість договорів обов'язкового особистого страхування від нещасних випадків на транспорті	9848,7і	28506,6	-	189,і4
Страхова діяльність, і млн. грн.				
Валові страхові премії	10895,і9	11618,5і	722,6	6,і6
Валові страхові виплати	2343,5і	3167,1	823,і6	35,1і
Рівень валових виплат, і %	21,5	27,і3	-	-
Чисті страхові премії	6406,9і	8119,0	1712,і1	26,7і
Чисті страхові виплати	2259,2	3099,і6	840,4і	37,2
Рівень чистих виплат, %	35,і3	38,2і	-	-
Перестраховання, млн. грн				
Сплачено на перестраховання	5494,8	4349,і0	-1145,8і	-20,9
зокрема, і сплачено перестраховикам-резидентам	4489,0	3499,і5	-989,5і	-22,0
перестраховикам-нерезидентам	1005,8і	849,5	-156,і3	-15,5і
Виплати, компенсовані перестраховиками	283,1	435,і1	152,0і	53,7

зокрема, і компенсовані перестраховиками-резидентами	84,2	67,і5	-16,7і	-19,8
перестраховиками-нерезидентами	198,8і	367,6	168,і8	84,9і
Отримані страхові премії від перестраховальників-нерезидентів	8,9	9,і9	1,0і	11,2
Виплати, і компенсовані перестраховальникам-нерезидентами	0,02	0,і3	0,3і	1400,0
Страхові резерви, млн. грн. і				
Обсяг сформованих страхових резервів	20303,7і	22221,7	1918,і0	9,4і
резерви зі страхування життя	7715,1і	8310,6	595,і5	7,7і
технічні резерви	12588,і6	13911,1і	1322,5	10,і5
Активи страховиків та статутний капітал, і млн. грн				
Загальні активи страховиків	53862,і7	54546,3і	863,6	1,і6
Активи, визначені ст. 31 ЗУі України «Про страхування» і для представлення коштів страхових резервів	34176,і4	34871,4і	695,0	2,і0
Обсяг сплачених статутних капіталів	12868,і7	12363,7і	-505,0	-3,і9

Джерело: складено та розраховано на основі [6].

Порівняно зі I кварталом 2019і року на 722,і6 млн. грн. і (6,6%) збільшився обсяг надходжень валових страхових премій, обсягі чистих страхових премій збільшилися на 1і 712,1 млн. і грн. (26,7і%). Збільшення валових страхових премій відбулось майже за всіма видами страхування, такими як автострахування (КАСКО, ОСЦПВ, і «Зелена картка») (збільшення валових страхових платежів на 461,2і млн. грн. (20,і7%)); страхування відповідальності перед третіми особами (збільшення валових страхових платежів на 365,і0 млн. грн. і (72,2%)); страхування кредитів (збільшення валових страхових платежів на і 224,8 млн. і грн. (в три рази)); страхування життя (збільшення валових страхових платежів на 193,і8 млн. грн. і (30,6%)); страхування від нещасних випадків (збільшення валових страхових платежів на 163,і6 млн. грн. і (65,9%)); медичне страхування (безперервне страхування здоров'я) (збільшення валових страхових платежів на і 143,8 млн. і грн. (18,9і%)); страхування медичних витрат (збільшення валових страхових платежів на 69,і9 млн. грн. і (40,3%)).

Питома вага чистих страхових премій у валових страхових преміях за I квартал 2020 року становила 69,19%, що на 11,1 в.п. більше, ніж у I кварталі 2019 року. Протягом аналізованого періоду збільшилася кількість укладених договорів страхування на 19 531,9 тис. од. (на 70,11%), при цьому на 491,2 тис. од. (на 3,1%) зросла кількість договорів з добровільного страхування, зокрема збільшилася кількість укладених договорів страхування від нещасних випадків на 1 571,6 тис. од. (на 20,3%), кількості укладених договорів страхування фінансових ризиків, і навпаки, зменшилася на 1 277,8 тис. од. (на 44,0%).

Кількості укладених договорів з обов'язкового страхування збільшилася на 18 696,1 тис. од. (або в 1,16 рази) за рахунок збільшення договорів страхування від нещасних випадків на транспорті на 18 657,9 тис. од. (в 1,91 рази). Обсяг валових страхових виплат/відшкодувань порівняно з II кварталом 2019 року збільшився на 823,16 млн. грн. (35,1%), обсяги чистих страхових виплат збільшився на 840,14 млн. грн. (37,2%). Зростання обсягів валових страхових виплат у II кварталі 2020 року мало місце у більшості видів страхування.

Так, збільшились валові страхові виплати з таких видів страхування, як автострахування (збільшення валових страхових виплат на 248,81 млн. грн. (20,16%)), страхування фінансових ризиків (збільшення валових страхових виплат на 187,8 млн. грн. (61,31%)), страхування життя (збільшення валових страхових виплат на 122,21 млн. грн. (94,17%)), страхування майна (збільшення валових страхових виплат на 93,11 млн. грн. (167,7%)), медичне страхування (безперервне страхування здоров'я (збільшення валових страхових виплат на 79,4 млн. грн. (19,31%)), страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ (збільшення валових страхових виплат на 79,31 млн. грн. (в 14 разів))

Рівень валових виплат порівняно з аналогічним періодом 2019 року збільшився на 5,81 в.п. та становив 27,31%. Рівень чистих страхових виплат станом на 31 березня 2020 року становив 38,12%, що більше на 2,91 в.п. порівняно з аналогічним періодом минулого року. Високий рівень валових та чистих страхових виплат спостерігається з медичного страхування, а саме 54,4% та 56,1%, за видами добровільного особистого страхування він становить 36,9% та 41,2%, за видами недержавного обов'язкового страхування – 48,81% та 49,41% (з обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів – 52,15% та 53,10%).

Операції вихідного перестрахування у II кварталі 2020 року порівняно з аналогічним періодом 2019 року зменшилися на 1 145,18 млн. грн. (20,9%) за рахунок зменшення на 989,5 млн. грн. (22,01%) перестрахування всередині країни та на 156,13 млн. грн. (15,5%) операцій з перестрахування зі страховиками-нерезидентами.

Страхові резерви станом на 31 березня 2020 року зросли на 1 918,0 млн. грн. (9,4%) порівняно зі аналогічною датою 2019 року, при цьому технічні резерви зросли на 1 322,5 млн. грн. (10,5%), а резерви зі страхування життя – на 595,5 млн. грн. (7,7%). Порівняно з аналогічною датою 2019 року збільшились такі показники, як загальні активи страховиків (на 863,6 млн. грн., або 1,6%), активи, визначені ст. 31 Закону України «Про страхування» для представлення коштів страхових резервів (на 695,0 млн. грн., або 2,0%).

Можна виділити декілька причин, що певною мірою знижують активність на ринку страхових послуг, а саме : нестабільність економіки; недосконалість законодавчої бази; недостатня капіталізація страхових компаній; вплив значних сум страхових премій за кордон через низький рівень капіталізації страхових організацій; недорозвиненість інфраструктури страхового ринку та довгострокового страхування; недосконалість правил страхування; низький рівень кваліфікації кадрів страхових компаній, довіри та платоспроможності населення; обмеженість привабливих для страховиків інвестиційних інструментів; розбалансування страхового ринку; недостатній розвиток регіональних страхових ринків, які мають помітні територіальні диспропорції; тиск влади на діяльність страхових компаній; низький рівень страхової культури та фінансової освіченості учасників страхового ринку [3-5].

Останнім часом на високу нестабільність, яка характеризує бізнес на туристичному ринку, вплинула поява в країнах Європейського Союзу певних видів обов'язкового страхування. Зокрема, деякі компанії в межах ЄС запровадили страхування, пов'язане з випадками економічного краху туроператора чи туристичного агентства під час здійснення подорожі, щоб забезпечити повернення в країну груп туристів. Також страхові поліси можуть продавати роздрібні продавці туристам або туроператорам на підставі спеціальних угод зі страховими компаніями.

Висновки.

За результатами проведеного дослідження можна стверджувати, що страхування в міжнародному туристичному бізнесі слід розглядати, як систему фінансово-економічних відносин, які виникають між страховими компаніями, суб'єктами туристичної сфери та туристами з приводу задоволення інтересів і потреб кожного з них. Результати свідчать про недостатність сучасного стану страхового ринку в Україні, у зв'язку з чим відбувається поступове зменшення кількості страхових компаній і в певній мірі їх добровільний вихід з галузі. У результаті проведеного аналізу була констатована недовіра страхувальників до страховиків, недосконалість нормативно-правової бази, неповне виконання умов договору страхування, низький рівень страхової культури, розбалансування страхового ринку тощо.

Проте на перспективу необхідно внести корективи у зміцнення позицій страхових компаній на вітчизняному страховому ринку, інтегрування діджиталізації у їх діяльність, диверсифікування процесу надання страхових послуг, вдосконалення нормативно-правової бази тощо. Загалом практичні аспекти страхового ринку потребують подальшого вивчення, що передбачає адаптацію страхових компаній до умов перманентних кризових явищ.

Список літератури

1. Боднар О. А., Хоренженко В. В., Татаренкова Ю. В. Функціонування страхового ринку України в умовах пандемії covid- 19. Ефективна економіка. 2020. No 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8268>. DOI: 10.32702/2307-2105-2020.10.67 (дата звернення 10.09.2023).
2. Гаталяк О. М., Стецький В. В. Страхування у туризмі : навч. посібн. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2020. 114 с.
3. Лой Ю. В. Страховий ринок та перспективи його розвитку. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/soc_gu_m/Evu/2019_17-2/Loi.pdf (дата звернення 04.09.2023).
4. Михайличенко Г., Клімова А. Світовий туристичний ринок: трансформації після пандемії. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2020. No 2. С. 21–37.
5. Михайлова Н. В., Карцева В. В. Особливості страхування відповідальності в туристичному бізнесі. *Науковий вісник МДУ імені В.О. Сухомлинського*. 2019. Випуск 5.2(101). С. 57–60.
6. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL: <http://www.nfr.gov.ua> (дата звернення 01.09.2023).
7. Пурій Г. М. Страховий ринок України: сучасний стан та проблеми розвитку. Ефективна економіка. 2020. No 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6609>. DOI: 10.32702/2307-2105-2020.10.58 (дата звернення 16.09.2023).
8. Сич О. А. Страховий ринок: сучасні виклики в умовах глобалізації: міжнар. науково-практичний семінар. К.: Львів, ЛНУ, 2021. 194с.
9. Про страхування : Закон України від 07 березня 1996 року No 85/96-ВР (редакція від 01.08.2021, підстава – 1591-ІХ). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-вр#Text>
10. Про туризм : Закон України від 15 вересня 1995 року No 324/95-ВР (редакція від 16.10.2020, підстава – 124-ІХ). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр#Text>

References

1. Bodnar, O. A., Khorenzhenko, V. V., Tatarenkova, Yu. V. (2020). Funktsionuvannya strakhovoho rynku Ukrainy v umovakh pandemiyi Covid-19. *Efektivna ekonomika*, 10. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8268>. DOI: 10.32702/2307-2105-2020.10.67. [in Ukrainian].
2. Hatalyak O. M., Stetsky V. V. (2020) *Strakhuvannya u turyzmi: navch. posibn.* [Insurance in tourism: textbook]. Lviv: LNU im. I. Franka, 114 p.
3. Loy, Yu. V. Strakhovyy rynek ta perspektyvy yoho rozvytku. Retrieved from: http://archive.nbuv.gov.ua/soc_gu/m/Evu/2019_17-2/Loi.pdf. [in Ukrainian].
4. Mykhaylychenko H., Klimova A. (2020) Svitovyy turystychnyy rynek: transformatsiyi pislya pandemiyi [World tourism market: transformations after the pandemic]. *Zovnishnya torhivlya: ekonomika, finansy, pravo*, 2, 21–37.
5. Mykhaylova N.V., Kartseva V.V. (2019) Osoblyvosti strakhuvannya vidpovidalnosti v turystychnomu bizn- esi. [Features of liability insurance in the tourism business]. *Naukovyy visnyk MDU imeni V.O. Sukhomlynskoho*, 5.2(101), 57–60.
6. Natsional'na komisiya yaka zdiysnyuye derzhavne rehulyuvannya u sferi rynkovykh finansovykh posluh. (2020). Retrieved from: <http://www.nfp.gov.ua>. [in Ukrainian].
7. Puriy, H. M. (2020). Strakhovyy rynek Ukrainy: suchasnyy stan ta problemy rozvytku. *Efektivna ekonomika*, 10. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6609>. DOI: 10.32702/2307-2105-2020.10.58.
8. Sych, O. A. (2021). Strakhovyy rynek: suchasni videoklipy v umovakh hlobalizatsiyi: mizhnarod. naukovo-praktychnyy seminar. Kyiv: L'viv, LNU. [in Ukrainian].
9. Pro strakhuvannya: Zakon Ukrainy vid 07 bereznya 1996 roku No 85/96-VR (redaktsiya vid 01.08.2021, pidstava – 1591-IX). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-vr#Text>
10. Pro turyzm: Zakon Ukrainy vid 15 veresnya 1995 roku No 324/95-VR (redaktsiya vid 16.10.2020, pidstava – 124-IX). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-vr#Text>

УДК 338.48

JEL classification Z32

Наталія ЗАЦЕПІНА

к.п.н., доцент кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу

Національного університету «Запорізька політехніка»

ORCID ID: 0000-0003-1866-449X

Вікторія ПРУСС

старший викладач кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу

Національного університету «Запорізька політехніка»

ORCID ID: 0000-0001-7393-6430

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ФАКТОРИ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ТУРИЗМУ У ПІСЛЯ ПАНДЕМІЙНОМУ ПЕРІОДІ

Анотація. Дана стаття присвячена дослідженню сучасних факторів та тенденцій розвитку світового туризму. Дослідження впливу пандемії на стан сучасного туризму є надзвичайно актуальним, оскільки COVID-19 мав значний вплив на туристичну галузь по всьому світу. Було розглянуто різні чинники та тенденції розвитку цього процесу, які порушені пандемією. Саме тому в дослідженні визначено те, що пандемія COVID-19 в першу чергу призвела до обмеження переміщень та закриття кордонів між країнами, що значно скоротило обсяги міжнародних поїздок. Аналіз проведено з урахуванням таких чинників, як обмеження подорожей. Введення обмежень на міжнародні та внутрішні подорожі стало одним із основних заходів для боротьби з поширенням вірусу COVID-19. Це призвело до різкого скорочення туристичних поїздок та значного погіршення світового туристичного сектора. Також втрата доходів, коли пов'язаний із подорожами туристичний сектор зіштовхнувся із серйозними фінансовими труднощами через пандемію. Визначено, що скасування бронювання, закриття кордонів та обмеження міжнародних перельотів призвели до значної втрати доходів для компаній та готелів, а також вплинули на зайнятість у цій сфері. Визначено відмінності у відновленні, коли відновлення міжнародного туризму після пандемії відбувається нерівномірно у різних регіонах світу. Деякі країни та регіони, які швидко застосували ефективні заходи щодо контролю за поширенням вірусу, почали відновлюватися раніше за інших. Це призвело до появи нових «туристичних гарячих точок» та перерозподілу

туристичних потоків. Визначені нові тенденції у туризмі. Пандемія COVID-19 викликала зміну у перевагах та поведінці туристів. Безпека, здоров'я та гігієна стали основними пріоритетами при виборі напрямку та видів відпочинку. В результаті зростає популярність екологічного туризму, з'являються нові формати туристичних послуг, такі як віртуальні тури та віддалена подорож. Загалом пандемія COVID-19 має серйозний та довгостроковий вплив на сучасний розвиток світового туризму, призводячи до змін у перевагах та поведінці туристів, а також викликаючи перерозподіл туристичних потоків та труднощів фінансового характеру у цій сфері.

Ключові слова. Пандемія, COVID-19, світовий туризм, міжнародний туризм, подорож, туристичні послуги, тенденції розвитку, туристичні потоки.

Natalia ZATSEPINA

Ph.D., associate professor,

Associate Professor of the Department of Tourism, Hotel and Restaurant Business

National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

ORCID ID 0000-0003-1866-449X

Victoria PRUSS

Senior Lecturer of the Department of Tourism, Hotel and Restaurant Business

National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

ORCID ID 0000-0001-7393-6430

TRENDS AND FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF WORLD TOURISM IN THE POST-PANDEMIC PERIOD

Abstract. *This article is devoted to the study of modern factors and trends in the development of world tourism. Researching the impact of the pandemic on the state of modern tourism is extremely relevant, as COVID-19 has had a significant impact on the tourism industry worldwide. Various factors and trends in the development of this process, which are affected by the pandemic, were considered. That is why the study determined that the COVID-19 pandemic primarily led to the restriction of movements and the closing of borders between countries, which significantly reduced the volume of international travel. The analysis was carried out taking into account such factors as travel restrictions. The introduction of restrictions on international and domestic travel has become one of the main measures to combat the spread of the COVID-19 virus. This led to a sharp reduction*

in tourist trips and a significant deterioration of the global tourism sector. Also the loss of revenue when the travel-related tourism sector faced severe financial difficulties due to the pandemic. Cancellations, border closures and restrictions on international flights were found to have resulted in a significant loss of revenue for companies and hotels, and affected employment in the sector. Differences in recovery have been identified, when the recovery of international tourism after the pandemic is uneven in different regions of the world. Some countries and regions that quickly implemented effective measures to control the spread of the virus began to recover earlier than others. This led to the emergence of new «tourist hotspots» and the redistribution of tourist flows. New trends in tourism have been identified. The COVID-19 pandemic has caused a change in the preferences and behavior of tourists. Safety, health and hygiene have become the main priorities when choosing a direction and types of recreation. As a result, the popularity of ecological tourism is growing, new formats of tourist services are emerging, such as virtual tours and remote travel. In general, the COVID-19 pandemic has a serious and long-term impact on the current development of world tourism, leading to changes in the preferences and behavior of tourists, as well as causing a redistribution of tourist flows and difficulties of a financial nature in this area.

Keywords. *Pandemic, COVID-19, world tourism, international tourism, travel, tourist services, development trends, tourist flows.*

Пандемія COVID-19 значно вплинула на туристичну індустрію та призвела до безлічі змін, які будуть актуальними та впливовими в майбутньому, особливо для забезпечення безпеки та задоволення потреб мандрівників. Одним з основних аспектів, які наголошують на актуальності такого впливу стали обмеження для поширення вірусу, коли багато країн закрили свої кордони або запровадили обмеження на в'їзд для іноземних громадян. Це призвело до величезного скорочення числа міжнародних подорожей та значних втрат для туристичної індустрії. Через обмеження та невизначеність, пов'язані з пандемією, багато людей відмовилися від подорожей або відклали свої плани на майбутнє. Це призвело до значного зниження попиту на міжнародні тури та послуги. Пандемія призвела до значного скорочення авіап перевезень та закриття багатьох авіакомпаній. Обмеження на міжнародні рейси та страх перед зараженням призвели до зниження кількості пасажирів та значних економічних втрат для авіакомпаній.

Міжнародні подорожі після пандемії стали супроводжуватися посиленими заходами безпеки, такими як тестування на COVID-19, карантинні заходи та вимоги щодо використання масок. Це створює додаткові обмеження та витрати для мандрівників, що може відлякувати деяких людей від міжнародних подорожей. Пандемія змінила переваги та поведінку

мандрівників. Багато людей стали віддавати перевагу локальним або регіональним подорожам, уникаючи далеких міжнародних поїздок, що в свою чергу може призвело до зрушення у туристичному попиті та потреби у нових видах туристичних послуг. Таким чином, вплив пандемії на розвиток міжнародного туризму полягає в тому, що вона створила серйозні виклики та зміни в індустрії, які продовжуватимуть впливати найближчим часом. Адаптація до цих змін та розробка нових стратегій стають важливими для відновлення міжнародного туризму та його майбутнього розвитку.

Саме тому метою даного дослідження є визначення тенденцій та факторів розвитку світового туризму у після пандемійному періоді.

Пандемія COVID-19 мала значний вплив на туризм та сформувала нові тенденції розвитку у цій галузі. По-перше, пандемія підняла усвідомлення важливості здоров'я та безпеки під час подорожей. Туристи стали обережніші і звертають більше уваги на гігієну та запобіжні заходи. Безпека стала одним із найважливіших факторів при виборі місця для подорожі. Також обмеження на міжнародні поїздки змусили туристів більш уважніше придивитися до місцевих та регіональних напрямків. Зараз багато людей вважають за краще досліджувати свою батьківщину та прилеглі країни, що сприяє зростанню місцевого туризму. Пандемія також посилила інтерес до сталого туризму, що враховує екологічні та соціальні аспекти. Туристи все більше воліють тури, які включають екологічно спрямовані заходи, відвідування місцевих спільнот та збереження природних ресурсів.

Крім того, онлайн-платформи для бронювання, віртуальні тури та різні цифрові рішення стали невід'ємною частиною туристичної індустрії. Зріс інтерес до віртуальних подорожей і компанії активно розвивають цифрові можливості для задоволення потреб туристів. Багато туристичних компаній запровадили гнучкіші умови бронювання та політику скасування, щоб задовольнити потреби клієнтів під час невизначення у часі. Гнучкість та можливість повернення грошей стали важливими факторами при виборі туроператора чи готелю. Також зі зростанням віддаленої роботи багато людей вирішують проводити тривалі періоди часу в інших країнах. Такий підхід, названий «робота з будь-якої точки світу», дозволяє людям поєднувати роботу зі знайомством з новими місцями та культурами. Крім того, пандемія посилила інтерес до медичного туризму, оскільки люди шукають можливості отримання якісної медичної допомоги за кордоном. Багато країн вже активно розвивають цю галузь туризму та залучають міжнародних пацієнтів. Це лише деякі з тенденцій, що сформувалися під впливом пандемії. Тому у майбутньому ситуація може продовжувати змінюватися, а туристична галузь адаптуватиметься до нових реалій.

Певні тенденції змінення можна визначити через дослідження різних аспектів стану туризму. Так, наприклад, в Європі за статистикою дохід від міжнародного туризму залежно від різних світових криз за останні 23 роки: 2000 – 223 млрд. дол., 2003 (епідемія SARS) – 222 млрд. дол., 2009 (Світова фінансова криза) – 251 млрд. дол., 2019 – 429 млрд. дол., 2020 (COVID-19) – 159 млрд. дол., 2022 – 240 млрд. дол. Також зараз відбувається повільне відновлення світового туризму після пандемії COVID-19. Міжнародні туристичні прибуття створюють прямий вплив туризму на ВВП у всьому світі. Так, у таблиці 1 показано вплив туризму на світовий ВВП з 2019 по 2022 рік [7].

Таблиця 1. Вплив міжнародних туристичних прибуттів на ВВП у всьому світі

Рік	Міжнародні туристичні прибуття (млн. осіб)	Прямий вплив туризму на ВВП (у трлн дол. США)
2019	1500	3,3
2020	407	1,5
2021	456	1,7
2022	963	2,5

За прогнозами міжнародний туризм вже повертається до свого до пандемійного рівня, так у 2022 році було +4%, у 2023 прогнозується 48%, у 2024 – 64%. Так, динаміка росту міжнародних авіап перевезень (у зв'язку з пандемією Covid-19) на прикладі компанії Ryanair (фінансовий рік компанії закінчується 31 березня) [5].

Таблиця 2. Динаміка росту міжнародних авіап перевезень на прикладі компанії Ryanair

Рік	Чистий прибуток/збиток, млрд дол.	Клієнти, млн осіб
2017	+1,316	120
2018	+1,450	130,3
2019	+1,025	143,1
2020	+1,002	148,6
2021	-815	27,5
2022	-355	97,1
2023	+1,428	168,6

Під впливом зниження пандемії індустрія туризму почала знов розвиватися. За опитуванням респондентів з 18 світових ринків [5] у 2022 році 13% туристів почали витратити більше на відпустку; 13% – подорожували більшою компанією родини/друзів; 9% – брали/бронювали більшу кількість відпусток, ніж зазвичай; 10% – взяли більш довшу

відпустку, ніж зазвичай; 8% – працювали віддалено під час відпустки; 5% – брали відпустку, як продовження відрадження.

American Express Travel опублікував свій Звіт про глобальні тенденції подорожей за 2023 році, у якому висвітлено чотири глобальні тенденції, які надихають людей подорожувати цього року:

- поява «Set-Jetting»: популярні фільми, телешоу та соціальні мережі надихають людей подорожувати до місць, які вони бачать на екрані, як-то Італія, Париж, Єллоустоун чи Лондон;
- смачні місця: від найкращих ресторанів до місцевих фаворитів і кулінарних курсів – люди обирають наступний напрямок залежно від того, що вони будуть їсти;
- хвиля оздоровлення: відновлювальні відпустки зростають, оскільки мандрівники надають пріоритет самообслуговуванню, а також своєму психічному та фізичному здоров'ю;
- подорожі невідомими шляхами: мандрівники хочуть відкрити приховані перлини та підтримати місцеву громаду, коли вони відвідують [1].

В сучасному світі 66% представників покоління Z та представників міленіалів погоджуються, що черпають натхнення щодо того, куди подорожувати, де їсти та що їсти, переважно з соціальних мереж. Під час опитування було визначено основні інформаційні джерела, які спонукають туристів обирати місце мандрування та забронювати поїздки (методологія: n=1000 (Австралія, Канада, Індія, Японія, Мексика, Великобританія), 2000 (США); респонденти, які мають сімейний дохід щонайменше \$70 тис. і подорожують принаймні раз на рік літаком; 3-11 лютого 2023 року) [2].

Таблиця 3. Фактори впливу на вибір туристів місця мандрування

Фактори впливу (джерела)	Покоління Z та міленіали, у %	Покоління X, у %
Телешоу або фільми	52	43
Instagram	46	22
Fasebook	34	22
Tik Tok	29	7

Крім того, слід зазначити, що їжа має величезний вплив на те, куди люди подорожують, від відвідин найкращих світового рівня ресторанів чи місцевих закладів до кулінарних курсів. 81% респондентів погоджуються, що спробувати місцеву їжу та кухню є частиною подорожі, якої вони з нетерпінням чекають найбільше. 66% опитаних представників покоління Z і міленіалів погоджуються, що вони черпають натхнення щодо їжі під час подорожі

здебільшого в соціальних мережах. Майже половина (47%) опитаних покоління Z і міленіалів погоджуються, що вони запланували цілу подорож навколо певного ресторану [2].

Надання пріоритету догляду за собою призводить до збільшення кількості відновлювальних відпусток. 73% респондентів цього року планують відпустку, щоб покращити своє психічне, фізичне та емоційне здоров'я. 60% опитаних представників покоління Z і міленіалів кажуть, що вони роблять усе можливе, щоб бронювати готелі, які пропонують спа-послуги та оздоровчі послуги.

Мандрівники хочуть відкривати приховані перлини та підтримувати місцеві громади, які вони відвідують. 85% респондентів хочуть відвідати місце, де вони зможуть посправжньому відчути місцеву культуру. 78% респондентів зацікавлені у відпустці, яка підтримує місцеві громади у 2023 році. Також покоління Z та міленіалі більше подорожують для відпочинку в Америку.

Таким чином, потрібно визначити, що туристичний процес залучає різні верстви населення, і кожен із них має свої особливості та мотивації для подорожей. В першу чергу, це люди, які мають достатні фінансові ресурси та вільний час для подорожей. Зазвичай це високооплачувані професіонали, підприємці чи заможні пенсіонери. Вони часто шукають розкішні готелі, ексклюзивні послуги та місця відпочинку високого рівня. По-друге, це прошарок населення, який має середній рівень доходу та здатний дозволити собі певні види подорожей. Вони можуть вибирати доступніші варіанти розміщення, такі як середня цінова категорія готелів або апартаменти. Середнього класу туристи можуть віддавати перевагу популярнішим туристичним напрямкам і стандартним туристичним послугам. Є також бюджетні мандрівники – це люди з обмеженими фінансовими ресурсами, які віддають перевагу більш економічним варіантам подорожей. Вони можуть вибирати хостели, кемпінги або дешеві готелі. Бюджетні мандрівники часто шукають акції та знижки, щоб заощадити на витратах.

Молоді люди та студенти часто є активними туристами. Вони шукають пригоди, нові культурні досліди та можливості для спілкування з місцевими жителями. Молодь може вибирати більш недорогі варіанти розміщення, такі як хостели та гуртожитки, та віддавати перевагу активним формам відпочинку. Сім'ї з дітьми також беруть активну участь у туристичному процесі. Вони шукають місця, які пропонують розваги для всієї родини, такі як розваги, аквапарки або дитячі клуби. Сім'ї можуть зупинитися в готелі сімейного типу або орендувати квартири з кухнею для зручності готування. Люди похилого віку також можуть бути активними туристами. Вони можуть подорожувати в рамках своїх пенсійних програм або як круїзні пасажери. Літні люди можуть віддавати перевагу більш комфортному розміщенню

та послугам, пристосованим до їх потреб. Важливо, що визначені верстви населення не є вичерпним списком, і кожен турист може мати свої унікальні мотивації та переваги. Таким чином, слід визначити, що туризм доступний для всіх верств населення, і важливо, щоб туристична індустрія мала змогу задовольняти всі їх потреби у відпочинку.

За ознакою частоти подорожей, туристи поділяються на тих, хто часто подорожує (3+ поїздки на рік), випадково подорожує (1-2 поїздки на рік), не подорожує чи дуже рідко. Так, наприклад, було визначено частоту подорожей дорослих США за поколіннями (методика: опитування проводилось з 14 грудня 2022 року по 20 лютого 2023 року; незважена похибка до +/-4 відсоткових пунктів) [6].

Таблиця 4. Частота подорожей дорослих США за поколіннями

Покоління	Ті, хто часто подорожує, у %	Ті, хто випадково подорожує, у %	Ті, хто не подорожує чи дуже рідко, у %
Дорослі покоління Z	52	30	17
Міленіали	52	32	17
Покоління X	41	33	25
Бєбі-бумєри	35	37	28

Було визначено, що в сучасному туризмі зростає частка мандрівників, які погоджуються з наведеними нижче твердженнями щодо екологічності мандрування [3]. Так, 76% мандрівників вважають, що глобальна енергетична криза та зростання вартості життя впливають на їхні плани витрат; 76% мандрівників хочуть подорожувати більш екологічно у 2023 році; 43% були б готові платити більше за екологічні варіанти подорожей; 49% вважають, що більш екологічні варіанти подорожей занадто дорогі (методологія: 33 228 респондентів у 35 країнах і територіях, які подорожували принаймні один раз за останні 12 місяців і, мабуть, планують подорож у 2023 році).

Найпопулярнішим видом туризму, як і раніше, залишається пізнавальний. В Європі лідерами серед туристичних центрів пізнавального напрямку визначено (топ-10 відображає кількість схвалень «Архітектура», «Культура», «Історія», «Пам'ятники», «Старе місто», «Музеї», наданих мандрівникам Booking.com з усього світу станом на червень 2023 року):

1. Париж; Франція;
2. Прага, Чехія;
3. Барселона, Іспанія;
4. Відень, Австрія;
5. Мадрид, Іспанія;
6. Берлін, Німеччина;

7. Лісабон, Португалія;
8. Амстердам, Нідерланди;
9. Будапешт, Угорщина;
10. Краків, Польща.

Цей рейтинг визначає місця з найбільшою кількістю схвалень історії та культури на платформі Booking.com. Рейтинг складався тільки з країн-членів ЄС [3].

Також можна виділити країни з найбільшою кількістю об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО. Так, в Італії їх 58, в Китаї 56, в Німеччині 51, в Іспанії 49, у Франції 49, Індонезії 40, у Мексиці 35, у Британії 33, в Росії 30, в Ірані 26 пам'яток. Таким чином, станом на серпень 2023 року Італія є країною з найбільшою кількістю об'єктів світової спадщини [4], що може вплинути за певних обставинах на збільшення уваги до туризму в цій країні.

Таким чином, після пандемії COVID-19 туризм продовжуватиме свій розвиток, але спостерігатимуться зміни у перевагах та поведінці туристів. Деякі з основних факторів та тенденцій, які можуть вплинути на розвиток туризму після пандемії, включають:

– здоров'я та безпека: після пандемії туристи орієнтуватимуться на суворе дотримання заходів безпеки та гігієни під час подорожей. Компанії та установи у туристичній галузі повинні будуть вживати відповідних заходів для забезпечення безпеки своїх клієнтів;

– місцевий та ближній туризм: можливо, туристи будуть віддавати перевагу подорожам всередині своєї країни або в найближчі регіони, уникаючи далеких та міжнародних поїздок. Це може призвести до збільшення попиту на місцевий туризм та розвитку внутрішнього ринку;

– стійкий туризм: пандемія показала, наскільки важливо зберігати природу та поважати культурні цінності місць, які відвідують туристи. Тому стійкий туризм, який враховує екологічні та соціальні аспекти, може стати популярнішим;

– цифровий туризм: використання цифрових технологій та онлайн-платформ для планування та бронювання подорожей стане ще більш поширеним після пандемії. Туристи можуть віддавати перевагу контакту з мінімальною кількістю людей і вибрати онлайн-опції для своїх туристичних потреб;

– підвищений попит на природні та відкриті простори: туристи можуть віддавати перевагу відпочинку в природних парках, на пляжах та інших відкритих просторах, де є можливість підтримувати фізичну дистанцію та насолоджуватися свіжим повітрям;

– гнучкість та скасування бронювання: клієнти можуть ставати більш вимогливими до гнучкості умов бронювання, оскільки пандемія показала, що плани можуть змінюватись

раптово. Гнучкі умови бронювання та можливість скасування можуть стати ключовими факторами для туристичних компаній.

Це лише деякі з факторів та тенденцій, які можуть вплинути на розвиток туризму у після пандемійному періоді. Важливо відзначити, що ситуація може змінюватись і піддаватися впливу інших факторів залежно від можливого розвитку самої пандемії та заходів, які вживають уряди різних країн.

Список літератури

1. 2023 Global Travel Trends Report, available at: <https://www.americanexpress.com/en-us/travel/discover/get-inspired/Global-Travel-Trends>. (Accessed 14 September 2023)
2. American Express Reveals 2023 Top Travel Trends, available at: <https://about.americanexpress.com/newsroom/press-releases/news-details/2023>. (Accessed 14 September 2023)
3. Case Studies, available at: <https://business.booking.com/en-us/case-studies/>. (Accessed 14 September 2023)
4. Culture, available at: <https://www.unesco.org/ru/culture>. (Accessed 14 September 2023)
5. Travel & transport. available at: <https://yougov.co.uk/topics/travel>. (Accessed 14 September 2023)
6. Travel Stock Alert – Airlines Updating Financial Outlooks, available at: <https://financenewslive.com/travel-stock-alert-airlines-updating-financial-outlooks/>. (Accessed 14 September 2023)
7. UNWTO World Tourism Barometer, available at: <https://www.e-unwto.org/toc/wtobarometereng/>. (Accessed 14 September 2023)

References

1. 2023 Global Travel Trends Report, available at: <https://www.americanexpress.com/en-us/travel/discover/get-inspired/Global-Travel-Trends>. (Accessed 14 September 2023)
2. American Express Reveals 2023 Top Travel Trends, available at: <https://about.americanexpress.com/newsroom/press-releases/news-details/2023>. (Accessed 14 September 2023)
3. Case Studies, available at: <https://business.booking.com/en-us/case-studies/>. (Accessed 14 September 2023)
4. Culture, available at: <https://www.unesco.org/ru/culture>. (Accessed 14 September 2023)
5. Travel & transport. available at: <https://yougov.co.uk/topics/travel>. (Accessed 14 September 2023)

6. Travel Stock Alert – Airlines Updating Financial Outlooks, available at: <https://financenewslive.com/travel-stock-alert-airlines-updating-financial-outlooks/>. (Accessed 14 September 2023)

7. UNWTO World Tourism Barometer, available at: <https://www.e-unwto.org/toc/wtobarometereng/>. (Accessed 14 September 2023)

УДК 338.483

JEL classification: Z3, Z32

Тетяна БУТ

к.е.н., доцент, Доцент, науково-дослідний співробітник кафедри рекреації та туризму,
Факультет інформатики та менеджменту,
Університет Градець Кралово, Чеська Республіка
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9403-4698>

Ольга КОРНІЄНКО

к.е.н., доцент, Доцент кафедри туристичного, готельного та ресторанного бізнесу, Факультет
міжнародного туризму та економіки
Національного університету «Запорізька політехніка», Україна,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7056-1079>

Іван БУТ

здобувач вищої освіти (бакалаврського) рівня спеціальності 242 Туризм і рекреація
Національного університету «Запорізька політехніка», Україна
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-8516-7798>

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНЮВАННЯ ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

***Анотація.** В статті показано значущість і роль методичних підходів до оцінювання туристичного потенціалу, враховуючи постійні зміни у підвищенні конкурентного середовища, макро- і мікроекономічних факторах, нестабільність попиту та пропозиції в умовах трансформації світової економіки, яку можна спостерігати під впливом світової пандемії COVID-19, реакції екстренного реагування виходу з цієї кризи країн світу, впливу повномасштабного вторгнення РФ в Україну, яке особливо вплинуло на економічний стан європейських країн, масове міграційне переміщення економічно-активного населення по усьому світу. Метою статті є дослідження методичних підходів до оцінювання туристичного потенціалу країн/регіонів з урахуванням досвіду туристичної активності в країнах ЄС. У дослідженні використовувалися загальнонаукові методи: аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння, кількісних оцінок з використанням статистичних даних і розрахунку інтегрального показника. Авторами визначено, що рівень туристичного*

потенціалу не можна оцінити за допомогою єдиного універсального показника, його слід розглядати як складне явище, на яке впливає безліч різних факторів. Запропоновано використовувати метод оцінки туристичного потенціалу, заснований на кількісних оцінках з використанням статистичних даних і розрахунку інтегрального показника для оцінки туристичного потенціалу на основі досвіду в країнах ЄС. Встановлено, що якість дослідження узагальнюючого показника як інтегрального показника оцінки туристичного потенціалу може бути збільшена за рахунок використання різних статистичних та економетричних методів або методів порівняльного аналізу. Автори запропонували процес дослідження використати в 4 етапи. Результати дослідження вказують, що інтегральний показник туристичного потенціалу може бути використаний для характеристики регіональних особливостей туристичної привабливості. Це надасть можливість не тільки поглибити оцінку досліджуваних явищ, а й отримати більш об'єктивні результати. Сегментація країн за регіональними характеристиками дозволить визначити, які з регіонів мають вищий або нижчий потенціал для розвитку туристичної галузі.

Ключові слова: потенціал, туризм, показники, система показників, методи, оцінювання.

Tetiana BUT

Ph.D. in Economics, Associate Professor, research associate of the Department of Recreation and Tourism, Faculty of Informatics and management, University of Hradec Kralove, Czech Republic
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9403-4698>

Olga KORNIENKO

Ph.D. in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Tourism, Hotel and Restaurant Business, Faculty of international tourism and economics National University «Zaporizhzhia Polytechnic»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7056-1079>

Ivan BUT

student of higher educational institution of Bachelor's level, specialty 242 Tourism and recreation National University «Zaporizhzhia Polytechnic»
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-8516-7798>

METHODOLOGICAL APPROACHES TO ASSESSING TOURISM POTENTIAL

Abstract. *The article shows the importance and role of methodological approaches to assessing tourism potential by taking into account the constant changes in the increasingly competitive environment, macro- and microeconomic factors, instability of supply and demand in the context of the world economy transformation, which can be observed under the influence of the global COVID-19 pandemic, emergency responses of countries to overcome this crisis, the impact of the full-scale invasion of Russia in Ukraine, which especially affected the economic situation of European countries, mass migration of economic and socially vulnerable groups of people. The purpose of the article is to study methodological approaches to assessing the tourism potential of countries/regions according to the experience of tourism activity in the EU countries. The study has used general scientific methods: analysis, synthesis, generalization, comparison, quantitative assessment of statistical data and calculation of an integral indicator. The authors have determined that the level of tourism potential cannot be assessed by a single universal indicator, but should be considered as a complex phenomenon influenced by many different factors. It is proposed to use a method of assessing tourism potential based on quantitative assessments while using statistical data and calculating an integral indicator in order to assess tourism potential based on experience in EU countries. It is established that the quality of the study of the generalizing indicator as an integral indicator of tourism potential assessment can be increased by using various statistical and econometric methods or methods of comparative analysis. The authors have proposed to use the research process in 4 stages. The results of the study indicate that the integral indicator of tourism potential can be applied to characterize the regional characteristics of tourist attractiveness. This will allow not only to deepen the assessment of the phenomena under study, but also to obtain more objective results. Segmentation of countries by regional characteristics will make it possible to determine which regions have a higher or lower potential for the tourism industry development.*

Keywords: *potential, tourism, indicators, system of indicators, methods, evaluation.*

Постановка проблеми. Оцінювання туристичного потенціалу є першочерговим завданням для країн/регіонів. Оскільки у формуванні туристичного потенціалу важливу роль відіграють підвищення конкурентного середовища, зміни в макро- і мікроекономічних факторах, нестабільність попиту та пропозиції, виникає необхідність у більш детальному дослідженні методичних підходів до оцінювання туристичного потенціалу. В умовах трансформації світової економіки, яку можна спостерігати під впливом світової пандемії COVID-19, реакції екстремного реагування виходу з цієї кризи країн світу, впливу

повномасштабного вторгнення РФ в Україну, яке особливо вплинуло на економічний стан європейських країн, масове міграційне переміщення економічно-активного населення по усьому світу, ці та інші труднощі дають змогу удосконалити, відповідно до сучасних умов, методичні підходи до оцінювання туристичного потенціалу країн/регіонів, створюючи таким чином потребу у їх переорієнтації на основі досвіду туристичної активності в країнах ЄС.

На сьогодні існує нагальна потреба в аналізі туристичного ринку, попиту та пропозиції послуг, щоб зайняти ідеальну позицію на міжнародному туристичному ринку та просувати туристичні продукти. Розвиток туризму може впливати на місцеві стратегії фінансування домогосподарств, діловий клімат для розвитку малого бізнесу, моделі зростання місцевої або національної економіки, а також на інфраструктуру або базу природних ресурсів у пункті призначення. Туристична індустрія мінлива і не працює ізольовано, тому галузь чутлива до змін і тенденцій. Зацікавлені сторони у сфері туризму повинні враховувати тенденції, щоб забезпечити процвітання. Задоволеність якістю одержуваних послуг призводить до створення позитивного іміджу міста, регіону та країни, та надає можливість повторного використання послуг. Хоча категорія потенціалу є характеристикою розвитку, вона досить інертна і потребує активізації для отримання бажаного ефекту для туристичної галузі. Тому виникає необхідність в обробці інформації, з урахуванням досвіду економічного розвитку держав-членів ЄС, визначення основних показників статистики туризму, взаємозв'язків між ними та порядку їхнього розрахунку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню оцінки туристичного потенціалу присвячено числену кількість наукових праць. Теорію потенціалів в туристичній галузі вивчав Бачо Р.Ю. [1]. Соціально-економічний потенціал індустрії туризму та країн ЄС вивчали Бруква, et al. [2]. Визначення показників для аналізу туристичної галузі в умовах обмежень досліджено Burkaltseva, et al. [3]. Показники оцінки ризиків в туристичній галузі наведено у роботі Ovcharov [4]. Доцільність та необхідність кількісного оцінювання туристичної привабливості на рівні країни досліджено у роботі Юхановської Ю.О. [5]. Інтегральний метод оцінки потенціалу, що дозволяє на основі першочергових та другорядних оцінок у різній модифікації одержувати інтегровані оцінки ефективності потенціалу досліджено у роботі Грабар М.В. [6]. Оцінка природно-ресурсного і культурно-історичного потенціалу регіону та визначення місця регіону в потенційних країнах досліджено у роботі Герасименко В.Г. [7]. Поділ системи статистичних показників оцінки туристичної сфери на п'ять груп наведено у роботі Колосінської М.І. та Колосінського Є.Ю. [8].

Втім, ці праці збагачують теоретико-методологічний інструментарій до оцінювання туристичного потенціалу, однак не вирішують питання реальної вартості туристичного

потенціалу відповідно до цінності, унікальності, ієрархічності, значущості, а також як ресурсу туристичного виробництва та джерела залучення туристів до споживання туристичного продукту в умовах трансформації світової економіки до кризових змін, викликаних COVID-19, війною та іншими труднощами сьогодення.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження методичних підходів до оцінювання туристичного потенціалу країн/регіонів з урахуванням досвіду туристичної активності в країнах ЄС. У дослідженні використовувалися загальнонаукові методи: аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння, кількісних оцінок з використанням статистичних даних і розрахунку інтегрального показника.

Результати дослідження. «Туристичний потенціал» регіону - це матеріальна база управління регіональним розвитком туризму [1]. Дослідження туристичного потенціалу туристичної галузі країни та її регіонів полягає у визначенні ефективності використання ресурсів, а також у визначенні попиту на пропозиції на туристичному ринку. Узагальнені фактори, що визначають туристичну привабливість регіонів/країн наведено у таблиці 1.

Таблиця 1.

Основні фактори визначення туристичного потенціалу регіонів/країни

Фактори	Ознаки туристичного потенціалу
Екологічний	Загальний екологічний стан, що склався у регіоні та характеризується такими показниками, як наявність природних ресурсів, екологічна складова та кліматичні умови, ризики катастроф, рівень розвитку сільського господарства, обсяги споживання свіжої води, скидання забруднених зворотних вод без очищення або недостатньо очищені природні поверхневі водні об'єкти, викиди забруднюючих речовин до атмосфер;
Політичний	Показники, що містять інформацію щодо правого регулювання розвитку туристичної діяльності в країні, рівня криміногенності;
Економічний	Показники, що відображають рівень інфляції, безробіття, прибутки та ціни на туристичні товари й послуги, обсяг інвестицій в основний капітал, вклад туристичної сфери в макроекономічних показники;
Інфраструктура	Показник, що свідчить про стан автошляхів і зв'язку, готельних комплексів, закладів харчування та проведення дозвілля, застосування комп'ютерних технологій, мережі Інтернет, комунікаційних технологій, транспорту (швидкісні поїзди, паромі, літаки);
Соціальний	Показники, що характеризують демографічний стан у регіоні та країні, тобто рівень природного приросту, наявність субкультур у регіоні та країні загалом, кількість безробітного населення до працездатного, працездатного та непрацездатного віку;

Культурний	Кількість загальноосвітніх навчальних закладів, ВНЗ, книжковий фонд бібліотек, кількість місць для глядачів у залах демонстрування фільмів, кількість місць у клубних закладах).
Прямий зовнішній	Трудові ресурси, маркетингова політика, система управління туристичною діяльністю, зовнішня інфраструктура, якість навколишнього середовища, загальний імідж регіону.

Джерело: розроблено авторами

Наявність зазначених факторів зумовлює необхідність можливості оцінювання туристичної привабливості регіонів/країн для виявлення найперспективніших напрямів розвитку туристичної галузі, що надасть змогу сформувати в майбутньому ефективну стратегію розвитку туризму в регіонах/країнах шляхом її підтримки та стимулювання на державному рівні.

Доцільність та необхідність кількісного оцінювання туристичної привабливості на рівні країни, галузі чи певного регіону пояснюються виявленням тих територій, стимулювання розвитку яких приведе до можливості отримання якнайшвидших економічних результатів, тобто сукупності ефектів. Під час оцінювання туристичного потенціалу слід урахувувати всю сукупність внутрішніх та зовнішніх факторів, що обумовлюють пріоритети та перспективи розвитку туризму в регіоні/країні.

За допомогою такої послідовності аналізу можна найбільш повно проаналізувати сучасний стан потенціалу туристичної галузі регіонів/країни. Такий підхід до оцінювання туристичного потенціалу демонструє важливість та перспективність туристичної галузі будь-якого регіону/країни. Але, зауважимо, що перешкодами формування єдиної (універсальної) методики оцінювання туристичного потенціалу є відмінність у фізичних, географічних, соціальних, економічних умов регіонів, що визначають набір параметрів оцінювання, але й сама форма проведення оцінювання.

Для отримання достовірних результатів щодо оцінювання туристичного потенціалу регіону/країни необхідно використовувати комплексні методики, які надають інтегрований результат за декількома показниками. Також треба враховувати ефективність використання потенціалу, яку має регіон/країна і які впливають на загальну привабливість туристичного напрямку.

Потенціал туристичного ринку найчастіше визначають за допомогою методів екстраполяції або експертних оцінок. В таблиці 2 наведено критерії та індикатори оцінки потенціалу розвитку туристичної галузі регіону/країни.

Таблиця 2.

Критерії та індикатори оцінки туристичного потенціалу

Критерії та інтегровані показники	Алгорит розрахунку	Позначки
Потенційна ємність регіонального туристичного ринку		
Потенційна ємність регіонального туристичного ринку	$V_{\text{потенц}} = k_{\text{пр.в.}} \times [(P_{\text{вн}} \times 0,1 \times \text{Ч}_{\text{нр}} \times \text{Ц}_{\text{твн}}) + (P_{\text{виїзн}} \times 0,1 \times \text{Ч}_{\text{нр}} \times \text{Ц}_{\text{твиїзн}})] + \left(\frac{T_{\text{в'їзн}}}{T_{\text{виїзн}} + T_{\text{вн}}} + 0,1 \times \text{Ч}_{\text{нр}} \times \text{Ц}_{\text{тв'їзн}} \right)$	$V_{\text{потенц}}$ – потенційна ємність регіонального туристичного ринку, млн. грн.; $k_{\text{пр.в.}}$ – коефіцієнт пріоритетності витрат на туристичні послуги у даному регіоні; $P_{\text{вн}}$; $P_{\text{виїзн}}$ – питома вага внутрішніх або виїзних турів у загальній кількості турів, реалізованих населенню підприємствами регіону; $\text{Ч}_{\text{нр}}$ – чисельність населення регіону, млн. осіб; $\text{Ц}_{\text{вн}}$; $\text{Ц}_{\text{виїзн}}$; $\text{Ц}_{\text{в'їзн}}$ – середня ціна внутрішнього, виїзного або в'їзного туру, грн.; $T_{\text{в'їзн}}$; $T_{\text{виїзн}}$
Коефіцієнт пріоритетності витрат на туристичні послуги	$K_{\text{пр.в.}} = \frac{P_{\text{втвр}}}{P_{\text{твр}}}$	$P_{\text{втвр}}$ – питома вага витрат на туристичні послуги у структурі сукупних витрат населення регіону, %; $P_{\text{твр}}$ – питома вага витрат на туристичні послуги у структурі сукупних витрат населення, %
Оцінка інвестиційної привабливості готельної діяльності		
Індекс кількості готельно-ресторанних міст для кожного міста	$I_{\text{кі}} = \frac{Y_{\text{фі}}}{Y_{\text{хі}}}$	$I_{\text{кі}}$ – Індекс кількості готельних/ресторанних міст в місті; $Y_{\text{фі}}$ – фактична чисельність готельних/ресторанних міст в місті; $Y_{\text{хі}}$ – теоретична чисельність готельних/ресторанних міст в місті.
Показник завантаженості готелів/ресторанів у містах	$I_{\text{зі}} = \frac{Z_i}{3}$	$I_{\text{зі}}$ – показник завантаженості готелів/ресторанів в місті; Z_i – рівень завантаженості готелів/ресторанів в місті, %; 3 – середній рівень завантаженості готелів/ресторанів для усіх міст.
Індекс прибутковості готельної діяльності в містах	$I_{\text{пі}} = \frac{P_{\text{мі}}}{P_{\text{м}}}$	$I_{\text{пі}}$ – показник прибутковості готелів міста; $P_{\text{мі}}$ – прибуток у розрахунку на одне готельне місце в місті, грн.; $P_{\text{м}}$ – середній для всіх міст прибуток у розрахунку на одне готельне місце, грн.
Індекс інвестиційної привабливості готельно діяльності	$I_{\text{іні}} = \sqrt[3]{I_{\text{кі}} \times I_{\text{зі}} \times I_{\text{ні}}}$	$I_{\text{іні}}$ – індекс інвестиційної привабливості готельно діяльності в місті; $I_{\text{кі}}$ – показник кількості готельних міст в місті; $I_{\text{ні}}$ – індекс прибутковості готелів міста.
Показники оцінки ефективності ресторанної діяльності		
Товарооборот на 1 замовлення	$T_i = \frac{\text{Загальний обсяг } T}{K_{\text{замовлень}}}$	$K_{\text{замовлень}}$ – кількість замовлень; T – Загальний обсяг товарообороту;

Товарооборот на 1 замовника	$\frac{T_{i \text{ замовника}}}{K_{\text{замовників}}} = \frac{\text{Загальний обсяг } T}{K_{\text{замовників}}}$	$K_{\text{замовників}}$ – кількість замовників; Загальний обсяг T – Загальний обсяг товарообороту;
Індекс роздрібного товарообороту	$I_{p \text{ т/о}} = \frac{T_i}{T_{i-1}}$	$I_{p \text{ т/о}}$ – індекс роздрібного товарообороту; T_i – товарооборот.
Індекс чистого прибутку	$ІЧП = \frac{ЧП_i}{ЧП_{i-1}}$	ІЧП – індекс чистого прибутку;
Рентабельність торгівельної діяльності	$РТД = \frac{ЧП}{ТД} \times 100\%$	РТД – рентабельність торгівельної діяльності
Показники оцінки обсягу туристичних ресурсів		
Кількість об'єктів природних т.р.	P_{tr}	Ландшафтні (кліматичні, рельєфу, біотичні, водні), бальнеологічні (лікувальні грязі, мінеральні фонди);
Кількість об'єктів історико-культурних т.р. (K_{tr}):	K_{tr}	археологічні, архітектурні, історії та культури, техногенні
кількість об'єктів туристичної інфраструктури (I_{tr}):	I_{tr}	туристичні підприємства, готелі санаторно-курортні заклади, садиби зеленого туризму, транспортні перевізники тощо
Потужність ліжкового фонду	$ПЛФ = ЧК_p \times 365 + ЧТ_c \times T_c$	де: ПЛФ – потужність ліжкового фонду, од.; $A = ЧК_p$ – кількість ліжко-місць цілорічного використання; $ЧТ_c$ – кількість ліжко-місць сезонного використання; T_c – кількість днів сезонного використання

Джерело: розроблено авторами

Існує нагальна потреба в аналізі туристичного ринку, попиту та пропозиції послуг, щоб зайняти ідеальну позицію на міжнародному туристичному ринку та просувати туристичні продукти. Як відзначають вчені [13], рівень туристичного потенціалу не можна оцінити за допомогою єдиного універсального показника, його слід розглядати як складне явище, на яке впливає безліч різних факторів.

Наукові публікації, присвячені туристичному потенціалу, досліджують попит, мотивацію туристів, оцінюють реакцію попиту на різні детермінанти та прогнозують майбутні рівні попиту. Туризм має широкий спектр динамічних ефектів. Розвиток туризму може впливати на місцеві стратегії фінансування домогосподарств, діловий клімат для розвитку малого бізнесу, моделі зростання місцевої або національної економіки, а також на інфраструктуру або базу природних ресурсів у пункті призначення. В деяких місцях туристичний сектор відіграє ключову роль у плануванні та реагуванні на стихійні лиха, які

часто мають особливо серйозні наслідки для бідних. Туристичний потенціал складається з надання кваліфікованих послуг своїм гостям. Задоволеність якістю одержуваних послуг призводить до створення позитивного іміджу міста, регіону та країни, та надає можливість повторного використання послуг.

Оскільки, досліджені вище критерії та індикатори оцінки туристичного потенціалу базувалися на 2019 рік, який був останнім роком повноцінної діяльності індустрії туризму та гостинності перед пандемією і туристична галузь фактично припинила свою діяльність в наступні два роки. А також слід врахувати, що в Україні з 24.02.22р. почалося повномасштабне вторгнення РФ в Україну, що вказує, і до сьогодні, на неможливість розвиватися туристичній галузі. Тому виходячи з необхідності підвищення потенціалу індустрії туризму та гостинності застосуємо досвід країн ЄС, в яких вчені акцентують увагу на необхідності збільшення туристичних потоків, отриманні доходу і створенні робочих місць. Отже, пропонуємо використовувати ці показники як основу для оцінки туристичного потенціалу регіону/країни. Процес дослідження запропоновано розділити на 4 етапи.

Етап 1. Вибір показників для оцінки туристичного потенціалу.

Зокрема, було обрано наступні статистичні показники:

1. Прибуття в місця розміщення туристів в розбивці по країнах/регіонах світу проживання туриста;
2. Витрати на проживання в розбивці по країнах / регіонах світу призначення;
3. Витрати на транспорт в розбивці по країнах / регіонах світу призначення;
4. Особи, зайняті повний / неповний робочий день у сфері розміщення та харчування;
5. Загальна чисельність населення цієї країни/регіону.

Враховуючи основоположні принципи офіційної статистики ООН [15], ґрунтуючись на обраних статистичних показниках, доцільно застосовувати оцінку туристичної активності туристичного потенціалу з використанням коефіцієнтів, наведених в табл. 3.

Таблиця 3.

Коефіцієнти туристичної активності [2]

Коефіцієнт	Формула	Легенда	Значення
Коефіцієнт інтенсивності прибуття туристів (A_{at})	$A_{at} = A_t / P_c$	A_t – кількість туристів–конкурентів; P_c - населення країни, здатне прийняти певну кількість прибуваючих туристів.	Можливість приймати певну кількість прибуваючих туристів. що відноситься до числа постійних жителів країни

Коефіцієнт платоспроможності туристів (E_{at})	$(E_{at} + E_t)/A_t$	E_a – проживання-виїзд; E_t – транспортні витрати; A_t – кількість туристів-конкурентів.	здатність оплачувати проживання та харчування протягом кожного перебування
Коефіцієнт відносної зайнятості E_{pt}	$E_{pt} = E_p/P_c$	E_p – зайнятість населення в житловому та продовольчому секторах; P_c – населення країни.	Відношення числа людей, зайнятих у сфері розміщення туристів і харчування, до загальної чисельності населення країни

Етап 2. Визначення інтегрального показника туристичного потенціалу в регіонах/країнах і його ранжирування.

Інтегральний показник для оцінки туристичного потенціалу в країнах/регіонах розраховується в країнах ЄС на основі коефіцієнтів A_{at} , E_{at} , E_{pt} . Для розрахунку інтегрального показника використовуємо метод евклідових відстаней, який полягає в зіставленні результатів з еталонним показником. Цей метод заснований на визначенні ступеня близькості досліджуваних об'єктів до об'єкта, який виступає в якості еталону. Цей метод описаний багатьма вченими [10, 15, 16]. Алгоритм оцінки туристичного потенціалу, заснований на методі евклідових відстаней, передбачає наступну послідовність дій:

1. Створити матрицю даних, що включає набір коефіцієнтів A_{at} , E_{at} та E_{pt} для всіх регіонів/країн.

2. У кожному графіку з коефіцієнтами A_{at} , E_{at} , E_{pt} визначити максимальний елемент і прийміть його за одиницю.

3. Розділити всі елементи кожного стовпця на максимальний елемент відповідного регіону/ країни, в результаті чого вийде матриця стандартизованих коефіцієнтів (x_{ij}) , де i - кількість коефіцієнтів, j - кількість регіонів/країн.

4. На основі елементів цієї матриці обчислити інтегральний показник (R_j) за формулою (1):

$$R_j = \sqrt{\sum_i^n 1(y_{ij} - y_{ij})^2} \quad (1)$$

$i = 1, 2, \dots, n; j = 1, 2, \dots, m_j$

x_{1j}, x_{2j}, x_{3j} - є стандартизованими коефіцієнтами;

y_{1j}, y_{2j}, y_{3j} - є еталонними коефіцієнтами.

5. Ранжируйте інтегральний показник в порядку убудання R_j так як найменша відстань від еталону означає найвище значення рейтингу.

Excel необхідно використати для оцінки інтегрального показника (R_j) і визначити позиції кожного регіону/ країни щодо туристичного потенціалу .

Етап 3. Визначити групи країн з різним рівнем туристичного потенціалу.

Пропонується метод угруповання для поділу всіх регіонів/країн на групи: ті, хто володіє найбільшим (III група), середнім (II група) і найменшим (I група) туристичним потенціалом (R_j). Інтервал для угруповання визначається на основі діапазону варіацій і кількості груп відповідно до формули (2):

$$h = \frac{x_{max} - x_{min}}{n} = \frac{R}{n} \quad (2)$$

де, h - значення інтервалу;

x_{max} – максимальне значення;

x_{min} – мінімальне значення;

R – діапазон змін;

n – кількість груп.

Етап 4. Сегментація регіонів/країн з метою виявлення регіональних особливостей туристичного потенціалу. Для виявлення регіональних особливостей регіонів/країн необхідно провести регіональне угруповання відповідно до класифікації ООН М49 [14].

Сегментація туристичного потенціалу у регіонах/країнах можна провести по регіонам і групам рейтингу. Матриця, що складається з дванадцяти сегментів, являє собою туристичний потенціал в результаті. Процентна частка регіону/країн в кожному сегменті матриці розраховується шляхом ділення загального числа регіону/країни в кожному регіоні на кількість регіонів/країн у кожній групі в цьому регіоні. Таким чином, можна виявити залежність туристичного потенціалу за регіональними характеристиками.

Висновки. Таким чином, встановлено, не існує єдиного плану дослідження методичних підходів до оцінки туристичного потенціалу, і кожен метод має свої переваги та недоліки. Представлено динаміку основних показників до оцінювання туристичного потенціалу. Щоб нейтралізувати вплив зовнішніх і внутрішніх факторів, запропоновано застосувати методи комбінованого аналізу для оцінки туристичного потенціалу.

Запропоновано використовувати метод оцінки туристичного потенціалу, заснований на кількісних оцінках з використанням статистичних даних і розрахунку інтегрального показника для оцінки туристичного потенціалу на основі досвіду в країнах ЄС. Результати дослідження вказують, що інтегральний показник туристичного потенціалу може бути використаний для характеристики регіональних особливостей туристичної привабливості. Встановлено, що якість дослідження узагальнюючого показника як інтегрального показника оцінки туристичного потенціалу може бути збільшена за рахунок використання різних статистичних та економетричних методів або методів порівняльного аналізу. Це дає можливість не тільки поглибити оцінку досліджуваних явищ, а й отримати більш об'єктивні результати. Сегментація країн за регіональними характеристиками дозволить визначити, які з регіонів мають вищий або нижчий потенціал для розвитку туристичної галузі.

Подальше дослідження буде спрямоване на дослідженні кластеризації, яка є розумним організаційним інструментом для розробки стратегії та майбутніх проектів розвитку туризму в Україні після перемоги.

Список літератури

1. Бачо Р.Й. Теорія потенціалів в сучасному управлінні туристично-рекреаційною галуззю регіону. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Економічні науки». Херсон. 2014. – 9-1(3). – С.123 – 126.
2. Brykova, T., Postova, V., Mazurkevych, I., Semko, T. & Kiziun, A. (2023). Social and Economic Potential of the EU Countries' Tourism and Hospitality Industry. *Sport i Turystyka*, 6(2), 133-151. ISSN 25453211. <https://doi.org/10.16926/sit.2023.02.08>.
3. Burkaltseva, D., Tsohla, S., Yanovskaya, A., Zharova, A. & Polskaya, S. (2020). Analysis of the functioning of the tourist and recreational industry in conditions of restrictions. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 11(8), 1902–1914. ISSN 20687729. [https://doi.org/10.14505/jemt.v11.8\(48\).02](https://doi.org/10.14505/jemt.v11.8(48).02).
4. Ovcharov, A.O. (2016). Risk assessment of tourism industry. *Sotsiologicheskie Issledovaniya*, 2016-January(2), 47–56. ISSN 01321625.
5. Юхновська Ю.О. Методичні підходи до оцінювання туристичного потенціалу України та регіонів. *Вчені записки ТНУ ім. В.І. Вернадського*. Серія: Економіка і управління. 2019. – 4. 30(69). С. 54 – 59. <https://doi.org/10.32838/2523-4803/69-4-34>.
6. Грабар М.В. Методи оцінки потенціалу туристично-рекреаційної галузі регіону. 2014. С. 445 – 454. Accessed on: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/24001/1/%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%B1%D>

0%В0%D1%80-2014-2.pdf.

7. Герасименко В.Г. Оцінка туристично-рекреаційного потенціалу регіону: монографія. Одеса: ОНЕУ, 2016. – 262 с. ISBN 978-617-7128-15-0.

8. Колосінська М.І., Колосінський Є.Ю. Система статистичних показників оцінювання туристичної сфери країни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. – 7(2). С. 17 – 21.

9. United Nations. (2015): UN fundamental principles of official statistics -Implementation guidelines. Accessed on: https://unstats.un.org/unsd/dnss/gp/Implementation_Guidelines_FINAL_without_edit.pdf.

10. Sydsaeter K., Hammond P., Strøm A., Carvajal A. (2016): Essential mathematics for economic analysis (5th ed.). *Pearson. Gosport*. ISBN: 978-1-292-07461-0.

11. Cleff T. (2014): Exploratory data analysis in business and economics. *Springer.Cham*. ISBN: 978-3-319-01517-0.

12. Schweinzer P. (2011): Mathematical methods for economic analysis. Accessed on: https://www.researchgate.net/publication/228760692_Mathematical_Methods_for_Economic_Analysis.

13. Stec M., Grzebyk M. (2022): Socio-economic development and the level of tourism function development in European Union countries – a comparative approach. *European Review*, 30(2), 172–193; <https://doi.org/10.1017/S106279872000099X/>.

14. United Nations (n.d.): Statistics Division: Methodology. Accessed on: <https://unstats.un.org/unsd/methodology/m49/>.

15. Lnenicka L., But T, Burda T., Zidova V. & Bouzkova S. (2023). The impact of the covid-19 pandemic on visiting selected UNESCO heritage in the Czech Republic. *26th International Colloquium on Regional Sciences. Conference Proceedings*. Bořetice 14.–16.6.2023. Brno: Masarykova univerzita, 2023. 308-316. ISBN 978-80-280-0311-1. <https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.P280-0311-2023-36>.

16. Cleff T. (2014): Exploratory data analysis in business and economics. *Springer.Cham*. ISBN: 978-3-319-01517-0. [in English].

17. Schweinzer P. (2011). Mathematical methods for economic analysis. Accessed on: https://www.researchgate.net/publication/228760692_Mathematical_Methods_for_Economic_Analysis. [in English].

18. Bezkhlibna, A, But, T. & Nikonenko S. (2018). Assesment of tourism industry clustering potential. *Scientific Papers of the University of Pardubice, Series D*. 44., 17-28. <https://doi.org/https://hdl.handle.net/10195/71485>. [in English].

19. Pulina, T., But, T. Khrystenko, O. Zaytseva, V. (2020) Managing the Field of Reconstruction and Preservation of Historical and Cultural Complexes in Ukraine and Europe. *Lecture Notes in Civil Engineering* 73, 709-720. https://doi.org/10.1007/978-3-030-42939-3_70. [in English].

20. Корнієнко О.М., Зайцева В.М. Аналіз та оцінка потенціалу туристських територій: навчальний посібник. Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка», 2022. – 288. ISEN 978-617-529-379-9. Accessed on: http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/9791/1/NP_Korniienko.pdf. [in Ukrainian].

References

1. Bacho R.Y. (2014). Teoriia potentsialiv v suchasnomu upravlinni turystychno-rekreatsiinoiu haluzziu rehionu. [Theory of potentials in the modern management of the tourist and recreational industry of the region]. *Naukovyi visnykh Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia «Ekonomichni nauky»*. Kherson, 9-1(3). 123-126. [in Ukrainian].

2. Brykova, T., Postova, V., Mazurkevych, I., Semko, T. & Kiziun, A. (2023). Social and Economic Potential of the EU Countries' Tourism and Hospitality Industry. *Sport i Turystyka*, 6(2), 133–151. ISSN 25453211. <https://doi.org/10.16926/sit.2023.02.08>. [in English].

3. Burkaltseva, D., Tsohla, S., Yanovskaya, A., Zharova, A. & Polskaya, S. (2020). Analysis of the functioning of the tourist and recreational industry in conditions of restrictions. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 11(8), 1902–1914. ISSN 20687729. [https://doi.org/10.14505/jemt.v11.8\(48\).02](https://doi.org/10.14505/jemt.v11.8(48).02). [in English].

4. Ovcharov, A.O. (2016). Risk assessment of tourism industry. *Sotsiologicheskie Issledovaniya*, 2016-January(2), 47–56. ISSN 01321625. [in English].

5. Yukhnovska Y. (2019). Metodychni pidkhody do otsiniuvannia turystychnoho potentsialu Ukrainy ta rehioniv. [Methodical approaches to estimate the tourist potential of Ukraine and the regions]. *Vcheni zapysky TNU im. V.I. Vernadskoho. Seriiia: Ekonomika i upravlinnia*. 4. 30(69). 54-59. <https://doi.org/10.32838/2523-4803/69-4-34>. [in Ukrainian].

6. Hrabar M.V. (2014). Metody otsinky potentsialu turystychno-rekreatsiinoi haluzi rehionu. [Evaluation methods of potential of tourism and recreation industry of region]. 454-454. Accessed on: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/24001/1/%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%B0%D1%80-2014-2.pdf>. [in Ukrainian].

7. Gerasimenko V. G. (2016). Otsinka turystychno-rekreatsiinoho potentsialu rehionu. [Assessment of the tourist and recreational potential of the region]. Monohrafiia: Odesa: ONEU, 2016, 262. ISBN 978-617-7128-15-0. [in Ukrainian].

8. Kolosinska M. I. & Kolosynskyi I. Y. (2016). Systema statystychnykh pokaznykiv

otsiniuvannia turystychnoi sfery krainy. [The system of statistical indicators to measure the country's tourism industry]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. 7(2). 17-21. [in Ukrainian].

9. United Nations. (2015): UN fundamental principles of official statistics -Implementation guidelines. Accessed on: https://unstats.un.org/unsd/dnss/gp/Implementation_Guidelines_FINAL_without_edit.pdf. [in English].

10. Sydsaeter K., Hammond P., Strøm A., Carvajal A. (2016): Essential mathematics for economic analysis (5th ed.). *Pearson. Gosport*. ISBN: 978-1-292-07461-0. [in English].

11. Cleff T. (2014): Exploratory data analysis in business and economics. *Springer.Cham*. ISBN: 978-3-319-01517-0. [in English].

12. Schweinzer P. (2011): Mathematical methods for economic analysis. Accessed on: https://www.researchgate.net/publication/228760692_Mathematical_Methods_for_Economic_Analysis. [in English].

13. Stec M., Grzebyk M. (2022): Socio-economic development and the level of tourism function development in European Union countries – a comparative approach. *European Review*, 30(2), 172–193; <https://doi.org/10.1017/S106279872000099X>. [in English].

14. United Nations (n.d.): Statistics Division: Methodology. Accessed on: <https://unstats.un.org/unsd/methodology/m49/>. [in English].

15. Lnenicka L., But T, Burda T., Zidova V. & Bouzkova S. (2023). The impact of the covid-19 pandemic on visiting selected UNESCO heritage in the Czech Republic. *26th International Colloquium on Regional Sciences. Conference Proceedings*. Bořetice 14.–16.6.2023. Brno: Masarykova univerzita, 2023. 308-316. ISBN 978-80-280-0311-1. <https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.P280-0311-2023-36>. [in English].

16. Cleff T. (2014): Exploratory data analysis in business and economics. *Springer.Cham*. ISBN: 978-3-319-01517-0. [in English].

17. Schweinzer P. (2011). Mathematical methods for economic analysis. Accessed on: https://www.researchgate.net/publication/228760692_Mathematical_Methods_for_Economic_Analysis. [in English].

18. Bezkhlibna, A, But, T. & Nikonenko S. (2018). Assesment of tourism industry clustering potential. *Scintific Papers of the University of Pardubice, Series D*. 44., 17-28. <https://doi.org/https://hdl.handle.net/10195/71485>. [in English].

19. Pulina, T., But, T. Khrystenko, O. Zaytseva, V. (2020) Managing the Field of Reconstruction and Preservation of Historical and Cultural Complexes in Ukraine and Europe. *Lecture Notes in Civil Engineering* 73, 709-720. https://doi.org/10.1007/978-3-030-42939-3_70. [in English].

20. Kornienko O. M., Zaitseva V. M. Analiz ta otsinka potentsialu turystykykh terytorii. [Analysis and assessment of the potential of tourism companies]. Navchalnyi posibnyk. Zaporizhzhia: NU «Zaporizka politekhnik», 2022. – 288. ISEN 978-617-529-379-9. Accessed on: http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/9791/1/NP_Kornienko.pdf. [in Ukrainian].